

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

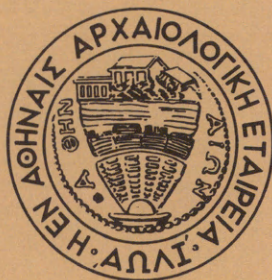
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

141
2002

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

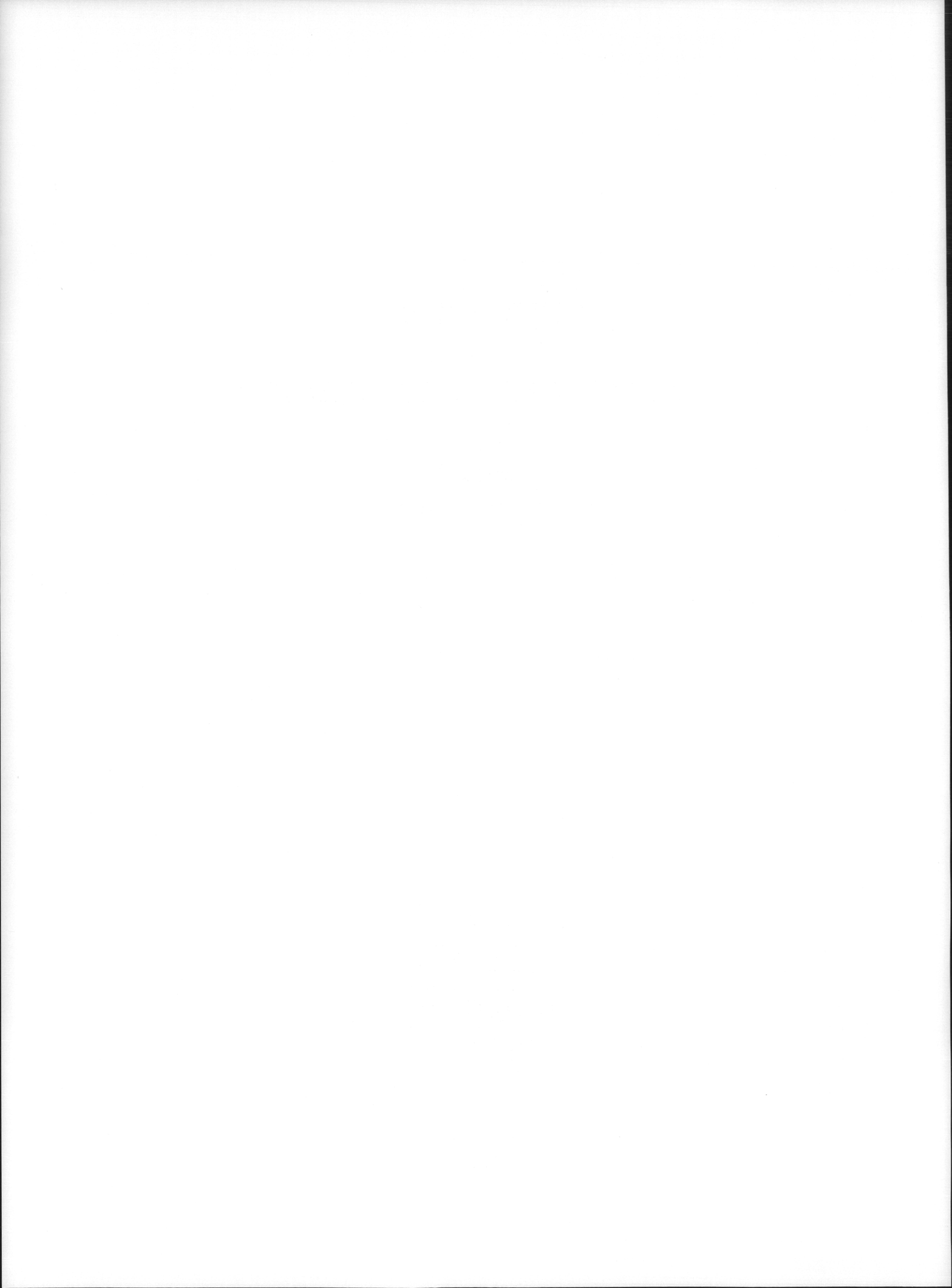
ΜΑΡΙΑΣ Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΝΟΤΙΩΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2004

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2002

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

141
2002

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΜΑΡΙΑΣ Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΝΟΤΙΩΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2004

Τόμος 141 (2002)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3625531 - archetai@otenet.gr - www.archetai.gr

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	1-2
Ευχαριστίες	3-4
A. Ο ΧΩΡΟΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ	5-23
B. ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΝΟΤΙΩΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ	25-115
I. Προϊστορικοί και πρωτοϊστορικοί χρόνοι	29-31
II. Ίστορικοί χρόνοι	31
1. Τὸ ἱερόν τῆς Νύμφης	32-37
2. Οἱ πρῶτες ἐπεμβάσεις στὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους: ἀναλημματικοὶ τοῖχοι καὶ ἄνθηρα	38-43
3. Οἰκίες ἀρχαῖκές, κλασικές, ἐλληνιστικές	44-55
4. Μνημειώδη κτίρια καὶ ἰδιωτικές κατοικίες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος	56-86
5. Οἰκίες τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας	87-89
6. Ὑδρευτικά καὶ ἀποχετευτικά ἔργα	90-114
Γ. ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΠΟΥ ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ	117-187
Τμῆμα κόμης, 1955 NAM 5	119-120
Ἀρχαῖζουσα κεφαλὴ Διονύσου, 1955 NAM 10	120-122
Ἀνάγλυφο ἀφιερωμένο σὲ χθόνια θεότητα, 1955 NAM 11	123-125
Κυβέλη, 1955 NAM 12	125-126
Κορμὸς Ἀφροδίτης, 1955 NAM 13	126-127
Κεφαλάκι Ἀθηνᾶς, 1955 NAM 19	128
Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, 1955 NAM 20	129-130
Κεφάλι ἀγενείου νέου, 1955 NAM 22	130-131
Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ, 1955 NAM 27	132-133
Τὸ ἐπάνω τμῆμα γυναικείας εἰκονιστικῆς κεφαλῆς, 1955 NAM 30	134-135
Κεφαλάκι Ἀφροδίτης, 1955 NAM 34	135
Τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου, 1955 NAM 36	136
Κορμὸς Ἰσιδος, 1955 NAM 40	137-139
Μαρμάρينو περιστέρι, 1955 NAM 47	139
Κορμὸς Ἀφροδίτης, 1955 NAM 51	140
Ἐπιτύμβια στήλη, 1955 NAM 77	141-142
Ἀγαλμάτιο ἀνδρικῆς μορφῆς, 1955 NAM 88	142-143

Ἐπιτύμβια τράπεζα, 1955 NAM 90	143-148
Κεφάλι ἐφήβου ἀπὸ ἀνάγλυφο, 1956 NAG 3	148-151
Γυναικεῖο κεφάλι, 1956 NAG 6	152-153
Ἀγαλμάτιο ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης, 1956 NAG 38	153-154
Κεφαλάκι Ἀφροδίτης, 1956 NAG 38α	154-156
Τμήμα ἐπιτυμβίου ἡμικιονίσκου μετὰ παράσταση κροταλίστριας, 1956 NAG 55	156-158
Ἀφροδίτη, 1957 NAG 77	158-159
Κεφάλι γενειοφόρου, 1957 NAG 82	159-162
Σταθμόν, 1957 NAG 85	162-163
Δεξιὸ σκέλος κινημένης γυναικείας μορφῆς, προφανῶς Νίκης, 1957 NAG 88	163-166
Ἀναθηματικὴ πλάκα μετὰ παράσταση ὀφθαλμῶν, 1957 NAG 92	166-167
Γυναικεῖο κεφάλι, 1957 NAG 96	168-170
Κεφάλι Διονύσου, 1957 NAG 97	170-171
Κεφαλάκι Ἀφροδίτης, 1957 NAG 99	172-173
Ἡμίεργο ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνος, 1957 NAG 100	173-174
Ἡμίεργος κορμὸς Πανός, 1957 NAG 135	175
Κεφαλάκι Ἀθηνᾶς, 1957 NAG 141	175-176
Τμήμα γυναικείου ἀγαλματίου, 1957 NAG 150	176-177
Ἀνάγλυφη παράσταση ἀλόγου, 1957 NAG 168	177-178
Τμήμα ἀγαλματίου Ἀφροδίτης τοῦ τύπου τῆς Κνιδίας, 1957 NAG 177	178-179
Τμήμα ἀναγλύφου μετὰ παράσταση νεκροδείπνου, 1957 NAG 189	179-180
Τμήμα γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὸ δεξιὸν τμήμα ἀναγλύφου, 1957 NAG 236	180-181
Κορμὸς Ἀφροδίτης, 1957 NAG 252	181-182
Κορμὸς ἀγαλματίου Ἀσκληπιοῦ, 1959 NAG 1	183
Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τῆς μέσης μέχρι κατωτὰ γόνατα, 1960 NAG 1	184
Λαίμὸς μετὰ στριφτοὺς βοστρύχους ἐκατέρωθεν ἀπὸ ἄγαλμα Ἰσίδος, 1960 NAG 2	185
Ἀκέφαλη μαρμάρινη προτομή, 1960 NAM 27	186-187
Summary	189-196
Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες	197-204

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

*Ὁ ἱστορικὸς ἔργο ἔχει νὰ κατασκευάσει ἓνα οἰκοδόμημα
πάνω στὴν κινούμενη ἄμμο τῶν τεκμηρίων*

P. Ricoeur

Κάπου πενήντα χρόνια πέρασαν ἀπὸ τότε πὺν ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀκροπόλεως ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γιάννη Μηλιάδῃ διενήργησε ἐκτεταμένες ἀνασκαφές νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, στὴν πλαγιά μπροστὰ ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, στὶς ἐπιχώσεις πὺν ἐκάλυπταν τὴ σημερινὴ λεωφόρο Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, καὶ ἔως τὴ βόρεια οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς. Οἱ ἀνασκαφές ἐκείνες κράτησαν πέντε χρόνια, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1955 καὶ 1960, ἐνῶ τὸ 1961 ἐπεκτάθηκαν καὶ στὰ νότια τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, στὰ οἰκόπεδα Ἀγγελοπούλου καὶ Ζαχαράτου, ἀπὸ τὸν τότε Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Γεώργιο Δοντᾶ¹.

Ἀπὸ ὅλη ἐκείνη τὴν ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα, πὺν ἔφερε στὸ φῶς πλούσια λείψανα τρισήμισυ χιλιετιῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας, τεκμήρια τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τῶν κατοίκων τοῦ χώρου, στοιχεῖα ἀκμῆς καὶ παρακμῆς, μαρτυρίες καταστροφῶν καὶ ἐρήμωσης ἀλλὰ καὶ ἀνάκαμψης, δὲν ἔχουμε λεπτομερεῖς δημοσιευμένες ἀναφορές παρὰ μόνον τὶς σύντομες ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων πὺν δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Μηλιάδῃ στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῶν ἐτῶν 1955, 1956, 1957 καὶ 1959, καθὼς καὶ μία περίληψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὴν κ. Μ. Τσώνη-Κύρκου σὲ μιὰ ἐκδήλωση στὴ μνήμη τοῦ Γ. Μηλιάδῃ πὺν ἔγινε στὸ μέγαρο von Weiler (Κέντρο Μελετῶν Ἀκροπόλεως), πὺν ὅμως δὲν δημοσιεύθηκε μέχρι τώρα. Συνθετικὲς δημοσιεύσεις ἔχουμε μόνον: 1) γιὰ τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν κ. Ἐ. Σαπουνᾶ - Σακελλάρᾳ², 2) γιὰ τὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ ἀπὸ τὸν Σ. Χαριτωνίδῃ³, 3) γιὰ τὶς μελανόμορφες λουτροφόρους πὺν ἦρθαν στὸ φῶς στὸ Ἱερὸ τῆς Νύμφης ἀπὸ τὴν κ. Χ. Κανελλοπούλου⁴, 4) γιὰ τὸ ὑστεροελληνιστικὸ περιεχόμενον ἑνὸς φρέατος ἀπὸ τὴν κ. Ν. Vogeikoff-Brogan⁵ καὶ τέλος 5) γιὰ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν κ. Ἀ. Βαβυλοπούλου - Χαριτωνίδου⁶. Ἀκόμη, κάποια ζητήματα τοῦ χώρου ἔτυχαν ἰδιαίτερης μελέτης ἀπὸ μέλη τοῦ Φινλανδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, τὰ

1. Δοντᾶς, *ΑΔ* 1961/2, 83 κέ. καὶ 101-3.

2. *ΑΕ* 1985, 95 κέ.

3. *ΑΔ* 1973, Α, 1 κέ.

4. Ἱερὸ τῆς Νύμφης, *Μελανόμορφες λουτροφόροι* (Ἀθῆνα 1997). Τελείως πρόσφατα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ

τὴ Μ. Κύρκου τὰ μεγάλα πήλινα ἀρχαῖα ἀγαλμάτια τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νύμφης, στὸ *Ἐπιτύμβιον G. Neumann* 31-55.

5. *Hesperia* 2000, 293-333.

6. *ΑΔ* 1982, Α, 127 κέ.

συμπεράσματα των οποίων δημοσιεύθηκαν στην πρώτη έκδοση του Ίνστιτούτου με τίτλο *Post-Herulian Athens*⁷.

Το μεγαλύτερο όμως μέρος των αποτελεσμάτων των ανασκαφικών εργασιών που έγιναν από τον Γ. Μηλιάδη μεταξύ των ετών 1955 και 1960 μένει ακόμη ουσιαστικά αδημοσίευτο. Η υποφαινομένη, με την ευκαιρία της δημοσίευσης των κυριότερων γλυπτών (βλ. Γ' Μέρος) που βρέθηκαν σ' εκείνες τις ανασκαφές, θεώρησα αναγκαίο να προτάξω τουλάχιστον μιὰ έκθεση της ιστορίας των αλληπάλληλων και ποικίλων χρήσεων του χώρου και των κυριότερων οικοδομικών λειψάνων που ήρθαν στο φῶς, ὅπως αὐτὰ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴ σύνθεση τῶν στοιχείων ποὺ περιέχονται στὶς δημοσιεύσεις ποὺ ἀνέφερα, στὶς ἐκθέσεις Μηλιάδη, καθὼς καὶ στὰ σχέδια Τραυλοῦ καὶ Λεμπέση ποὺ βρίσκονται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σπεύδω νὰ διευκρινίσω ὅτι δὲν πρόκειται μὲ κανένα τρόπο γιὰ κανονικὴ δημοσίευση, διότι αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ στὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τόσο τῶν ἡμερολογίων ὅσο καὶ ὁλόκληρου τοῦ ὕλικου ποὺ ἦρθε στὸ φῶς μὲ τὶς ανασκαφές. Αὐτὸ ὅμως ἀνήκει σὲ ἐκείνους ποὺ εἶχαν ἡγηθεῖ τῶν ανασκαφῶν μὲ τὸν Μηλιάδη καὶ βέβαια θὰ ἀπαιτήσῃ πολλὰ χρόνια δουλειᾶς. Πιστεύω πάντως ὅτι μέχρι τότε ἡ σύντομη ἔστω ἐκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ εἶναι ὄχι μόνον χρήσιμη γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη καθὼς, ὅπως ἐλπίζω δικαιολογημένα, θὰ ἀποτελέσει καὶ οὐσιῶδες βοήθημα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν διαφόρων οικοδομικῶν λειψάνων (ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ καταχώθηκαν) ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς πρόσφατα μὲ τὶς ἐργασίες κατὰ μῆκος τῆς νέας ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος γιὰ τὴν ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Ἡ ἐκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ διαιρέθηκε στὰ ἐξῆς κεφάλαια:

Α. Ὁ χώρος πρὶν ἀπὸ τὶς ανασκαφές, ὅπως προκύπτει ἀπὸ χαλκογραφίες, λιθογραφίες καὶ ἐν τέλει φωτογραφίες, ποὺ καλύπτουν πάνω ἀπὸ τριακόσια χρόνια ζωῆς καὶ ἐρήμωσης τοῦ χώρου.

Β. Οἱ ανασκαφές, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους διαιροῦνται σὲ ἐπὶ μέρους κεφάλαια:

Ι) Προϊστορικοὶ καὶ πρωτοϊστορικοὶ χρόνοι.

ΙΙ) Ἱστορικοὶ χρόνοι.

1) Τὸ ἱερὸν τῆς Νύμφης.

2) Οἱ πρῶτες ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου στὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους: ἀναλημματικοὶ τοῖχοι καὶ ἄνθηρα.

3) Οἰκίες ἀρχαῖκές, κλασικές, ἐλληνιστικές.

4) Μνημειώδη κτίρια καὶ ἰδιωτικὲς κατοικίες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος.

5) Οἰκίες τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας.

6) Ὑδρευτικὰ καὶ ἀποχετευτικὰ ἔργα.

Γ. Τὰ γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ανασκαφές μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἐντελῶς ἀσημαντων καὶ ἀποσπασματικῶν.

7. P. Castrén (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens I* (Helsinki 1994).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πολλές καί σέ πολλοὺς ὀφείλονται εὐχαριστίες γιὰ τὰ ὅσα μπόρεσα νὰ περιλάβω σὲ τοῦτο τὸ κείμενο, ἰδίως ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς τὶς τεράστιες δυσκολίες καὶ τὶς παντοειδεῖς ἐλλείψεις ποὺ ἀντιμετώπισα σὲ κάθε μου βῆμα. Ἄν μπόρεσα νὰ ξεπεράσω ἓνα μέρος τουλάχιστον τῶν δυσκολιῶν, τοῦτο τὸ ὀφείλω στοὺς ἑξῆς:

Πρῶτα πρῶτα στὶς κ. Ἰσμήνη Τριάντη καὶ Ἀλκηστη Χωρέμη, διαδοχικὰ προϊστάμενες τῆς Α' Ἐφορείας Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀκροπόλεως, οἱ ὁποῖες σὲ πάμπολλα θέματα μὲ βοήθησαν ἀνεπιφύλακτα, ἀποτελεσματικὰ καὶ μὲ φιλικὴ πάντοτε διάθεση, αἶροντας κάθε δυσκολία καὶ παρέχοντας ἀμέριστη τὴν ἐγκρισή τους σὲ κάθε αἴτημά μου. Θὰ ἤθελα ἀκόμη νὰ ἐκφράσω θερμὲς εὐχαριστίες καὶ στὴν κ. Μέλπω Πωλογιώργη, ἀρχαιολόγο τῆς Α' Ἐφορείας, ἡ ὁποία μὲ βοήθησε οὐσιαστικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας μου στὸ Φετιχὲ Τζαμί.

Στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, καὶ ἰδίως στὸ Γενικὸ Γραμματεῖα τῆς κ. Β. Πετράκο, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ὅλο τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὴν ἀνασκαφὴ Μηλιάδης: τὰ ἀντίγραφα τῶν ἡμερολογίων τοῦ τότε Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων Ἀκροπόλεως κ. Γ. Δοντᾶ (τὰ πρωτότυπά τους εἶναι κατατεθειμένα στὸ ἀρχεῖο τῆς Α' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων), τὰ πολύτιμα πρωτότυπα σχέδια ποὺ συνέταξε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1955 ὁ Ἰ. Τραυλὸς καὶ τὶς φωτογραφίες ποὺ ἔλαβε τότε. Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀείμνηστον Ἰ. Τραυλοῦ ὑπῆρξε κυριολεκτικὰ ἀνεκτίμητη. Τὰ πρόχειρα σχέδια ποὺ ἐξεπύνησε κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῶν ἀνασκαφῶν (τὸ 1955) προσεγγίζουν τὶς τελειωμένες, ὑπὸ κλίμακα, ἀποτυπώσεις, ἐνῶ τὰ ἀξιοθαύμαστης λεπτότητας σχέδια πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων συντελοῦν στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ἀνασκαφῆς. Πολύτιμα ὑπῆρξαν τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος Χρ. Λεμπέση, ποὺ περιλαμβάνουν τὴ γενικὴ (ἂν καὶ ὄχι ἐντελῶς πλήρη) ἀποτύπωση τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων τοῦ χώρου καὶ σχεδιαστικὲς ἀποτυπώσεις τμημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, καθὼς καὶ λεπτομέρειες μερικῶν ἐκ τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων, ποὺ ἀποδείχθηκαν ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν συναγωγὴ συμπερασμάτων. Τὸν κ. Γ. Δοντᾶ εὐχαριστῶ θερμὰ ὄχι μόνον γιὰ τὶς πολύτιμες ἐπιστημονικὲς συμβουλές του, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ διότι ἔθεσε στὴ διάθεσή μου μιὰ σειρὰ φωτογραφιῶν ποὺ τοῦ εἶχαν εὐγενῶς παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ ΕΛΙΑ μὲ σκοπὸ τὴ δημοσίευσή τους, τὴν ὁποία ὅμως λόγῳ φόρτου ἐργασίας δὲν μπόρεσε νὰ ἐκπληρώσει.

Στὴν κ. Ἰωάννα Νίνου, υπεύθυνη τοῦ ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἡρεμὴ εὐγένεια καὶ τὴν προθυμία ποὺ τὴ διακρίνουν, μὲ διευκόλυνε ἀποφασιστικὰ σὲ καθετὶ ποὺ χρειαζόμουν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο. Στὴν κ. Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη, διευθύντρια Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία μὲ τὴν πάντοτε φιλικὴ συμπαράστασή της καὶ τὴ γερὴ φιλολογικὴ κατάρτισή της τὰ μέγιστα συνέβαλε καὶ πάλι γιὰ τὴν ἄρτια παρουσίαση τοῦ κειμένου μου.

Στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Μανώλη Κορρέ, καθηγητὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, διότι παρ' ὅλο τὸν φόρτο τῶν καθηκόντων του μὲ βοήθησε ἀποφασιστικὰ στὰ θέματα τῆς ὑδρεύσεως τοῦ χώρου.

Στὸν κ. Κώστα Καζαμιάκη, ἀρχιτέκτονα-τοπογράφο τῆς Α' Ἐφορείας Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ στὸν βοηθό του κ. Ἀνδρέα Νάνο. Ὁ κ. Καζαμιάκης, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπιμελήθηκε τὸν χάρτη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ προσέθεσε συντεταγμένες, μὲ βοήθησε καὶ σὲ ἄλλα οὐσιαστικὰ θέματα τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὶς γνώσεις του σὲ τεχνικὰ θέματα.

Στὸν κ. Σωκράτη Μαυρομάτη, παλιὸ καὶ ἐκλεκτὸ συνεργάτη, γιὰ τὴ μεγάλη του συμβολὴ στὴ φωτογράφιση τόσο τῶν γλυπτῶν, ὅσο καὶ τοῦ χώρου.

Τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Σπ. Κοκκολιάδη εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παροχὴ ἀεροφωτογραφιῶν τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ.

Στὸ Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἄδεια νὰ δημοσιεύσω μία σειρά διαφανειῶν, ἔργων τοῦ Μουσείου.

Στὴν κ. Κασμάτη τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς διαφάνειας τῆς φωτογραφίας τοῦ Heinrich Beck.

Στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βαυαρίας (Klenzeana) γιὰ τὴν ἀποστολὴ διαφάνειας τῆς ὑδατογραφίας τοῦ L. von Klenze τοῦ ἔτους 1834.

Α. Ο ΧΩΡΟΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Τὸ δὲ πρὸ τούτου ἡ Ἀκρόπολις ἢ νῦν οὔσα πόλις ἦν,
καὶ τὸ ὑπ' αὐτὴν πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον.

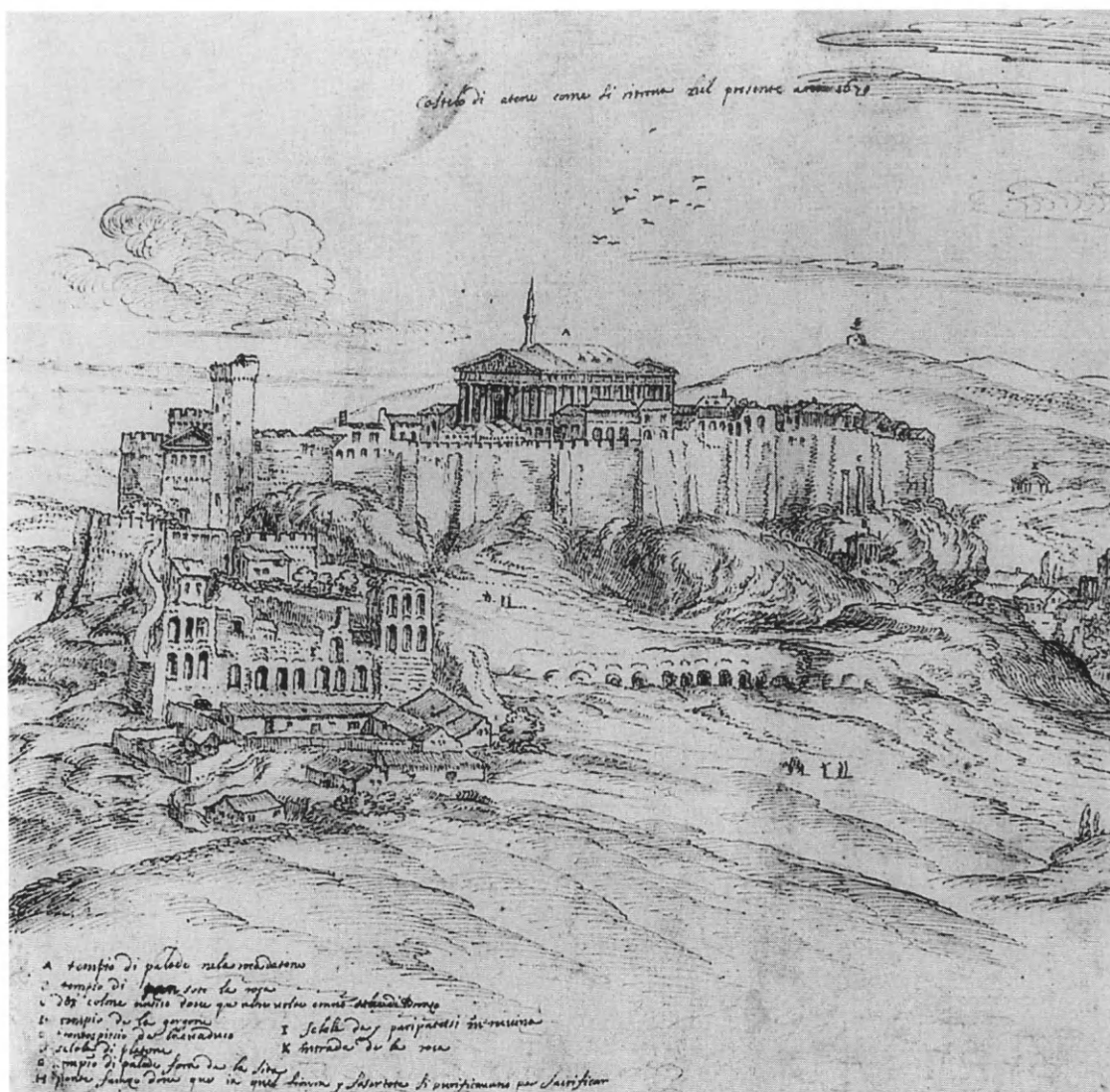
Θουκ. Ι 2, 15

Εως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα, μαρτυρίες γιὰ τὴν πρὸς τὰ νότια τῆς Ἀκροπόλεως περιοχή τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδη, πού ἀναφέρεται σὲ πολὺ παλιότερους ἀπὸ τὸν ἴδιο χρόνον καὶ ἔχει δώσει λαβὴ σὲ διάφορες ἐρμηνείες: 1) ἡ διαδρομὴ τοῦ Παυσανία (Ι 20, 3-22, 3) ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου πρὸς τὴν Ἀκρόπολη πού καταγράφεται στὰ Ἀττικά του καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἰδίου γιὰ τὸ Ἡρώδειο στὰ Ἀχαικά του (VII 20, 6)· 2) οἱ ὕδατογραφίες, χαλκογραφίες, λιθογραφίες καὶ φωτογραφίες πού ἀπεικονίζουν τὴν πρὸς Ν. τῆς Ἀκροπόλεως περιοχή πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας· 3) οἱ ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν πού διεξήχθησαν στὴν ἴδια περιοχή μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας καὶ ἔφεραν στὸ φῶς τὰ πιὸ πολλὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μνημεῖα πού ἀναφέρει ὁ Παυσανίας· καὶ 4) οἱ νεότερες δημοσιεύσεις τῶν μνημείων αὐτῶν⁸. Πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Παυσανίας δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἢ ταυτισθεῖ καὶ ἀποτελοῦν καὶ σήμερα ἀκόμη ἀντικείμενα συζητήσεων.

Ποιὰ ὅμως ἦταν τὰ μνημεῖα τῆς ζώνης τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν οὐσιαστικὰ ἄγνωστο ἕως τῆ δεκαετία τοῦ '50, μὲ ἐλάχιστες, σποραδικές ἐξαιρέσεις πού δὲν ἔτυχαν ιδιαίτερης προσοχῆς (ιδὲ πκ. σ. 25 καὶ 28, καὶ σημ. 23, 25). Τότε εἶναι πού μὲ τὶς εὐρείας ἐκτάσεως ἀνασκαφές πού ἔγιναν ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Γ. Μηλιάδη ἀνοίξε γιὰ πρώτη φορὰ ἓνα παράθυρο στὰ μνημεῖα καὶ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς πόλης, ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ἕως τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας.

Μιὰ σύντομη περιγραφὴ τῆς ἐν λόγῳ περιοχῆς, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, ἔδωσε ὁ Γ. Μηλιάδης στὶς εἰσαγωγικὲς παραγράφους τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς του ἐκθέσεως πού περιλαμβάνεται στὴ σ. 36 τῶν ΠΑΕ τοῦ ἔτους 1955: «Ὁ χώρος ἔμπροσθεν τοῦ Ὠδείου ἐσχημάτιζε “πεταλοειδῆ πλατεῖαν” καὶ ἀνατολικώτερον κατέπιπτεν ὁμαλῶς μέχρι τοῦ Μακρυγιάννη. Ἀρκετοὶ ἐνόμιζον ὅτι ἡ ὑψηλὴ πλατεῖα... εἶχε σχηματισθῇ δι' ἐπιχώσεως ὑπὸ τοῦ ἀεμνήστου Καββαδία, ὅτι δηλαδὴ ἀπέθετεν ἐκεῖ τὰ “μπάζα” τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν ὀλοσχερῇ ἐκκαθάρισιν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν ἐτῶν 1885-1890. Τοῦτο ἀπεδείχθη ἐσφαλμένον. Ἡ ἐπίχωσις Καββαδία εὐρίσκεται νοτιώτερον. Ἡ ἔμπροσθεν τοῦ

8. Οἱ δημοσιεύσεις αὐτὲς καταγράφονται ἀπὸ (Athens 1994) 270 κέ.
τὸν Ἀλ. Παπαγεωργίου-Βενετᾶ στὸ βιβλίο του *Athens*

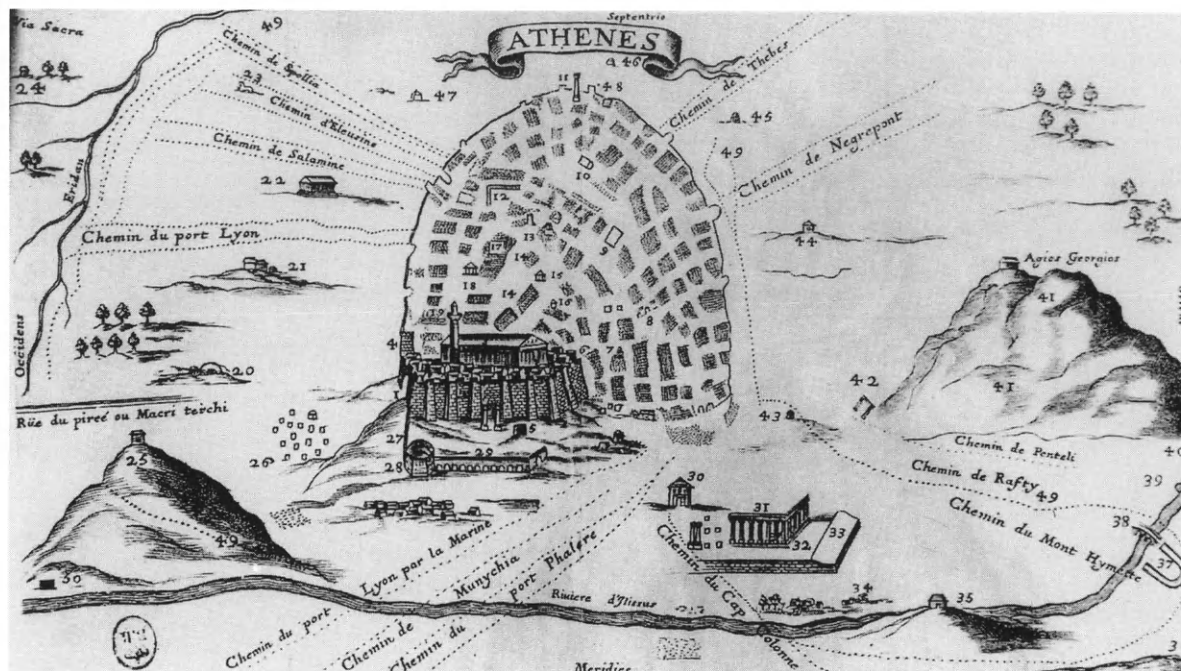

Εἰκ. 1. Σχέδιο με μελάνι ἀγνώστου (ἴσως Βενετοῦ) τοῦ ἔτους 1670. Bassano, Museo Civico.

Ῥωδείου εἶναι παλαιά – πλὴν τοῦ ἀνωτάτου στρώματος –, διότι τὸ μέρος εἶχε συνεχῇ ζωὴν καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας».

Συμπληρωματικά στα ὅσα ἔγραφε τότε ὁ Μηλιάδης γιὰ τὴν ἐπίχωση πρὸ τοῦ Ῥωδείου, εἴμαστε σήμερα σὲ θέση νὰ ποῦμε τὰ ἑξῆς:

Πλατεία δὲν ὑπῆρχε ἐκεῖ ἀνέκαθεν. Στους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ ἔδαφος παρουσίαζε κλίση πρὸς Νότον τοῦ Ῥωδείου καὶ ἀνατολικότερα, λόγῳ τῶν ἐπιχώσεων πὺν εἶχαν συσσωρευθεῖ κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου καὶ εἶχαν ἐπικαλύψει καὶ μέρος τοῦ Ῥωδείου.

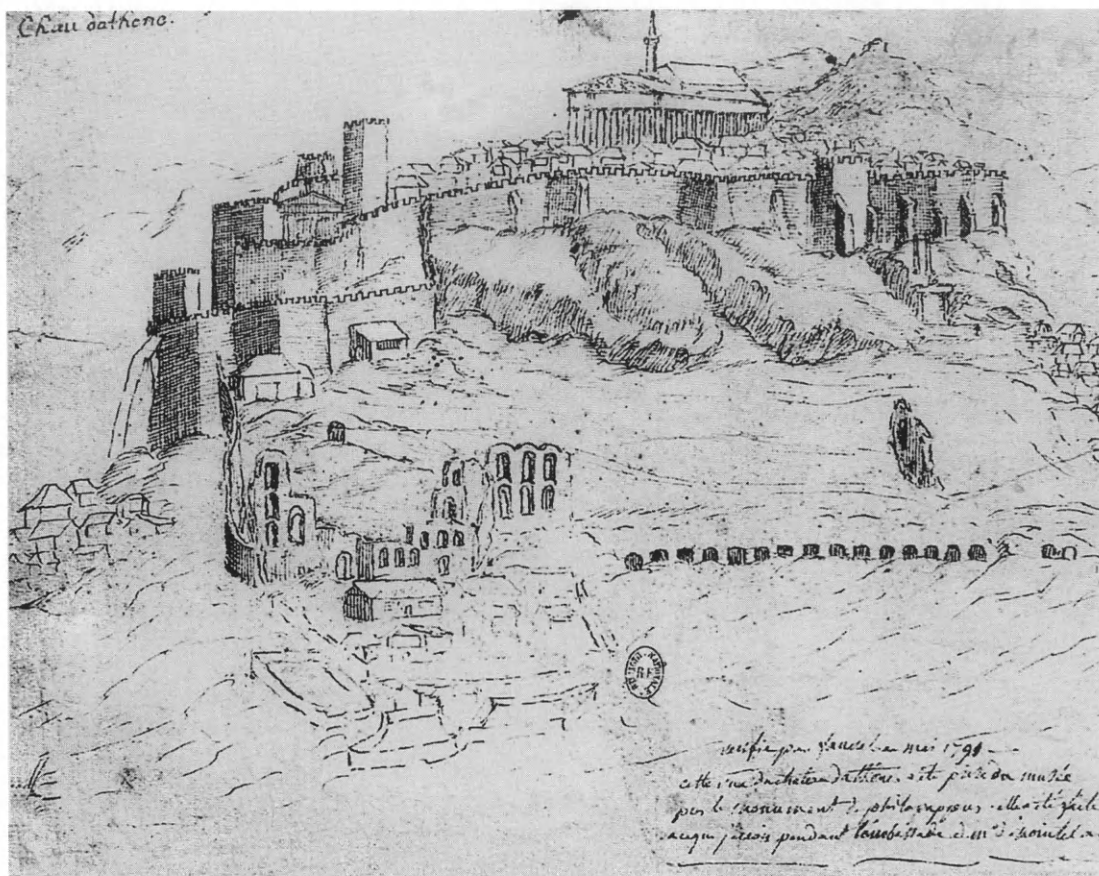
Εἰκ. 2. Σχέδιο τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1678. Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675 et 1676*, II (Lyon 1678).

Μιά ἰδέα τοῦ πῶς ἦταν ἡ περιοχή αὐτὴ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ἕως τὴν ἑναρξη τῶν ἀνασκαφῶν, μᾶς δίνουν, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, παλιὰ σχέδια, ὑδατογραφίες, χαλκογραφίες καὶ ἐλαιογραφίες, καὶ ἀργότερα φωτογραφίες, πὺν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω σὲ διάφορα μουσεῖα καὶ συλλογές. Ὁ κατάλογος πὺν ἀκολουθεῖ δὲν εἶναι ἐξαντλητικός, θὰ δώσει ὅμως, ὅπως ἐλπίζω, μιὰ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ χώρου στὰ χρόνια πὺν προηγήθηκαν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1955.

Παλιότερο ἀπὸ ὅλα, ἀπὸ ὅσο μπόρεσα τουλάχιστον νὰ ἐξακριβώσω, εἶναι τὸ σχέδιο μὲ μελάνι τοῦ ἔτους 1670, ἀγνώστου, ἴσως Βενετοῦ (εἰκ. 1), πὺν βρίσκεται στὸ Museo Civico τοῦ Bassano⁹: τὸ ἔδαφος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ εἶναι ἄνισα ἐπικλινές καὶ καταλαμβάνεται ἀπὸ κτίρια καὶ φράχτες πὺν μοιάζουν νὰ εἶναι κατὰ τὸν Ἰ. Δημακόπουλο στρατῶνες τῶν Τούρκων, «καταυλισμὸς ἐπομένως τῆς φρουρᾶς τῆς Ἀκρόπολης, ὁ χώρος τῆς ὁποίας προφανῶς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ ὅλες τὶς μονάδες καὶ τοὺς χαμηλόβαθμους». Ἴσως τοὺς στρατῶνες αὐτοὺς νὰ ἀπεικονίζει καὶ ἡ χαλκογραφία τοῦ J. Spon τοῦ ἔτους 1678¹⁰ (εἰκ. 2).

9. Δημακόπουλος, *Μέντωρ* 2001, 60 κέ. μὲ τὴ σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη καὶ Duhn, *AM* 1877, 38-47, πίν. II.

10. Spon 428-430. Omont 17, πίν. XLII καὶ Bowie-Thimme εἰκ. 13 (σ. 29).

Είκ. 3. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ ΝΔ., 1674-1687. Ink and wash, Παρίσι, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμήμα χειρογράφων (Omout 10, πίν. XXXI).

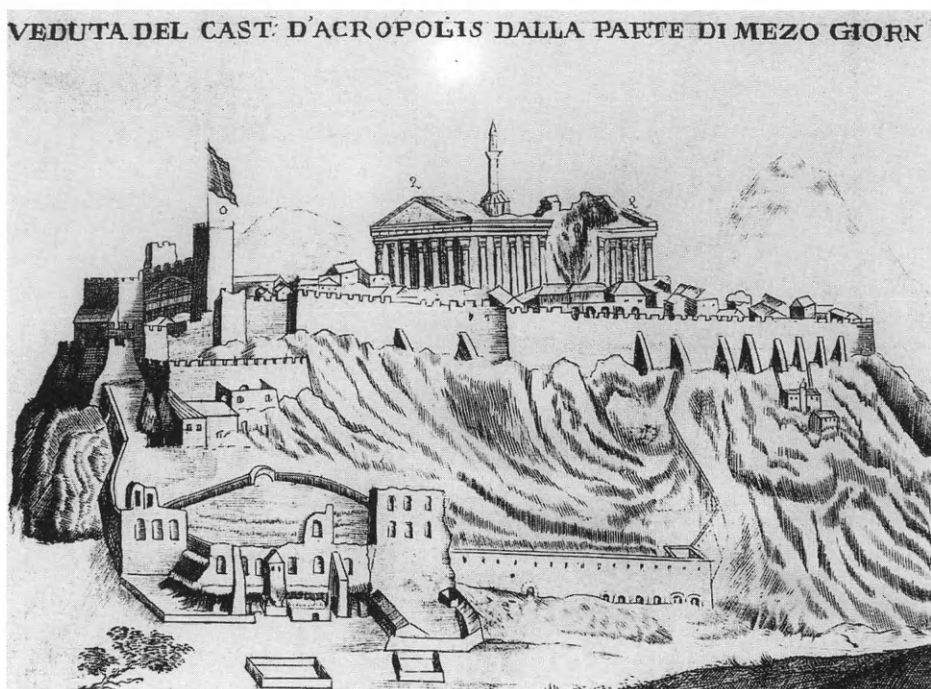
Τὰ κτίσματα αὐτὰ ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάρχουν λίγα χρόνια ἀκόμη (ἕως τὸ 1687), ὅπως τὸ δείχνουν ἓνα σχέδιο πὸν βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων (εἰκ. 3) καὶ μία χαλκογραφία τοῦ Francesco Fanelli (εἰκ. 4) ποὺ ἔγινε τὴν ἐποχὴ τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ Morosini¹¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ κτίσματα αὐτὰ χάθηκαν κατὰ τὸν βομβαρδισμό τοῦ Morosini¹².

Στὸ σχέδιο τοῦ L. F. Préaux (εἰκ. 5), ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν J. Jeaks στὸ Λονδίνο μετὰ τῶν ἐτῶν 1799-1804 καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Βούρου - Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (ἀρ. 48), ἀπεικονίζονται ἀπὸ τὰ ΝΔ. τὰ ἐρεῖπια τοῦ Ἡρωδείου ἐνσω-

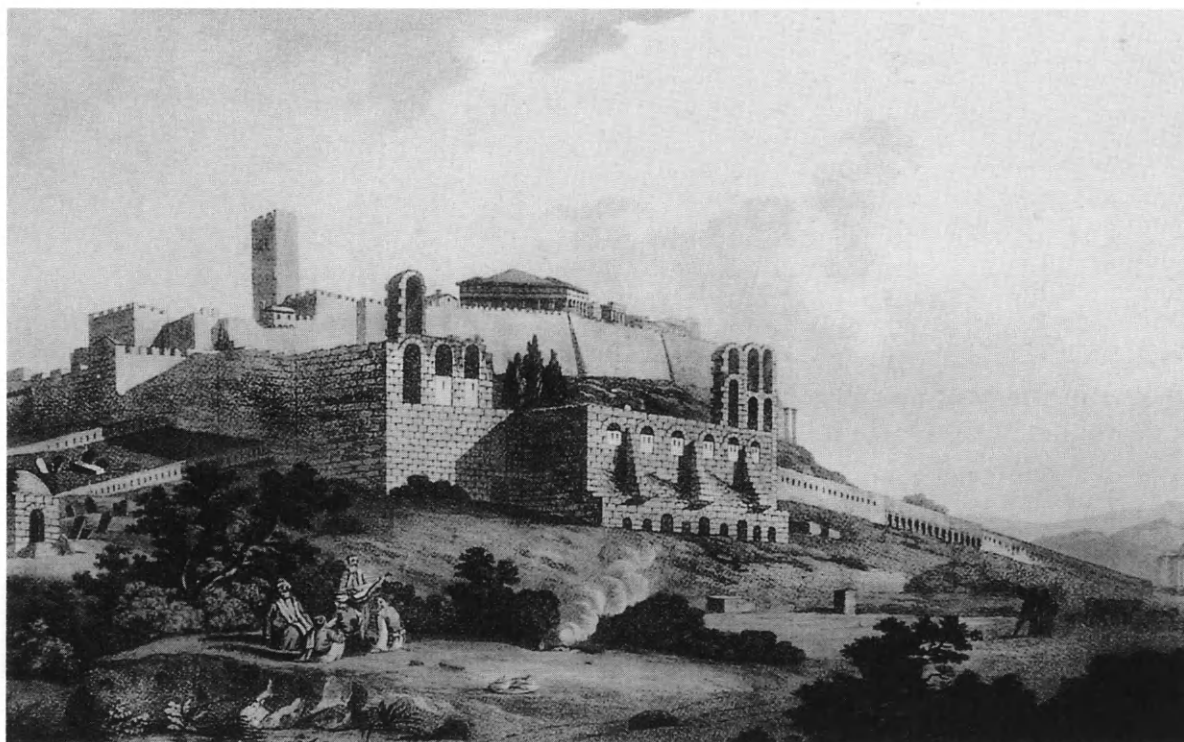
11. Omout 10, 12, 17-20, πίν. XXXI, XXXVI, XIV.

12. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν λίγο νεότερη χαλκογραφία κατόψεως τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Littret de Mon-

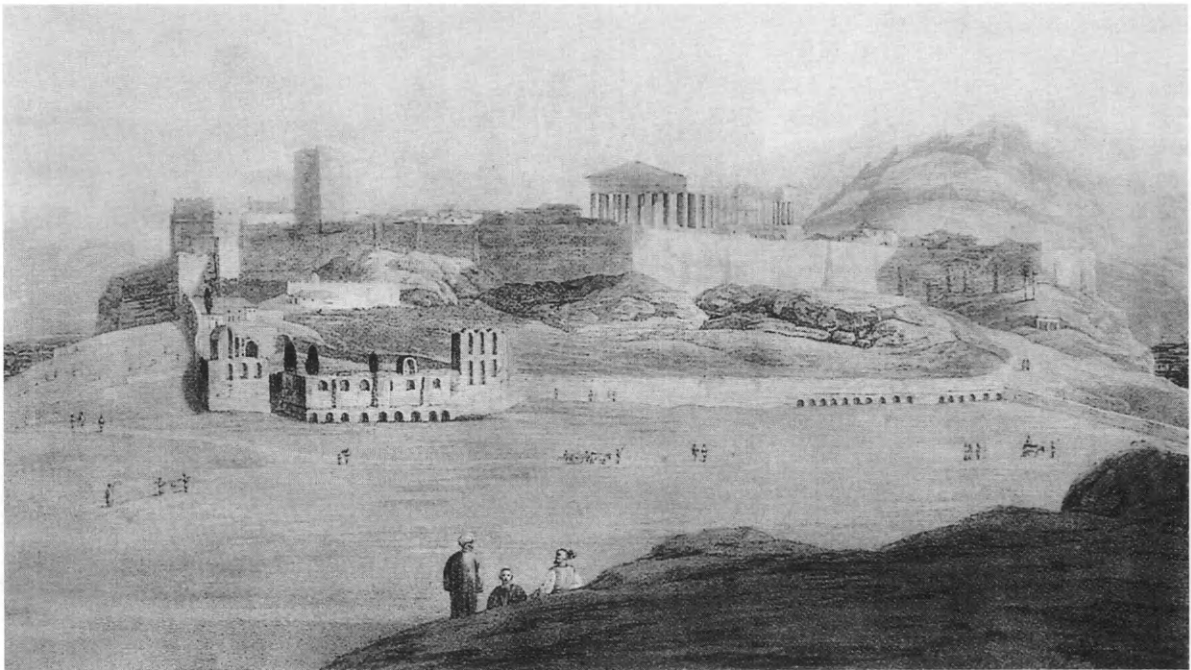
tigny, ποὺ ἔγινε βάσει σχεδίου τοῦ ἀρχιτέκτονος Le Roy, *Les plus beaux monuments de la Grèce* (1758) πίν. III.

Εἰκ. 4. Ἀποψη τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ ΝΔ. Χαρακτικὸ τοῦ Francesco Fanelli, Βενετία 1687 (Omont).

Εἰκ. 5. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ ΝΔ., 1799-1804. Σχέδιο L. F. Préaux. Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (ἀρ. εὗρ. 48).

Εἰκ. 6. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ ΝΔ., 1805. Χαλκογραφία W. Walker (σχεδίασε), W. I. Bennett (ἐχάραξε) (Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. εὗρ. 277).

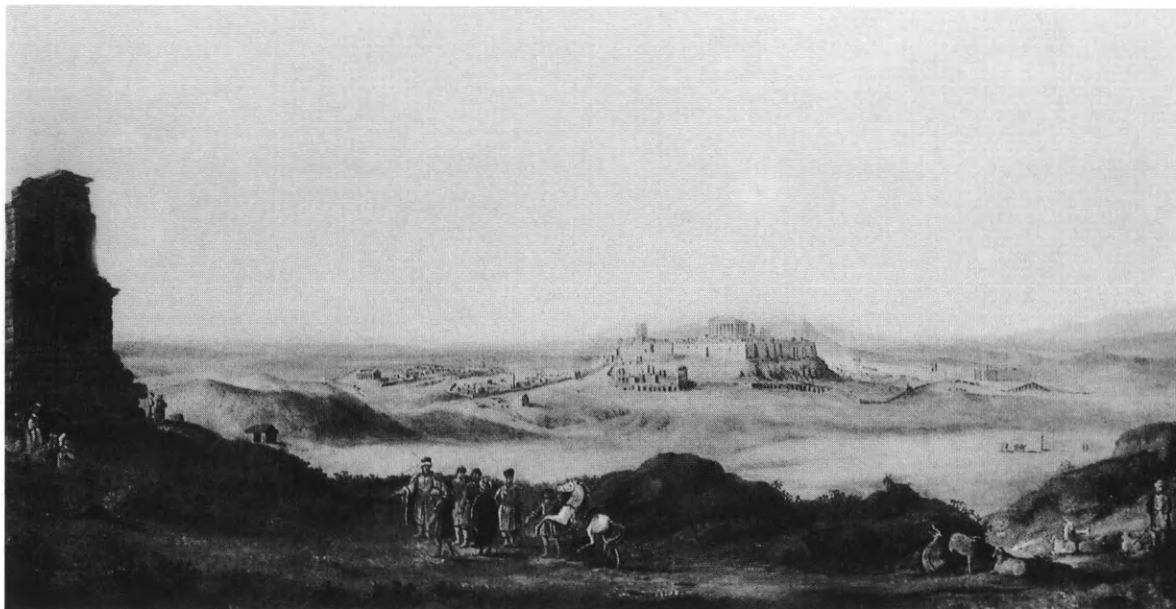
ματωμένα στὸν Σερπεντζέ, καὶ τὸ ἔδαφος μπροστὰ ἀπὸ αὐτά, ἐπικλινές καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε κτίσμα.

Τοῦ ἔτους 1805 εἶναι ἡ χαλκογραφία τῶν W. Walker καὶ W. I. Bennett (εἰκ. 6), ποὺ βρίσκεται ἐπίσης στὸ Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (ἀρ. 277). Καὶ αὐτὴ ἀπεικονίζει τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ Ἡρώδειο ἀπὸ τὰ ΝΔ., μὲ τὸ Ἡρώδειο πάντοτε ἐντεταγμένο στὸν Σερπεντζέ, καὶ τὸ τοπίο ἐμπρὸς του ἐπικλινές καὶ ἐντελῶς ἄδεντρο, ἐνῶ ἀχνοφαίνεται ἓνας χωματόδρομος νὰ περνᾷ μπροστὰ ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο (μήπως ἡ παλαιὰ ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου;).

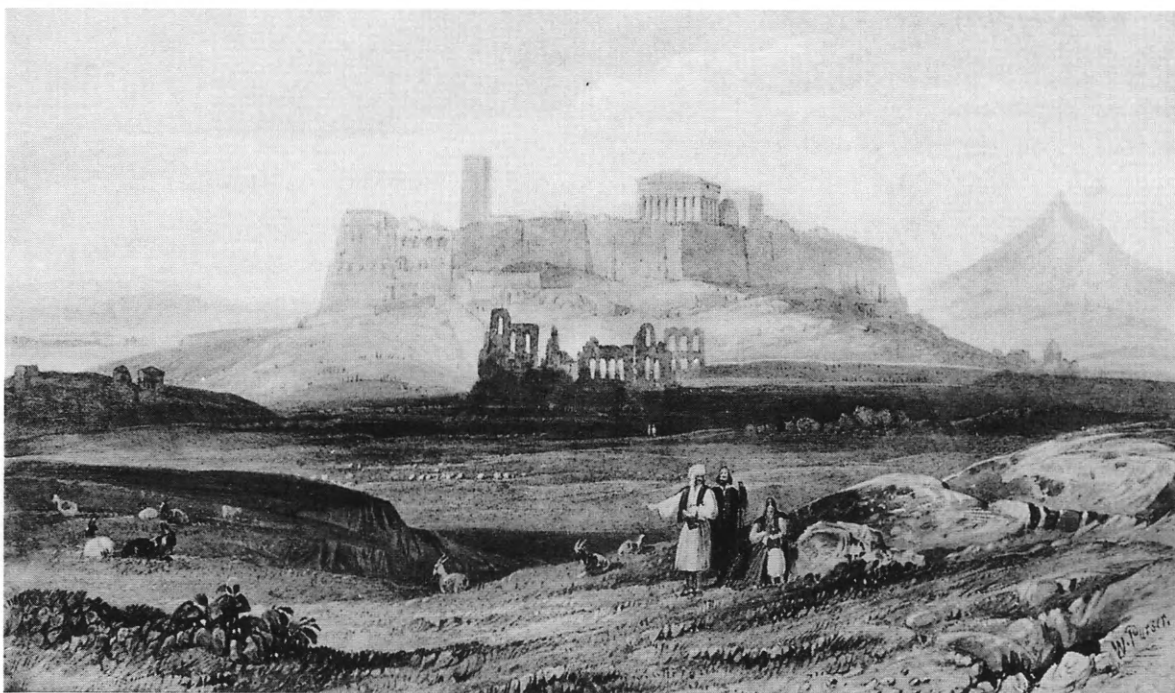
Ἡ πρώτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας ἀπεικόνιση τοῦ χώρου εἶναι ἡ ἐλαιογραφία τοῦ R. Bankes Harraden τοῦ ἔτους 1830 (εἰκ. 7), ποὺ βρίσκεται καὶ αὐτὴ στὸ Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (ἀρ. 95). Ἀπεικονίζεται καὶ πάλι ἀπὸ τὰ ΝΔ. ἡ Ἀκρόπολη, τὸ Ἡρώδειο, ὁ Σερπεντζές, καὶ τὸ τοπίο ἐμπρὸς, ὅμοια γυμνὸ ἀπὸ κάθε βλάστηση. Ἰδία κατάσταση καὶ στὴν ἀκουαρέλα τοῦ W. Purser (εἰκ. 8), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη (ἀρ. 25196).

Μιὰ ὑδατογραφία τοῦ L. von Klenze τοῦ ἔτους 1834, ποὺ βρίσκεται στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βαυαρίας (Klenzeana XX, 1), παρουσιάζει τὸ ἴδιο πάντοτε τοπίο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο (εἰκ. 9).

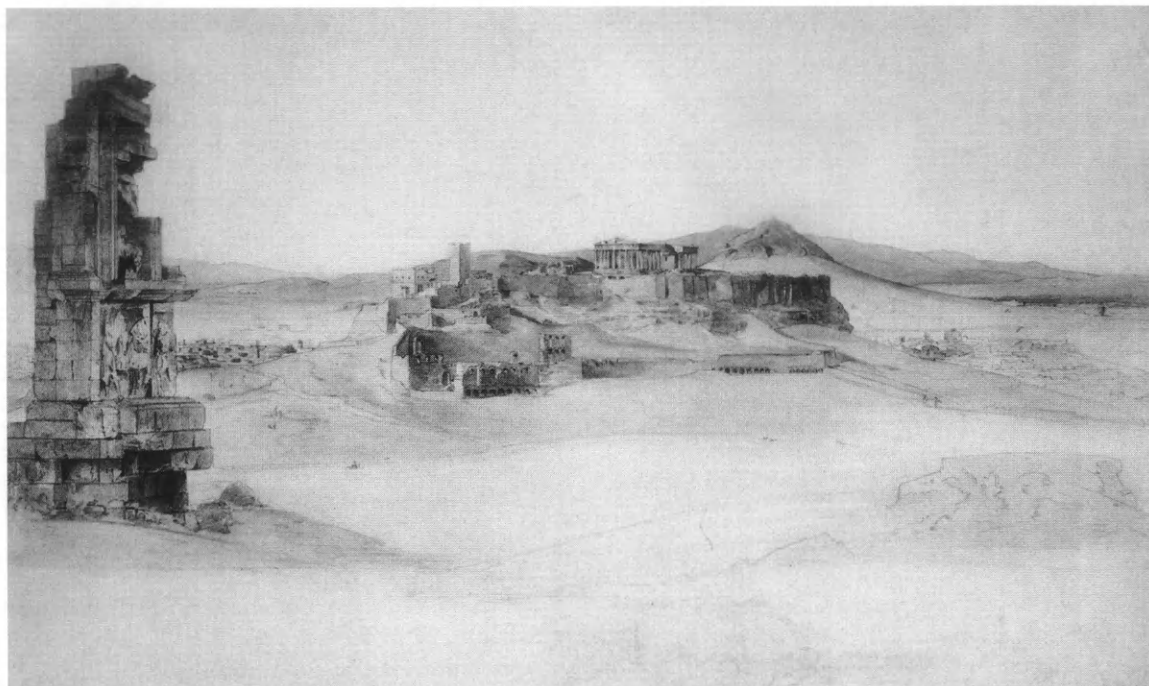
Τοῦ ἔτους 1836 εἶναι μιὰ ὑδατογραφία τοῦ L. Lange (εἰκ. 10), ποὺ βρίσκεται στὴν Κρατικὴ Συλλογὴ Γραφικῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου (ἀρ. 35760): τὸ τοπίο εἶναι πάντοτε τὸ ἴδιο,

Εἰκ. 7. Ὑποψη τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Φιλοπάππου, 1830. Ἐλαιογραφία τοῦ Richard Bankes Harraden (Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. εὗρ. 95).

Εἰκ. 8. Ἡ Ἀκρόπολις ἀπὸ Ν., ἀκουαρέλα τοῦ W. Purser, περὶ τὸ 1800 (Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. εὗρ. 25196).

Εἰκ. 9. Ὑπόψη τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου, 1834. Μολύβι, πένα, ὑδατογραφία τοῦ Leo von Klenze (Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βαυαρίας, Klenzeana XX, 1).

Εἰκ. 10. Ὑπόψη τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ Δ., ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Λουμπουργαδίου, 1836. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Lange (Μόναχο, Staatliche Graphische Sammlung). (Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Papageorgiou-Venetas, Athens εἰκ. 86).

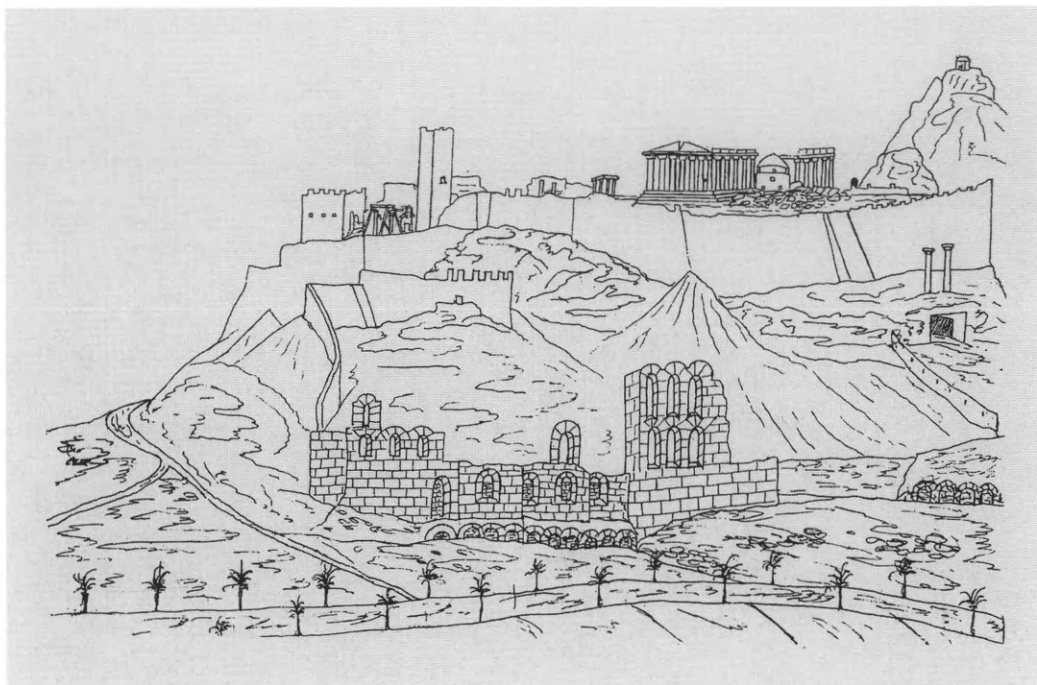
Εἰκ. 11. Πανοραμικὴ ἄποψη τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ πρὸ τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ χώρου, 1839. Ὑδατογραφία τοῦ J. N. H. de Chacaton (Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. εὗρ. 23967).

ὅμως περισσότερο σαφὴς ὁ χωματόδρομος πὺν περνᾷ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο καί, ἀνηφορίζοντας ἓνα μικρὸ λόφο, συνεχίζει δυτικὰ ἀφοῦ διασταυρωθεῖ μὲ ἄλλον πὺν προχωρεῖ πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀπεικονίσεις τῆς μέχρι τὸ 1955 ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἀλλὰ καὶ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Θεωρίας καὶ Ἀποστόλου Παύλου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑδατογραφία τοῦ 1839 ἀπὸ τὸν J. N. H. de Chacaton (εἰκ. 11), πὺν βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη (ἀρ. εὗρ. 23967): πανοραμικὴ ἄποψη τῆς Ἀκροπόλεως μὲ τὰ χῶματα τῶν πρῶτων μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκροπόλεως ριγμένα στὸ νότιο τεῖχος. Τὸ Ἡρώδειο δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀκόμη καὶ εἶναι ἐνσωματωμένο στὸν Σερπεντζέ. Τὸ ἔδαφος καὶ ἐδῶ εἶναι τελείως γυμνό. Δηλώνεται ὅμως ὁ δρομίσκος πὺν ὁδηγεῖ στὴν δυτικὴ εἴσοδο τῆς Ἀκροπόλεως, πρόδρομος τῆς παλιᾶς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (ἰδὲ καὶ ππ.).

Προγενέστερο τοῦ 1842, ἄγνωστο ὅμως πόσο (ἀπεικονίζεται καὶ ὁ Παρθενώνας μὲ τὸ “τζαμάκι” πὺν κατεδαφίστηκε τὸ 1842) εἶναι ἓνα σχέδιο τοῦ Βαναροῦ ἀξιωματικοῦ Moritz Guillot (εἰκ. 12), πὺν βρίσκεται στὴ συλλογὴ τοῦ Ἰ. Βορρέ¹³. Τὸ τοπίο πάντοτε τὸ ἴδιο,

13. Βλ. Ζυγός, τ. 52, Μάρτ.-Ἀπρ. 1982, 39-40.

Εἰκ. 12. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ Ν. Διακρίνονται οἱ σωροὶ τῶν χωμάτων ἀπὸ τὶς πρώτες ἀνασκαφές στὴν Ἀκρόπολη. Πρὸ τοῦ 1842 (γιατὶ ἀπεικονίζεται τὸ «τξαμάκι» πὺν κατεδαφίστηκε τὸ 1842), ἀπὸ τὸ σημειωματάριο τοῦ Βαναροῦ στρατιωτικοῦ Moritz Guillet (Συλλογὴ Ἰ. Βορρέ).

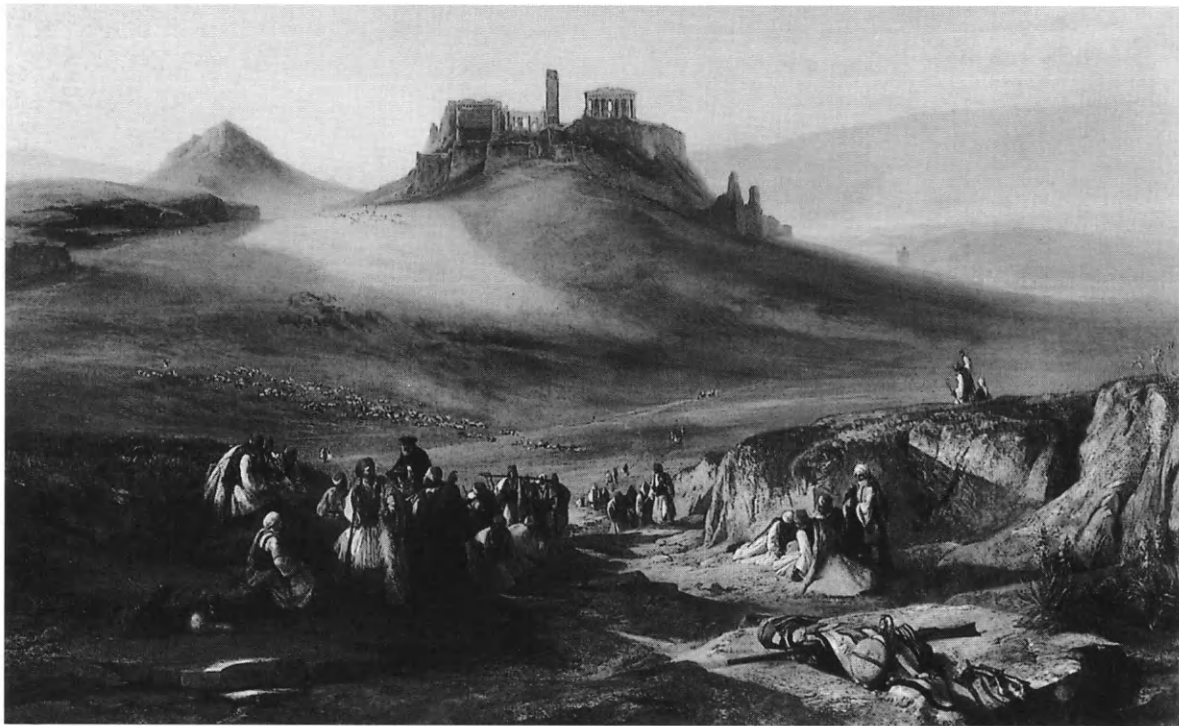
ὅπως καὶ ὁ στοιχειώδης δρομίσκος πὺν περνᾷ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο μὲ μιὰ πρώτη δενδροστοιχία.

Ἀκόμα καὶ στὴν ἐλαιογραφία τοῦ Edward Lear (εἰκ. 13) τοῦ ἔτους 1851, πὺν βρῖσκεται καὶ αὐτὴ στὸ Μουσεῖο Βούρου - Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (ἀρ. εὐρ. 453), ὁ χώρος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο, ἀπὸ τὰ ΝΔ. ἀπεικονισμένος, εἶναι καὶ πάλι ἐπικλινῆς καὶ ἄδεντρος.

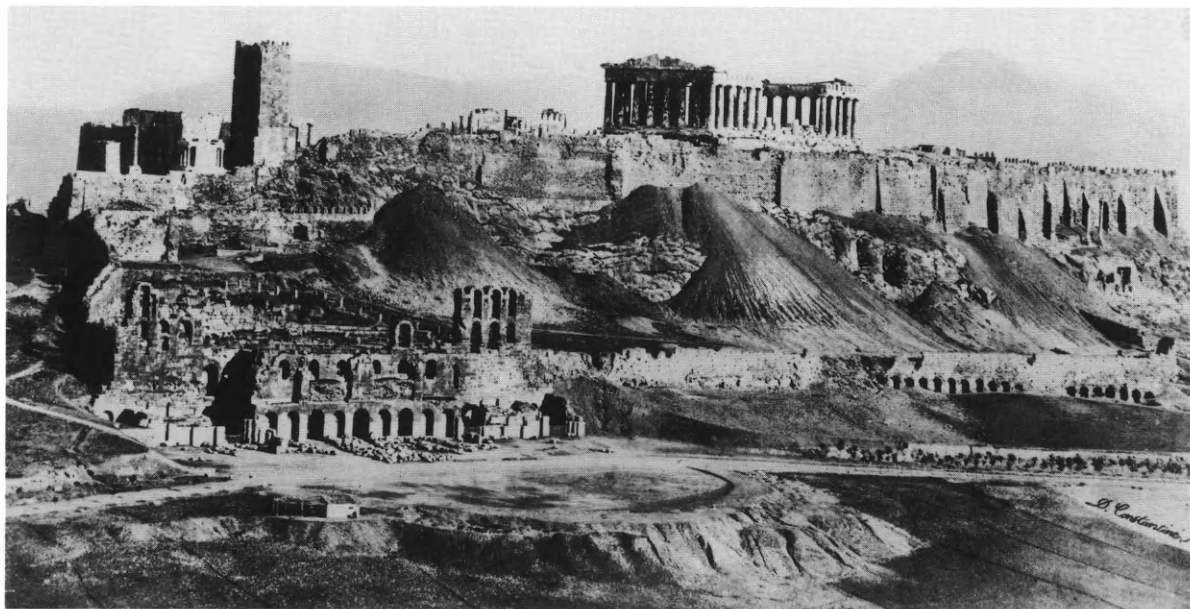
Οἱ πρώτες φωτογραφίες τοῦ χώρου πὺν γνωρίζω, εἶναι τῶν χρόνων ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἀπεικονίζουν καὶ τὴν πρώτη σημαντικὴ ἀλλαγὴ του (εἰκ. 14-15). Ἡ φωτογραφία τῆς εἰκ. 14 ἔγινε ἀπὸ τὸν Δ. Κωνσταντῖνου, ἕναν ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἑλληνες φωτογράφους, τοῦ ὁποῖου ἡ δράση ξέρουμε ὅτι ἄρχισε μετὰ τὸ 1858¹⁴. Πρέπει νὰ εἶναι παλιότερες τοῦ 1875¹⁵, διότι ὁ Κουλαῖς ὑπάρχει ἀκόμη στὰ Προπύλαια καὶ ἡ νότια κλιτὺς τῆς Ἀκροπόλεως παρουσιάζει κατὰ τόπους τοὺς μεγάλους σωροὺς τῶν πρώτων ἀνα-

14. Ξανθάκης 57 κέ.

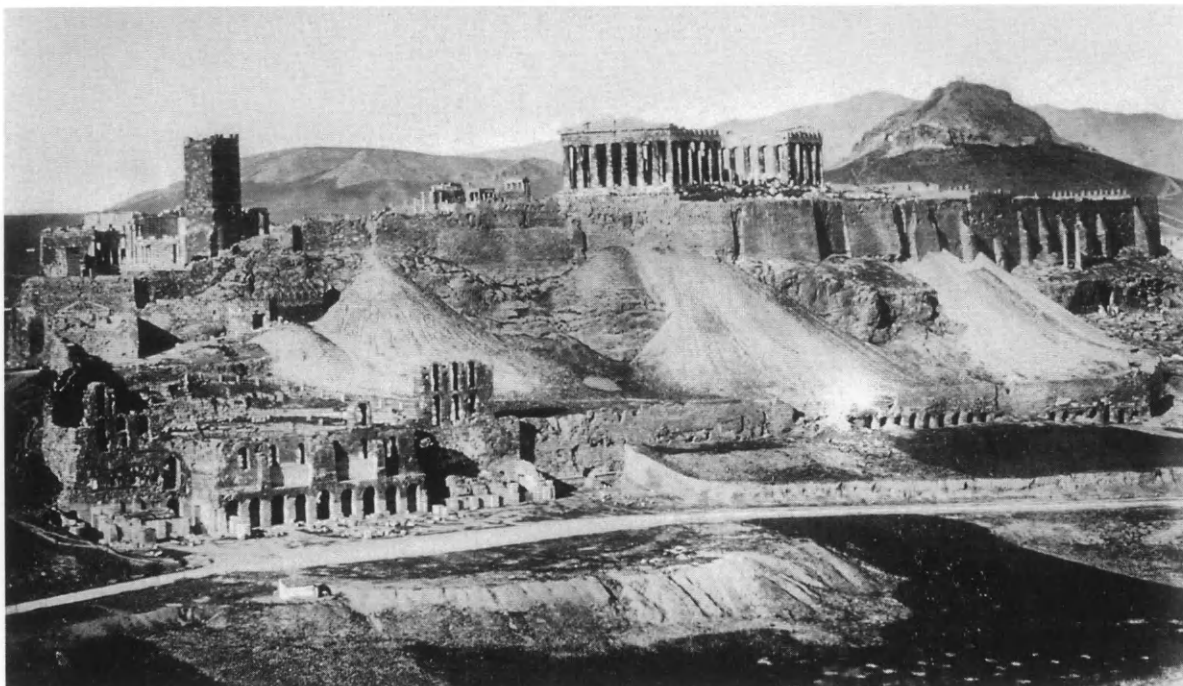
15. Καββαδίας - Καβεράου 17. Papageorgiou-Venetas 279.

Εἰκ. 13. Ἡ Ἀκρόπολη καὶ ὁ χώρος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ ἀπὸ ΝΔ., 1851. Ἐλαιογραφία τοῦ Edward Lear (Μουσεῖο Βούρου-Εὐταξία τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. εὗρ. 453).

Εἰκ. 14. Ἡ Ἀκρόπολη καὶ τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ ἀπὸ Ν. Φωτογραφία τοῦ Δ. Κωνσταντίνου, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1852 (ἔτος πὸν ἄρχισε νὰ ἐργάζεται ὁ Δ. Κωνσταντίνου) καὶ 1877 (διότι ὑπάρχει ἀκόμη ὁ Κουλᾶς πὸν κατεδαφίστηκε τὸ 1877).

Εἰκ. 15. Ἀποψη τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ Ν. καὶ ὁ χώρος πρὸ τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Στὶς κλιτύες διακρίνονται οἱ μεγάλοι σωροὶ χωμάτων ἀπὸ τὶς πρώτες ἀνασκαφές τῆς Ἀκροπόλεως, ποὺ δὲν καθαρίστηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1877. Φωτογραφία τοῦ Heinrich Beck (Εθνικὴ Πινακοθήκη, ἀρ. εὗρ. 21).

σκαφῶν τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ δὲν καθαρίστηκαν παρὰ μόνον ἀπὸ τὸ 1877 κέ.¹⁶ Στὴ φωτογραφία τὸ Ὠδεῖο φαίνεται πιά σκαμμένο (ἡ ἀνασκαφή του ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μεταξὺ 1848 καὶ 1858¹⁷. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὠδεῖο εἶναι ἤδη σχηματισμένη ἡ «πεταλοειδὴς πλατεῖα», προφανῶς μὲ τὰ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ὠδείου.

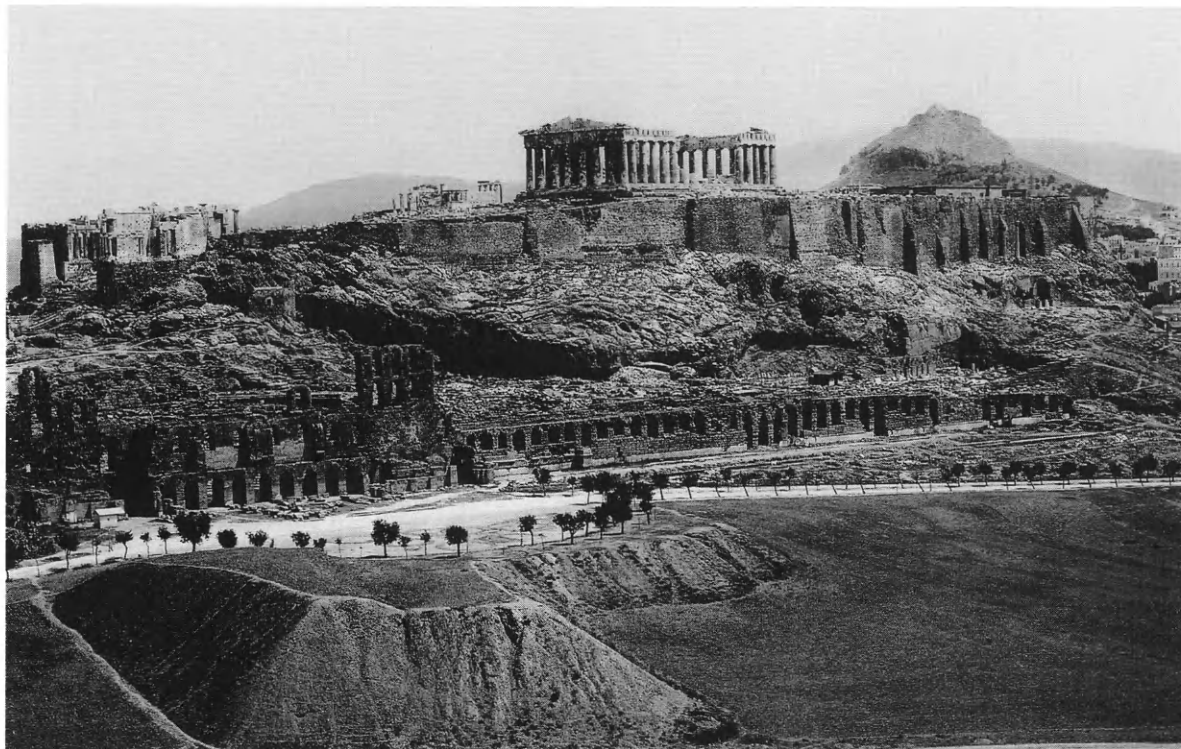
Ἡ περίπου σύγχρονη φωτογραφία τοῦ Heinrich Beck (εἰκ. 15), ποὺ βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Πινακοθήκη μὲ τὸν ἀρ. εὗρ. 21, ἀπεικονίζει τὸν χώρο ὅπως ἦταν ἕως τότε.

Μιὰ ἀκόμη ὑστερότερη φωτογραφία (εἰκ. 16), εὐγενῶς παραχωρηθεῖσα ἀπὸ τὸ ΕΛΙΑ, ἔργο τῶν ἀδελφῶν Ρωμαῖδη καὶ ὁπωςδήποτε μετὰ τὸ 1877¹⁸ – διότι ὁ Κουλαῖς δὲν ὑπάρχει καὶ ἔχουν καθαρισθεῖ ἀπὸ τὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως οἱ μεγάλοι σωροὶ χωμάτων τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν –, δείχνει στὴν πρὸ τοῦ Ὠδείου πεταλοειδὴ πλατεῖα, τῆς ὁποίας ἡ περιφέρεια εἶναι ἤδη ἀραιὰ δενδροφυτεμένη, ὅπως καὶ οἱ παρυφές τῆς παλιᾶς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τὴν προσθήκη νέων μεγάλων ἐπιχώσεων πρὸς Ν., πρὸς τὴν κατεύθυνση δηλαδὴ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

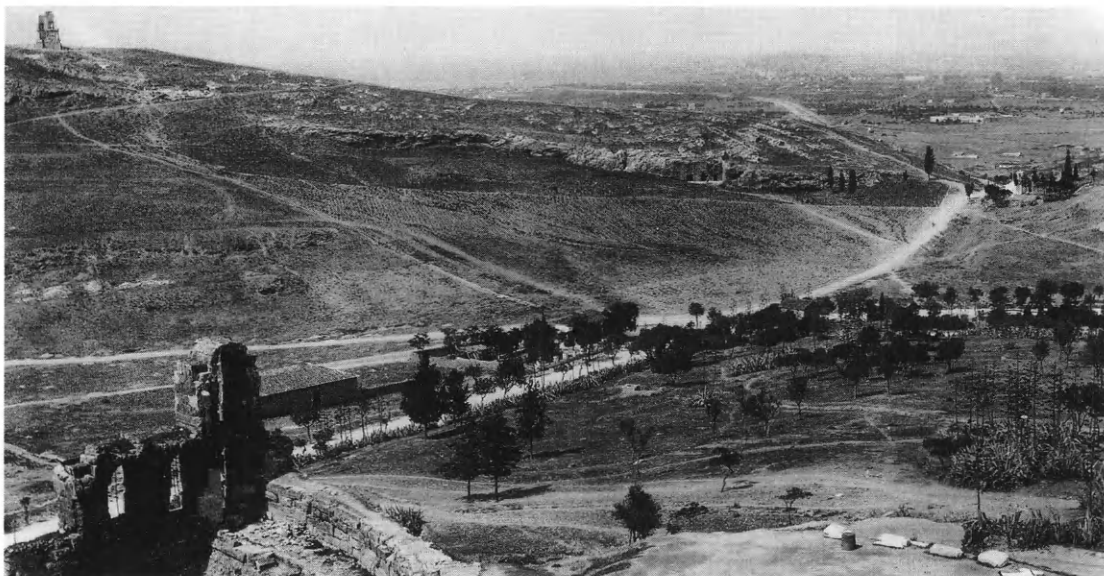
16. Αὐτόθι 279 κέ. Πετράκος 47.

17. Αὐτόθι 35. Travlos, *Pictorial Dictionary* 378.

18. Μακρῇ - Τσάκος - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, *ΔΧΑΕ* 1987-88, 335, εἰκ. 6, καὶ Ξανθάκης 89-91.

Εἰκ. 16. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ ΝΔ. Μετὰ τὸ 1877, διότι ὁ Κουλαῖς δὲν ὑπάρχει πλέον. Οἱ ἐπιχώσεις τῆς νοτίας κλιτύος καὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Εὐμένους ἔχουν καθαριστεῖ. Ἔχει κτιστεῖ τὸ Μουσεῖο. Ἔχουν προστεθεῖ νέες ἐπιχώσεις στὴν πρὸ τοῦ Ὠδείου «πεταλοειδῆ πλατεῖαν» (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΕΛΙΑ).

Εἰκ. 17. Φωτογραφία τοῦ ΔΑΙ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα, λήψη ἀπὸ ΒΔ. (ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Papageorgiou-Venetas, Athens εἰκ. 87). Ἀπεικονίζεται σαφῶς ἡ παλιὰ ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου νὰ περνᾷ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὠδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ.

Είκ. 18. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ ΝΔ. Φωτογραφία τοῦ Fr. Boissonnas, 1903 (ἀρχεῖο Boissonnas, Γενεύη. Ἀπὸ τὸ βιβλίο *Εἰκόνες τῆς Ἑλλάδας*, Boissonnas, σ. 31. Ἔκδοση τοῦ Ριζαρείου Ἰδρύματος).

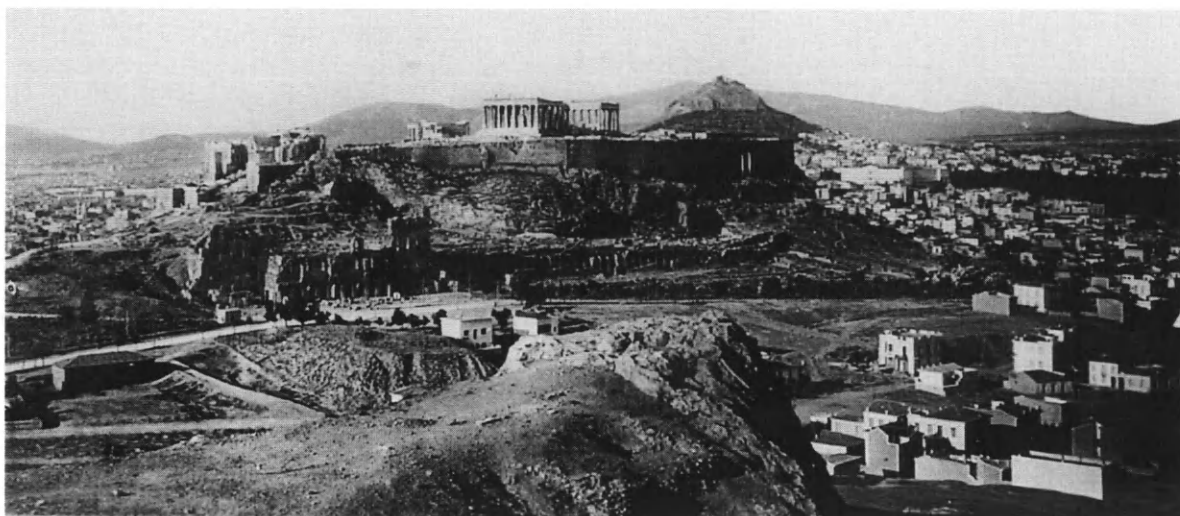
Φωτογραφία τοῦ ΔΑΙ Ἀθηνῶν (εἰκ. 17), παρμένη γύρω στὴ στροφή τοῦ 19ου πρὸς τὸν 20ὸ αἰῶνα, δείχνει τὴν παλιὰ ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου νὰ περνᾷ ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο καὶ νὰ συμβάλλει στὴ λεωφόρο Ἀποστόλου Παύλου καὶ νοτιότερα τὴ σημερινὴ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου¹⁹.

Ἡ ἐλεγειακὴ φωτογραφία (εἰκ. 18) τοῦ Fr. Boissonas, τοῦ 1903, παρμένη ἀπὸ τὰ ΝΔ., δείχνει τὰ πρῶτα σπιτάκια δυτικὰ τῆς μεγάλης ἐπichώσεως. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ φωτογραφία (εἰκ. 19) πὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ ΕΛΙΑ. Τὸ σημαντικὸ καὶ ἐδῶ εἶναι ὁ δρομίσκος ἐκεῖ ὅπου θὰ γίνεῖ ἀργότερα ἡ νέα ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

Μιὰ φωτογραφία τοῦ W. Deonna, παρμένη ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου, τὸν Μάιο τοῦ 1905 (εἰκ. 20), βρίσκεται σήμερὰ στὸ Musée d'Art et d'Histoire τῆς Γενεύης καὶ δείχνει τὴν ἴδια «πλατεῖα» ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὠδεῖο.

Ἡ φωτογραφία τοῦ ΕΛΙΑ (εἰκ. 21), πὺ ἀπεικονίζει γαλλικὰ στρατεύματα στὶς πλαγὺς τοῦ Φιλοπάππου τὸ 1916, παρουσιάζει μιὰ πανοραμικὴ ἀποψη ἀπὸ τὸν Νότο καὶ μαρτυρεῖ τὸ κτίσιμο πολλῶν μικρῶν σπιτιῶν στὴ μεγάλη ἐπichώση.

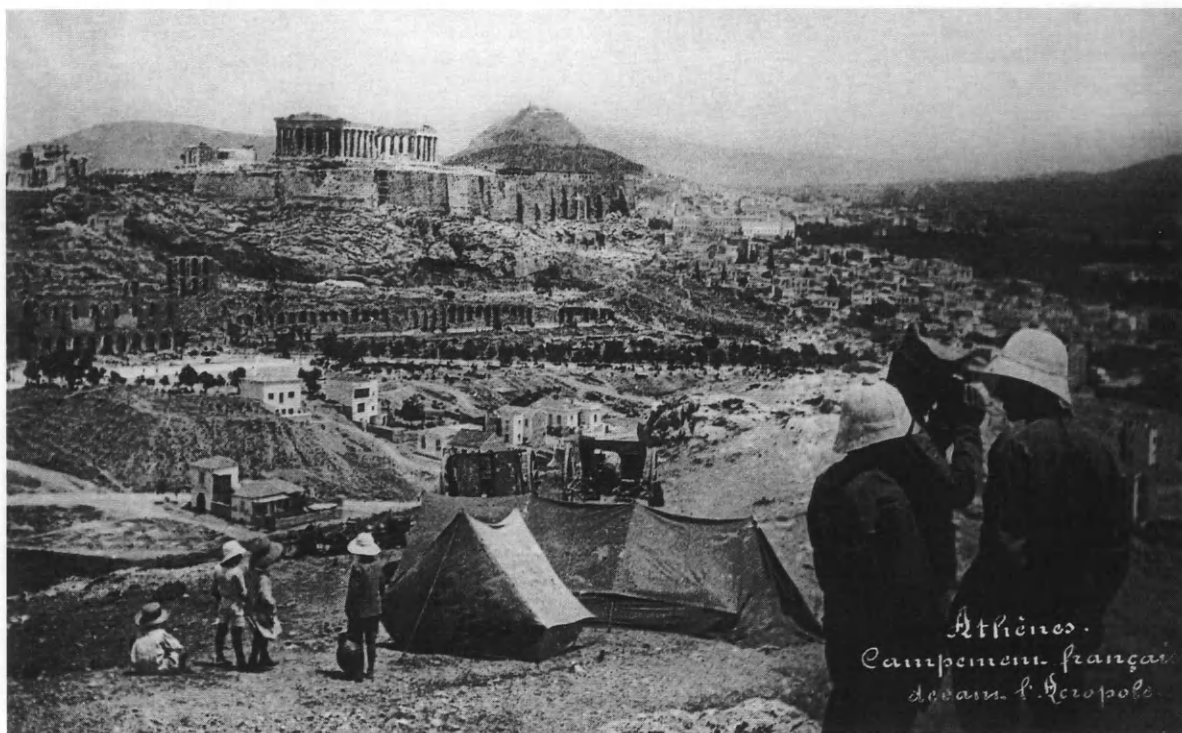
19. Papageorgiou-Venetas εἰκ. 357-358.

Εἰκ. 19. Τὰ πρῶτα σπίτια στὸν χῶρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Ἀγνώστου φωτογράφου (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΕΛΙΑ).

Εἰκ. 20. Ἡ Ἀκρόπολη, τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ ἐμπρὸς ἢ «πεταλοειδῆς πλατεῖα», Μάιος 1905, φωτογραφία W. Deonna (Γενεύη, Musée d'Art et d'Histoire), περίπου ἀπὸ τὴν ἴδια ὀπτική γωνία ὅπως ἡ εἰκ. 16.

Είκ. 21. Πανοραμική άποψη από Ν. Γαλλικά στρατεύματα στις πλαγιές του λόφου του Φιλοπάππου, 1916 (Φωτογραφικό Άρχείο ΕΛΙΑ).

Είκ. 22. Γενική άποψη της ΝΔ. πλαγιάς της Άκροπόλεως άμέσως μετά τις πρώτες άνασκαφές του 1955 (Alison Frantz Collection, Άμερικανική Σχολή Κλασικων Σπουδων, AT 71).

Εἰκ. 23. Ἀεροφωτογραφία ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (ἀρ. 17083). Φαίνεται σαφῶς ἡ μεγάλη οἰκοδομικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς.

Στὴν ὑπ' ἀρ. 17083 ἀεροφωτογραφία τοῦ ἀρχείου τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (εἰκ. 23), παρμένη τὸ 1935 (πὺν εὐγενῶς μοῦ ἐγνώρισε ὁ ἀρχιτέκτων κ. Σπ. Κοκκολιάδης καὶ φρόντισε νὰ μοῦ παραχωρηθεῖ), ἡ οἰκοδομικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς ἔχει προχωρήσει ἕως τὴν ρυμοτομημένη ὁδὸ πὺν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Ἀξιοπαρατήρητὴ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη δένδρων ἐκεῖ πὺν ἄλλοτε ἦταν ἀπόλυτὴ ἢ ἔλλειψή τους, ὅχι μόνο στὸν συγκεκριμένο χῶρο πὺν μᾶς ἀπασχολεῖ ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ λόφου τοῦ Φιλοπάππου, ὕστερα ἀπὸ πρωτοβουλία τῆς περιγίπισσας Σοφίας στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα²⁰.

Μιὰ γενικὴ ἄποψη τῆς ΝΔ. πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως ἀμέσως μετὰ τὶς πρῶτες ἀνασκαφές τοῦ 1955, ἀπεικονίζει μιὰ φωτογραφία (εἰκ. 22) παρμένη ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Φιλο-

20. Καββαδίας, ΠΑΕ 1908, 57.

Εικ. 24. Αεροφωτογραφία του ΥΠΕΧΩΔΕ (ἀρ. 5773) που δείχνει σαφῶς τὴ μεταβολὴ τῆς καταστάσεως μετὰ τὴς ἀνασκαφῆς στὴ δεκαετία τοῦ '50: κατάργηση τῆς παλιᾶς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

Εικ. 25. Ἡ παλιὰ ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰ. Τρανλοῦ, Pictorial Dictionary εἰκ. 494).

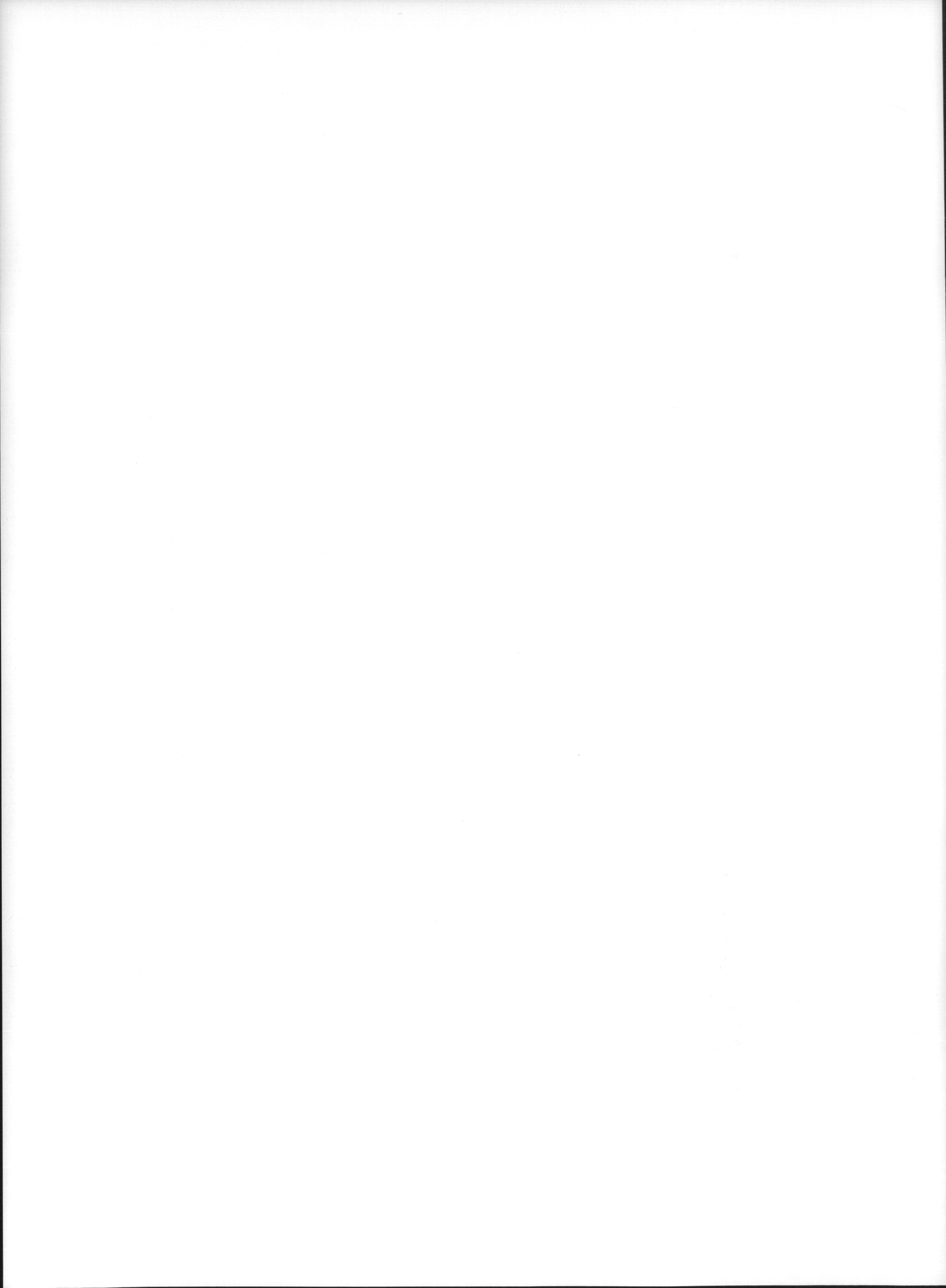

Εἰκ. 26. Ἡ ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ μετὰ τὴν «ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων» τὸ 2003.

πάππου ἀπὸ τὴν Ἀμερικανίδα ἀρχαιολόγο Α. Frantz τὸν Ἰούνιο τοῦ 1956²¹.

Ὅλοκληρώνοντας τὴν ἐπισκόπηση τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ χώρου μέχρι σήμερα δὲν θεωρῶ ἄσκοπο νὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰ ἀκόμη ἀεροφωτογραφία (εἰκ. 24) τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (ἀρ. 5773) τοῦ ἔτους 1995, ἡ ὁποία καὶ πάλι τέθηκε εὐγενῶς στὴ διάθεσή μου μετὰ τὴ φροντίδα τοῦ κ. Σπ. Κοκκολιάδη, καὶ παρουσιάζει τὴν Ἀκρόπολη καὶ μιὰ εὐρεία γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ· ἡ κατάσταση ἔχει μεταβληθεῖ ριζικὰ μετὰ τὶς ἀνασκαφές τῆς δεκαετίας τοῦ '50, τὶς κατεδαφίσεις τῶν παλιῶν κτισμάτων, τὴν κατάργηση τῆς παλιᾶς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (εἰκ. 25) καὶ τὴν ἐνσωμάτωση ὅλης τῆς περιοχῆς μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου στὸν νέο ἀρχαιολογικὸ χῶρο ποὺ προέκυψε μετὰ τὴν ἐνοποίηση τὸ 2003 (εἰκ. 26).

21. Travlos, *Pictorial Dictionary* εἰκ. 90.

Β. ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΝΟΤΙΩΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Σ ἐ ὅλο τὸ μακρὸ χρονικὸ διάστημα τῶν ἑκατὸν εἴκοσι περίπου χρόνων ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας ἕως τὶς ἀνασκαφές τοῦ Γ. Μηλιάδη ἡ μόνη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε στὸν χώρο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ στὰ ΝΔ. τῆς Ἀκροπόλεως ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τοῦ κύριου τμήματος τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ τοὺς Κ. Πιττάκη καὶ Ἀλ. Ραγκαβῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1858²², ἐνῶ τὰ ἐπιβλητικὰ λείψανα τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Ὡδείου εἶχαν μείνει συνεχῶς ὁρατὰ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες.

Ἄλλες συστηματικὲς ἀνασκαφές δὲν πραγματοποιήθηκαν στὰ ΝΔ. τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τὰ μόνα ἀρχαῖα λείψανα ποὺ βρέθηκαν ἦταν κάποια ποὺ ἦρθαν τυχαῖα στὸ φῶς. Ἔτσι, κατὰ μία πληροφορία ποὺ δημοσιεύθηκε σὲ ἓνα τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Παναθηναϊα*²³, τὸ 1911 βρέθηκε ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο, κοντὰ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν καὶ σὲ βάθος 4 μ., ἡ γωνία μικροῦ πώρινου οἰκοδομήματος μὲ πελεκητοὺς ὀρθοστάτες, ποὺ συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ «ζητάμορφους» συνδέσμους. Ἡ πληροφορία ἀναφέρεται καὶ στὸ γερμανικὸ ἀρχαιολογικὸ περιοδικὸ *Archäologischer Anzeiger* τοῦ 1911, στ. 238, μὲ τὴν πρόσθετη παρατήρηση ὅτι «πρέπει νὰ κτίστηκε τὸν 5ον αἰ. π.Χ.». Οἱ ζητάμορφοι σύνδεσμοι ἦταν κυρίως ἐν χρήσει τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 5ο καὶ 4ο αἰ.²⁴ Ἀπὸ τὸν τοπογραφικὸ προσδιορισμὸ συνάγεται ὅτι τὸ κτίσμα αὐτὸ θὰ βρέθηκε ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ θέση ὅπου τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἀνακαλύφθηκαν, προερχόμενα ἀπὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ., καὶ τρία εἰκονιστικὰ κεφάλια ποὺ σήμερα εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἀρ. εὐρ. 3085-3087)²⁵, ἀν καὶ φυσικὰ τὰ δύο εὐρήματα δὲν ἔχουν καμιά σχέση μεταξὺ τους, ἀφοῦ ἀνήκουν σὲ τελείως διαφορετικὲς περιόδους.

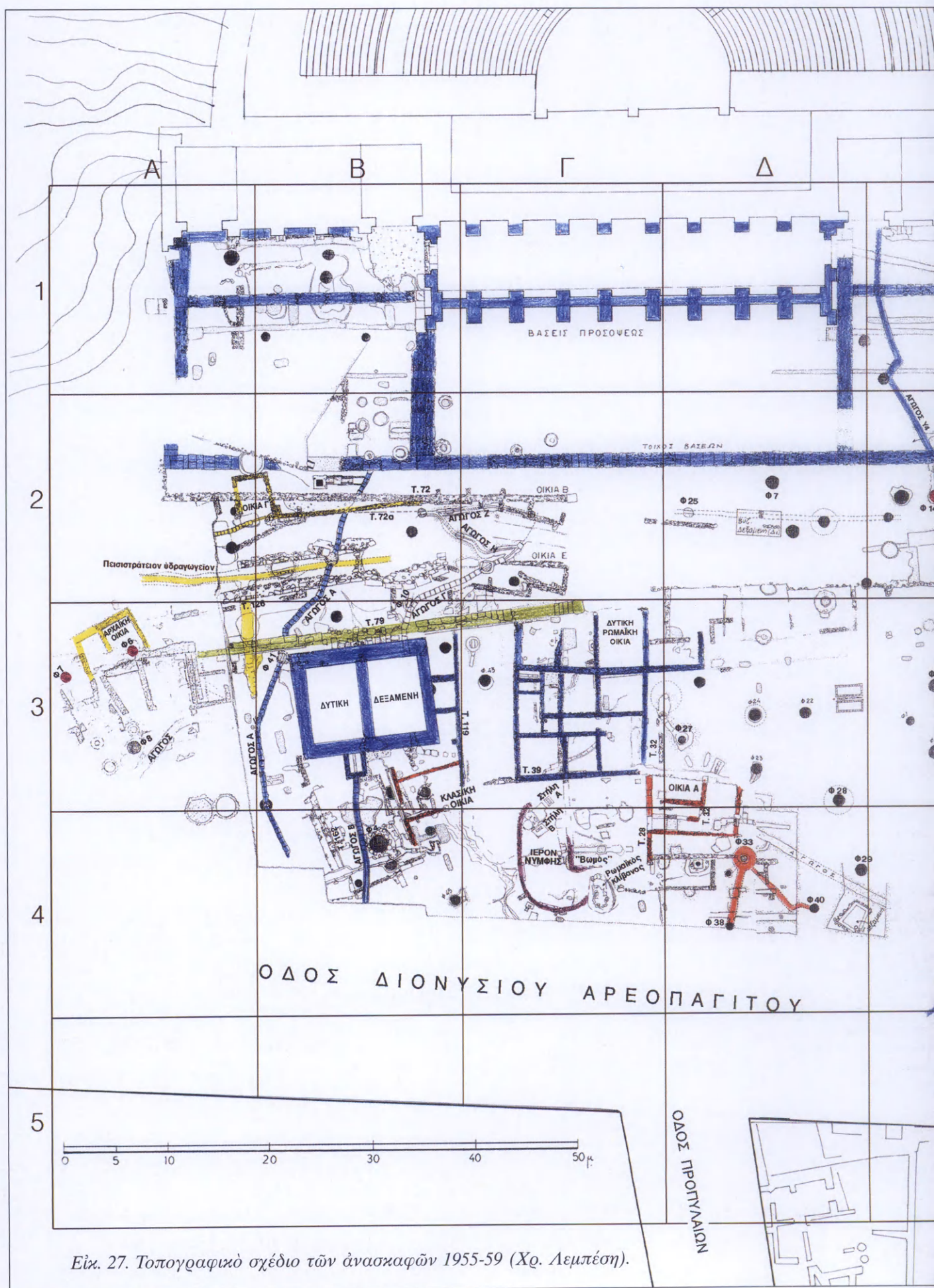
Οἱ συστηματικὲς ἀνασκαφές ἔγιναν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1955 καὶ 1960 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γ. Μηλιάδη, καὶ στὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὕστερα ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Ὁ χώρος τῶν ἀνασκαφῶν μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ ὡς ἑξῆς: πρὸς Β. ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, καὶ τοὺς παλιοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκροπόλεως, πρὸς Ν. ἀπὸ τὴν βόρεια οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς νέας ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, πρὸς Δ. ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου μὲ τὴ

22. Πετράκος 35. *ΠΑΕ* 1848/9, 12, 30· 1878, 6. Σκιᾶς, *ΠΑΕ* 1900, 88-94. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1898, 12. Καστριώτης, *ΑΕ* 1914, 141, 143-166.

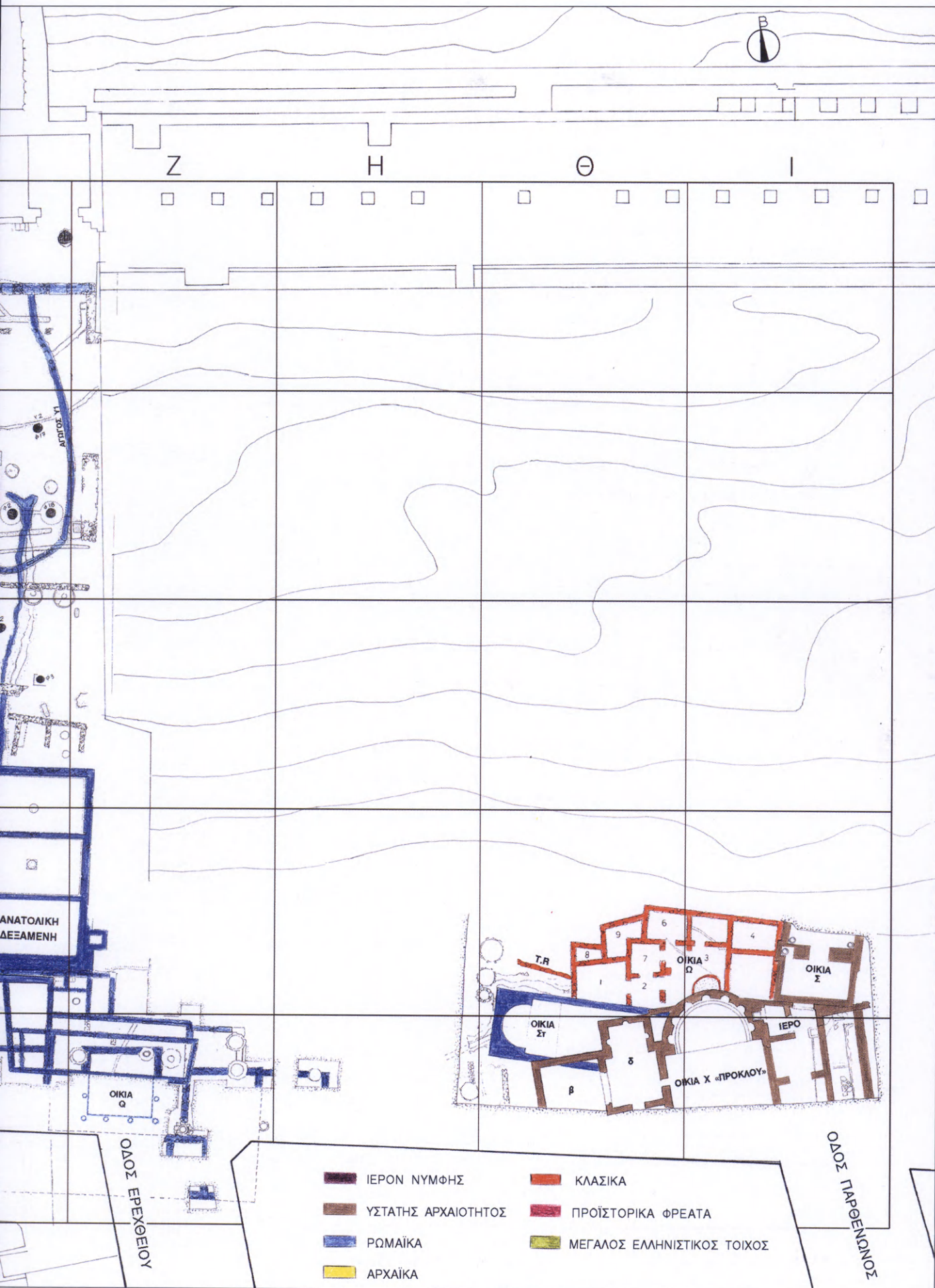
23. Ἔτος ΙΑ', 15.1.1911, 270.

24. Ὁρλάνδος Β, 183-4.

25. Graindor, *Athènes* 279 κέ. Ρωμοπούλου ἀρ. 67.

Εἰκ. 27. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν ἀνασκαφῶν 1955-59 (Χρ. Λεμπέση).

Εἰκ. 28. Τὸ δυτικὸ καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς (φωτ. Ἰ. Τραυλοῦ, Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).

λεωφόρο Ἀποστόλου Παύλου καὶ πρὸς Ἀ. ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Παρθενῶνος μὲ τὴν ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (βλ. τοπογραφικὸ τῆς εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 28: τὸ δυτικὸ καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς).

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ξεκίνησαν κάτω ἀπὸ πολὺ πιεστικὲς συνθήκες γιὰ τίς ὁποῖες κάνει λόγο ὁ Γ. Μηλιάδης στὴν πρώτη του ἀνασκαφικὴ ἔκθεση στὰ ΠΑΕ τοῦ 1955, πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴ διαδοχικὴ συνεργασία τῶν ἐπιμελητῶν Γ. Δοντᾶ καὶ Σ. Χαριτωνίδη, καὶ ἀργότερα μὲ τὴν συνδρομὴ τῶν ἀρχαιολόγων κυριῶν Μ. Τσώνη, Ἀ. Καλογεροπούλου, Χ. Κανελλοπούλου, Ἐ. Σακελλαράκη.

Ἡ ἔκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ περιορίζεται, ὅπως καὶ στὸν πρόλογο ἐλέχθη, σὲ μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν φάσεων τῆς ζωῆς καὶ τῶν χρήσεων τῆς περιοχῆς αὐτῆς, στηριζόμενη κυρίως στὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα τῶν ἐτήσιων ἐκθέσεων καὶ σὲ αὐτὰ ποὺ περιέχονται στὶς ἐπὶ μέρους δημοσιεύσεις. Δὲν προχωρεῖ σὲ ἀναλυτικότερη περιγραφὴ οἰκοδομικῶν λειψάνων, παρὰ μόνον αὐτῶν ποὺ εἶναι καὶ σήμερα ὁρατὰ ἢ καὶ αὐτῶν τῶν ὁποίων ἡ εἰκόνα εἶναι σαφῆς χάρις στὰ στοιχεῖα τῶν προχέιρων σχεδίων τοῦ Τραυλοῦ, ποὺ εὐγενῶς ἐτέθησαν στὴ διάθεσή μου ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, στὰ ἀρχεῖα τῆς ὁποίας εἶναι ἀπὸ ἐτῶν κατατεθειμένα.

I. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Προϊστορικοί χρόνοι: Στὴ μέση περίπου τοῦ δυτικοῦ ανασκαφικοῦ χώρου, σὲ μιὰ ζώνη ἐκτεινόμενη ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἢ κ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη ὑποθέτει τὴν ὕπαρξη προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. Ἐὰν καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα δὲν βρέθηκαν, τρία πηγάδια, Φ6, Φ7 (βλ. τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α3), νοτίως τῆς «δυτικῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς», ὅπου τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὸ ἔδαφος σχημάτιζε εἶδος χαράδρας, πὺν ἔσκαψαν μὲ τοὺς αἰῶνες στὸ φυσικὸ ἔδαφος τὰ νερὰ πὺν κατέβαιναν μὲ ὁρμὴ ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ Φ14 (βλ. τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε2) στὰ ΒΑ. τῆς ἰδίας δεξαμενῆς, καὶ ἓνας βόθρος, εἶναι ἀδιάψευστοι μάρτυρες τῆς ὕπαρξής του. Τὰ δύο πηγάδια (Φ6 καὶ Φ7) χρησιμοποιήθηκαν μόνον κατὰ τὴν ὑπονεολιθικὴ καὶ τὴν ΠΕ περίοδο, τὸ τρίτο (Φ14) χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες. Κατὰ τὴν Ἑ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη²⁶ ἓνας μικρὸς οἰκισμὸς ἦταν ἀσφαλῶς συγκεντρωμένος γύρω ἀπὸ τὰ παραπάνω φρέατα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς «χαράδρας» στὶς πλαγιές της.

Στὸν ἀνατολικὸ ανασκαφικὸ χῶρο προϊστορικὰ λείψανα δὲν βρέθηκαν, διότι οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ἦταν πολὺ δραστικὲς καὶ ἐξαφάνισαν ὁλοκληρωτικὰ τὶς μαρτυρίες τῆς ἀνθρώπινης χρήσης τοῦ χώρου αὐτοῦ στὰ προϊστορικὰ χρόνια.

Γεωμετρικοὶ χρόνοι: Οἱ γεωμετρικοὶ χρόνοι (εἰκ. 29) ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ σαράντα ταφές καὶ διάσπαρτη κεραμικὴ. Οἱ θέσεις τῶν ταφῶν, ὅπως σημείωνε ὁ Σ. Χαριτωνίδης στὴν ἐκθεσὴ του (γιὰ τὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ τὰ γεωμετρικὰ εὐρήματα τῶν ανασκαφῶν Ν. τῆς Ἀκροπόλεως), ἢ ὅποια δημοσιεύθηκε μετὰ τὸν θάνατό του²⁷, «δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο πὺς ἀντικατοπτρίζει πιστὰ τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς, γιὰτὶ μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταγενέστερες χρήσεις πὺν πέρασε ὁ τόπος, καὶ τὴν ἀνισότητά τῶν ἐπιχώσεων – ἢ ὅποια προῆλθε κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνόμοια κλίση τοῦ ἐδάφους – δὲν ἀποκλείεται πολλοὶ τάφοι νὰ ἐξαφανίστηκαν κιόλας». Πάντως μιὰ πολὺ παραστατικὴ εἰκόνα τῆς κατανομῆς τῶν ταφῶν σὲ ὅλη τὴν ἐκταση τοῦ ανασκαφικοῦ χώρου ἔδωσε ὁ Χαριτωνίδης σὲ δύο σχέδια τῆς δημοσίευσής του, τὰ 1 καὶ 2, καὶ μιὰ συνοπτικὴ ἐκθεσὴ τους στὶς σ. 3-6 καὶ 41 κέ.

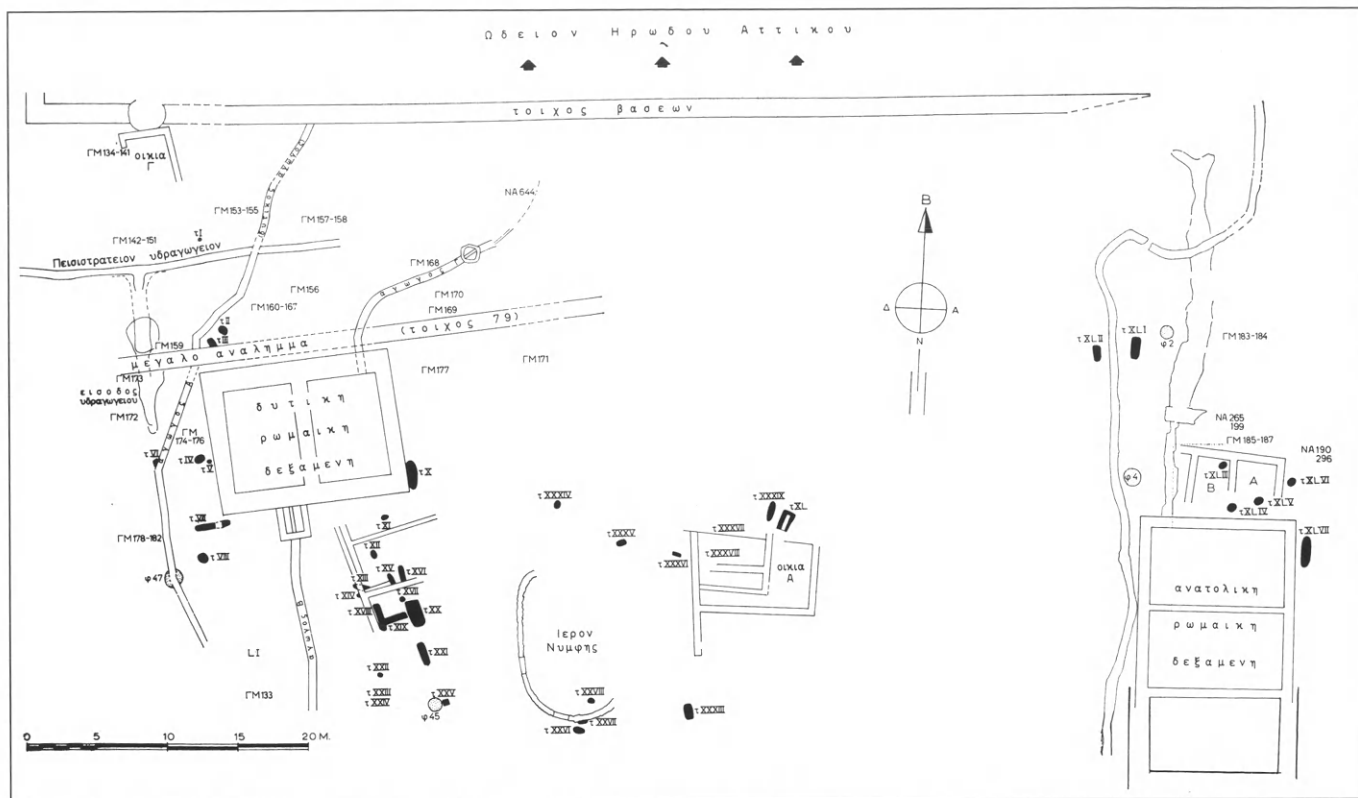
Στὴ σ. 43 ὁ Χαριτωνίδης ἔδωσε μιὰ σύντομη εἰκόνα τοῦ εἴδους τῶν ταφῶν πὺν χρησιμοποιήθηκαν στὴν ΠΓ καὶ Γ ἐποχὴ σὲ τούτῃ τὴν περιοχὴ: «...οἱ ταφές δὲν γίνονται συνεχῶς... ἀλλὰ καλύπτουν ὁρισμένα, μεμονωμένα διαστήματα, ἀφήνοντας μεταξὺ τους σημαντικὰ κενὰ χωρὶς ταφικὴ χρῆση τῆς περιοχῆς», ...«μόνο μιὰ ταφὴ τοποθετεῖται ἑνωρὶς στὴν ΠΓ περίοδο. Τρεῖς ΠΓ τάφοι χρονολογοῦνται πρὸς τὰ μέσα τῆς περιόδου, ... ἐνῶ ἡ προχωρημένη ΠΓ ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὶς μεταβατικὲς οὐσιαστικὰ πρὸς τὴν (πρώιμη) γεωμετρικὴ περίοδο καύσεις». «Ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὅλη ἡ πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδος μένει ἀκάλυπτη», «ἀπὸ τὴν ὥριμη γεωμετρικὴ περίοδο ἔχουμε λίγα, καὶ μᾶλλον προχωρημένα, παραδείγματα... ἀντίθετα ὅλη ἡ ὑστερογεωμετρικὴ περίοδος ἐκ-

26. ΑΕ 1985, 96.

27. ΑΔ 1973, Α, 1 κέ. Ἀναφορὰ στὶς ταφές αὐτὲς

μὲ παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ τὸν Daux, BCH 1958, 657

καὶ ἀπὸ τὸν Hood, JHS 1957, 5.

Εἰκ. 29. Κάτοψη τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς Ν. τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν γεωμετρικῶν τάφων καὶ τῶν γεωμετρικῶν εὐρημάτων (ἐκτέλεση σχεδίου: Ἡρώ Ἀθανασιάδου), ΑΔ 1973, Α, σ. 1.

προσωπεῖται μὲ πολυάριθμα παραδείγματα, πού τὴν καλύπτουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς».

Τὸ εἶδος τῶν ταφῶν ἀναπτύσσεται στὴ σ. 42 κέ.: «στὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ἔχομε ὀρύγματα, ἄλλοτε λάκκους σκέτους ἢ σκεπασμένους εἴτε κάπως πρόχειρα μὲ πῆλινα κομμάτια πιθαριοῦ, εἴτε, συστηματικώτερα, μὲ πλάκες, καὶ ἄλλοτε κανονικοὺς κιβωτιόσχημους τάφους. Ξαφνικά, ἐντελῶς στὸ τέλος τῆς Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς ἐπικρατεῖ ἡ καύση μὲ χρῆση τεφροδόχου ... δὲν τὴν διαπιστώνομε πέρα ἀπὸ τὴ μετάβαση πρὸς τὴν (πρώιμη) Γεωμετρικὴ περίοδο Οἱ παλαιότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Ὑστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπλοὶ λάκκοι ὅπωςδήποτε στὴν προχωρημένη ὕστερογεωμετρικὴ περίοδο ἐπικρατεῖ ὁ ἐγχυτρισμός ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐγχυτρισμοὶ εἶναι παιδικές (βρεφικές μάλιστα) ταφές Οἱ ταφές τῶν ἐνηλίκων γίνονταν ἄλλοῦ, κάπου μακρότερα ἀπὸ τὸν κατοικημένο χώρο, ὅπου ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐποχές συνήθιζαν νὰ θάβουν τὰ μικρὰ παιδιά ... (ἔτσι) καὶ στὸν Κεραμεικὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ ... οἱ ταφές αὐτὲς σχημάτιζαν μικροὺς τύμβους».

Τὸ γεωμετρικὸ αὐτὸ νεκροταφεῖο δὲν ἦταν τὸ μόνο στὴν εὐρύτερη περιοχή: Ἀνατολικότερα, πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Μακρυγιάννη, εἶχαν παλιότερα βρεθεῖ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα προερχόμενα ἀπὸ ταφές, ὅταν γίνονταν ἐκσκαφές γιὰ τὴ θεμελίωση πολυκατοικιῶν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἐνῶ σὲ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες πού ἔγιναν νοτιότερα, ἀπὸ τὸ 1955 καὶ ἕως τὸ 1968, στὶς ὁδούς Ἐρεχθείου, Καβαλόττι, Τσάμη Καρατάσσου, Μητσαίων, Ζήτρου, Παρθενῶνος, Καλησπέρη, βρέθηκαν ὁργανωμένα νεκροταφεῖα γεωμετρικῶν χρόνων²⁸.

Τέλος βρέθηκε ἐντελῶς πρόσφατα στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη κατὰ τὶς ἀνασκαφές πού ἔγιναν μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἔργων τοῦ μητροπολιτικοῦ σιδηροδρόμου, οἰκισμὸς τῶν ΥΓ χρόνων, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὴ θέση ΠΓ καὶ Γ ταφῶν²⁹. Ἴσως ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς νὰ ἀποτελεῖ τμήμα τῆς παλαιολιθικῆς πόλεως γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδη (Ι 2, 15)³⁰.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Μιὰ ἄλλη ἐντελῶς εἰκόνα δίνει ὁ χῶρος στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 7ου αἰ. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστα καὶ συγκεντρώνονται σὲ μιὰ ζώνη πού διατρέχει τὸ κέντρο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ Β. πρὸς Ν.: Λιγοστὰ ἀγγεῖα τῶν χρόνων αὐτῶν βρέθηκαν ἀνακατεμένα σὲ ὑστερότερα στρώματα καὶ μαρτυροῦν ἔντονες παρραβιάσεις τοῦ χώρου. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ χρόνια αὐτὰ ἔχουμε μιὰ συρρίκνωση τῆς πόλεως καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι συνέβη καὶ ἄλλοῦ. Ἡ γενικότερη συρρίκνωση τῆς πόλης τῶν Ἀθηναίων στὸν 7ο αἰ. π.Χ. καὶ τὰ πιθανὰ αἰτίαι τῆς δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, τὸ θέμα ἔχει ἄλλωστε ἤδη μελετηθεῖ³¹.

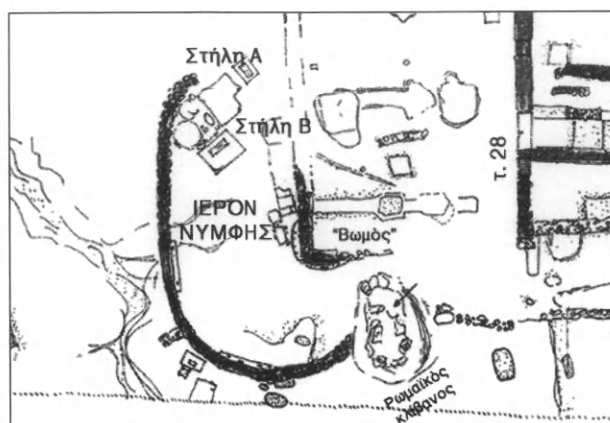
Τὸ πρῶτο δείγμα ἀνάκαμψης τὸ συναντοῦμε στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς, στὸ ΝΑ. του μέρους. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὑπαίθριο ἱερὸ πού δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὶς πηγές καὶ τοῦ ὁποῖου τόσο τὸ ἐσωτερικὸ ὅσο καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν σκεπασμένο ἀπὸ παχύτατο (1 μ. στὸ ἐσωτερικὸ, 2 μ. στὸ ἐξωτερικὸ) στρώμα χιλιάδων ὀστράκων, εἰδωλίων, πινακίων, προτομῶν. Εἶναι τὸ «ἱερὸν τῆς Νύμφης» (εἰκ. 30-35) πού ἰδρύθηκε, ὅπως δείχνουν τὰ παλιότερα κεραμικὰ εὐρήματα, στὸ γ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ.

28. Τὸ εὖρημα τῆς ὁδοῦ Ἐρεχθείου τοῦ ἔτους 1955 περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ γεωμετρικά, καὶ ὑπομυκηναϊκὲς καὶ πρωτογεωμετρικὲς ταφές, βλ. Brouscari, *BSA* 1980, 13-31 καὶ Μπρούσκαρη, *Κεραμεικός*. Πὰ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἰδὲ συνοπτικὴ ἀναφορὰ ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρῆ, *ΑΔ* 1968, Β1, 55 κέ., σχ. 17, ἡ ὁποία παραπέμπει στὶς ἐπὶ μέρους δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν σὲ παλιότερους τόμους τοῦ *Αρχαιολογικοῦ Δελτίου*.

29. Καλλιγὰς, *Ἀκρόπολις* 32.

30. Τραυλὸς 20-21. Βλ. ἐπίσης Thompson - Wycherley, *Agora* 1 καὶ σημ. 1.

31. Ὁ Camp, *Hesperia* 1979, 397-411, ὑπεστήριξε τὴν ἐπαναστατικὴ ἄποψη ὅτι ἡ Ἀθήνα ὑπέφερε τὰ χρόνια αὐτὰ τὶς συνέπειες παρατεταμένης ἀνομβρίας. Ἡ Jeffery, 84-5, εἶχε παρατηρήσει συρρίκνωση τοῦ ἐμπορίου ἐξαγωγῆς ἀπτικῶν ἀγγείων καὶ πιθανολογοῦσε ὡς αἰτίω τῆς τὴν ἐμπλοκὴ τῆς Ἀθήνας στὸν Ληλάντιο πόλεμο ἢ καὶ τὴν μείωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς.

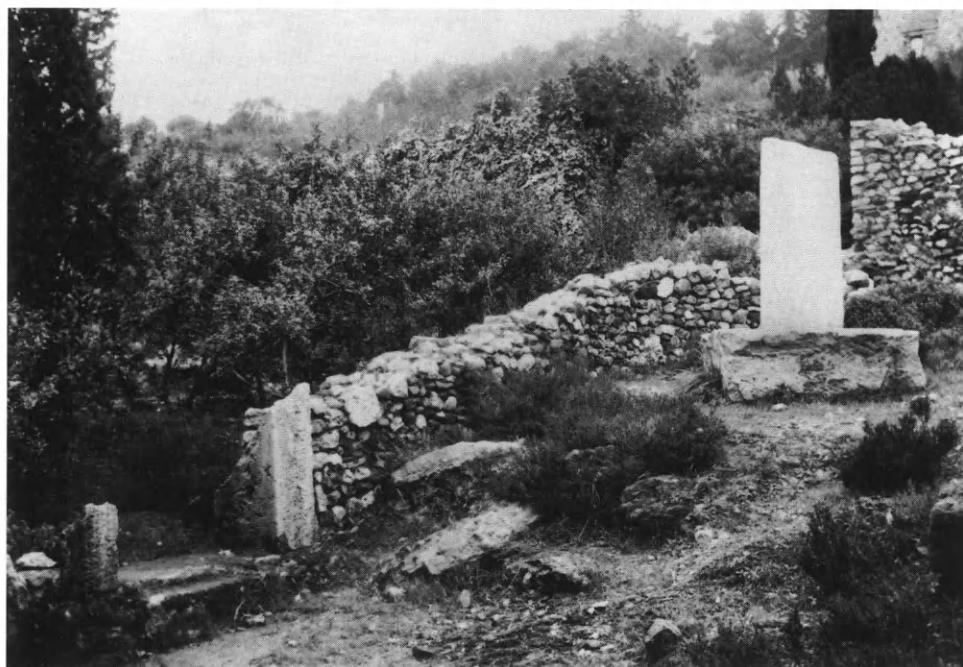
1. Τὸ ἱερόν τῆς Νύμφης³² (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3, Γ4, εἰκ. 30-35)

Τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ σώθηκε τὸ δυτικὸ καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ λιθόκτιστου ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου (εἰκ. 30-31). Λείπει τὸ βόρειο καὶ τὸ ἀνατολικό, τὸ νότιο μέρος τοῦ ὁποίου καταστράφηκε μαζὶ μετὰ τὴν ἐπιχώσκειν ὅταν κατασκευάσθηκε σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους (Μεσαίωνα; Τουρκοκρατία;) ἕνας κλίβανος (βλ. τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ4). Ὁ περίβολος ὅμως ποὺ σώζεται δὲν εἶναι ὁ ἀρχικός, οὔτε ἡ τοιχοδομία του, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα πείθουν γιὰ κάτι τέτοιο. Ὁ τοῖχος στὸ κάτω τμήμα περιέχει στοιχεῖα πρώιμης κλασικῆς τοιχοδομίας (εἰκ. 30-31) ἐνῶ τὸ ἐπάνω, ποὺ εἶναι ἀμελέστερα κτισμένο, μετὰ μικροῦς λίθους, προέρχεται προφανῶς ἀπὸ ἐπισκευές. Μία σημαντικὴ βοήθεια γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ περιβόλου προσφέρει ἡ ρητὴ γραπτὴ μαρτυρία τοῦ Μηλιάδου³³: «λίαν σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐξηκριβωμένη παρατήρησις ὅτι ἅπαντα τὰ ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἀναθήματα κυμαίνονται ἀπὸ τοῦ 5ου μέχρι τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὰ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 5ου αἰ.». Ἀπὸ τὴν παρατήρησιν αὕτη τοῦ Μηλιάδου προκύπτουν τὰ ἑξῆς: ὁ ἀρχικὸς περίβολος φαίνεται ὅτι καταστράφηκε κατὰ τὴν περσικὴν εἰσβολή, ὅτι μετὰ τὴν ἐπανεγκατάστασιν τῶν Ἀθηναίων κτίσθηκε νέος περίβολος καὶ ὅτι τὰ παλιὰ κατεστραμμένα ἀναθήματα μεταφέρθηκαν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου γιὰ νὰ ἐλευθερωθῇ ὁ χώρος τοῦ τεμένους καὶ νὰ δεχθῇ τὰ νέα ἀναθήματα. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως παραπάνω ἐλέχθη, ἡ τοιχοποιία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐνιαία καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι νεότερη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., ὁ περίβολος πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπισκευάσθηκε μία ἢ καὶ περισσότερες φορὲς ἀργότερα. Σώθηκαν δύο εἰσοδοί, μία στὸ δυτικὸ (εἰκ. 32) καὶ μία στὸ

32. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 25. Daux, BCH 1958, 660, εἰκ. 8-14 καὶ Hood, JHS 1957, 5· 1960, 4. Βλ. καὶ Ervin, Ἀρχεῖον Πόντου 1958, 129-165, ἰδίως 130-131,

καθὼς καὶ 166.

33. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 25-26.

Εἰκ. 30-31. Ἱερὸν τῆς Νύμφης. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ λιθόκτιστου περιβόλου ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰ (εἰκ. 30) καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν (εἰκ. 31) (φωτ. Ἰ. Τραυλοῦ, Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).

νότιο μέρος (εἰκ. 33). Τὰ κατώφλιά τους, μὲ χαμηλότερο τὸ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα τους, δείχνουν ὅτι οἱ (ξύλινες ἀσφαλῶς) θύρες τους ἀνοίγαν πρὸς τὰ μέσα. Εἶναι ἀγνωστο ἂν ὑπῆρχαν ἀρχικά καὶ ἄλλες εἰσοδοὶ. Λεῖψανα τοῦ βωμοῦ, κτισμένου μὲ πολυγωνικοὺς λίθους καὶ μικρότερους παρέμβλητους, σώθηκαν στὴ μέση περίπου τοῦ χώρου (εἰκ. 34) καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Χρ. Λεμπέση σημειώνει ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ καὶ κλίμακος (;) δίπλα στὸν

Εικ. 32-34. Ίερόν Νύμφης. Εικ. 32. Ἡ δυτική εἵσοδος. Διατηρεῖται ἡ μία παραστάδα καὶ τὸ κατώφλι μὲ χαμηλότερο τὸ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα του. Εἰκ. 33. Ἡ νότια εἵσοδος. Διατηρεῖται μόνον τὸ κατώφλι. Εἰκ. 34. Ὁ βωμός.

βωμό. Στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ κυριαρχοῦν ἀκόμη σήμερα δύο μαρμάρινες στήλεις (εἰκ. 35), ἐπανατοποθετημένες στὶς ἀρχικὲς τοὺς βάσεις, δὲν σώζεται ὅμως τὸ ἐπάνω μέρος τους, ὅπου θὰ ὑπῆρχε ἀσφαλῶς ἡ ἀφιέρωση, ἐνῶ μᾶς τρίτης παρόμοιας στήλης ἔχει σωθεῖ μόνον ἡ βάση ἀπὸ ἀσβεστόλιθο τῆς Ἀκροπόλεως (εἰκ. 36) στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ ἱεροῦ³⁴.

Πάντως ἡ ταυτότης τῆς θεότητος πού λατρευόταν ἐξακριβώθηκε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές πού σώθηκαν χαραγμένες σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα - ἀναθήματα πού κατὰ χιλιάδες ἤρθαν στὸ φῶς μὲ τὶς ἀνασκαφές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἐνεπίγραφο μαρμάρινο ὀρόσημο τοῦ ἱεροῦ πού βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ μεταγενέστερο τοῖχο «ὀλίγον βορειότερον τοῦ περιβόλου»

34. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 25.

Εἰκ. 35-37. Ἱερὸν Νύμφης. Εἰκ. 35. Τμήματα δύο μαρμαρίνων στηλῶν πὺν ἐπαναποθετήθηκαν στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέση (φωτ. Ἰ. Τραυλοῦ, Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας). Εἰκ. 36. Ἡ βάση, ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, μιᾶς τρίτης ἀναθηματικῆς στήλης πὺν βρέθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ἱεροῦ. Εἰκ. 37. Ἐπιγραφή σὲ μνημειώδη γραφή τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. ΗΟΡΟΣ | ΗΙΕΡΟ | ΝΥΜΦΗΣ (φωτ. ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ, Pictorial Dictionary, εἰκ. 465).

καὶ ἔφερε τὴν ἐπιγραφή σὲ μνημειώδη γραφή τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ΗΟΡΟΣ | ΗΙΕΡΟ | ΝΥΜΦΗΣ³⁵ (εἰκ. 37). Ἡ Νύμφη δὲν κατονομάζεται, κρίνοντας ὁμῶς ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν λουτροφόρων πὺν περιέχονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ μεταξὺ τῶν ἀναθημάτων³⁶, ἦταν ἢ κατ' ἐξοχὴν προστάτρια τοῦ γάμου Νύμφη, τὴν ὁποία ὅλοι ἀνεγνώριζαν χωρὶς

35. Αὐτόθι 26, εἰκ. 2.

36. Becker I 276. Ἀρποκρατίων, Φώτιος, Σούδα,

στὶς λ. λουτροφόρος καὶ λουτροφορεῖν. Ἡσύχιος λ. λουτροφόρα ἄγγη καὶ λουτροφόρος. Πολυδεύκης

ιδιαιτέρο όνομα. Γι' αυτό και είναι άσθήρικτες οί προσπάθειες πού έγιναν νά ταυτισθεῖ ἡ Νύμφη εἴτε μὲ τὴν Ὡρεΐθνια, τὴ γυναῖκα τοῦ Βορέως³⁷, εἴτε μὲ τὴν Ἀγλαυρο, τὴν κόρη τοῦ Κέκροπος καὶ ἀδελφὴ τῆς Ἑρσης καὶ τῆς Πανδρόσου³⁸, εἴτε μὲ τὴ νύμφη Κρέουσα, μητέρα τοῦ Ἰωνος³⁹, εἴτε καὶ μὲ τὴν Ἀφροδίτη Νυμφία, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Ε. La Rocca⁴⁰. Ὁ La Rocca ὑποστήριζε ὅτι ἡ Νύμφη ἦταν ἐκτὸς ἀπὸ προστάτρια τοῦ γάμου καὶ χθόνια θεότης, παραλληλίζοντάς τη μὲ τὴν ἐπίσης ἀνώνυμη Νύμφη πού ἀναφέρεται ἐπιγραφικὰ στὸ περίφημο ὑπόγειο ἱερὸ τῆς Ποσειδωνίας ἐπὶ τῆς τυρρηνικῆς ἀκτῆς τῆς Ἰταλίας. Οἱ μόνες μαρτυρίες ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ ἱερὸ πού θὰ μπορούσαν νά στοιχειοθετήσουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση εἶναι: 1) ἡ ἀνέγερση στὴν «κιμηλιά», ἐντὸς τοῦ περιβόλου, μιᾶς ἀναθηματικῆς πλάκας⁴¹ τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. πού φέρει ἀνάγλυφο φίδι καὶ ἐγχάρακτη τὴν ἐπιγραφή: Η]δέα Διὶ μιλι[χίωι (εἰκ. 38). Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀναμφισβήτητα ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ λατρεία πού ἐτελεῖτο στὸ ἱερὸ εἶχε καὶ χθόνια πλευρά, ἐφ' ὅσον φυσικὰ δεχθεῖ κανεῖς ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ θέση τῆς ἐπιγραφῆς ἦταν μέσα στὰ ὄρια τοῦ περιβόλου, καὶ 2) ἡ παράσταση τοῦ γάμου τοῦ Ἀδμήτου καὶ τῆς Ἀλκήστιδος σὲ ἐρυθρόμορφη λουτροφόρο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης, πού δημοσίευσε ἡ κ. Κύρκου⁴², ἡ ὁποία ἔχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κύριο γαμήλιο νόημά της, καὶ χθόνιο ὑπαινιγμό. Ἐνδέχεται λοιπὸν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἡ λατρεία τῆς Νύμφης, προστάτριας τοῦ γάμου, νὰ ἀπέκτησε καὶ κάποια χθόνια ιδιότητα. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὴ ἡ διαλεκτικὴ σχέση γονιμότητας καὶ κάτω κόσμου. Πάντως ἡ κ. Κύρκου δὲν κάνει λόγο γιὰ ἐνδεχόμενους ὑπαινιγμοὺς περὶ χθόνιας ὑποστάσεως τῆς Νύμφης καὶ περιορίζεται στὸν χαρακτηρισμὸ της ὡς θεότητας τοῦ γάμου⁴³.

Ποιὸς εἶναι ὁ λόγος πού τὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης ιδρύθηκε σὲ τούτῃ τὴ συγκεκριμένη θέση; Ἀπὸ αὐτοὺς πού περισσότερο ἢ λιγότερο ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἱερὸ ἢ τὸ περιεχόμενό του, κανεῖς δὲν ἀναρωτήθηκε τὸ γιατί. Ἡ ἀνέγερση ἑκατοντάδων λουτροφόρων μὲ παραστάσεις γάμου δείχνει, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Νύμφης πού εἶναι σκαλισμένο στὸ λίθινο ὀρόσημο τοῦ ἱεροῦ ἢ χαραγμένο σὲ τμῆμα ἀγγείων, πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση, κανεῖς ὅμως δὲν προχώρησε πρὸς τὸ λογικὸ καὶ ἀναπόφευκτο συμπέρασμα: ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγηση τῆς ἱδρύσεως ἱεροῦ Νύμφης, προστάτριας τοῦ γάμου, καὶ τῆς παρουσίας πλήθους ἀγγείων πού περιεῖχαν τὸ τελετουργικὸ νερὸ τοῦ λουτροῦ τῆς μελλόνυμφης γυναίκας, εἶναι ὅτι, τουλάχιστον ἀρχικά, μιὰ πηγὴ βρισκόταν πολὺ κοντά, σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ ἱερὸ. Εἶναι γνωστὴ ἡ σχέση πολλῶν νυμφῶν καὶ θεοτήτων μὲ τὶς πηγές⁴⁴, καὶ τούτῃ εἰδικὰ ἡ πηγὴ θὰ πρέπει εὐθὺς ἀμέσως, γιὰ κάποιο λόγο, νὰ θεωρήθηκε «ζωοδοτεῖρα» καὶ γονιμοποιός. Ἔτσι, λόγω τῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ στὸ βαθυλόωμα μιᾶς χαράδρας, πού κατέβαινε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πηγὴ πρέπει νὰ βρι-

VIII 66. Δημοσθένης XLIV 18, 30. LIMC VIII, 1, 902 (Κυρκου) καὶ Kyrkou, *Études en l'honneur de Lilly Kahil* 288 καὶ σημ. 2.

37. Μηλιάδης, *Καθημερινή* 21/7/1957.

38. Ervin, *Ἀρχαῖον Πόντον* 1958, 129 κέ.

39. Oikonomidis 22 κέ.

40. *ASAtene* 1972-73, 443-448.

41. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1957, 25, πίν. 1β.

42. Kyrkou, *Études en l'honneur de Lilly Kahil* 287-295.

43. LIMC VIII, 1, 902.

44. Βλ. Ginouvès 382 καὶ 420-422. Pirenne-Delforge, *BCH Suppl.* (1994) 147 κέ., ἰδίως 151. Ὁμοίως Morizot, αὐτόθι 205 κέ. καὶ Ginouvès, αὐτόθι 240-2.

σκόταν κάποτε σὲ μία ἀπὸ τὶς βραχώδεις πλαγιές τῆς χαράδρας αὐτῆς, ἴσως στὴν δεξιὰ, τὴν ἀνατολική. Στὸν γεωμετρικὸν χρόνον δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἀκόμη, ἀφοῦ ὁ χώρος χρησίμευε ὡς νεκροταφεῖο, καὶ πιθανὸν νὰ ἀνέβλυσε ξαφνικὰ στὸν 7ον αἰ. π.Χ., τότε ποὺ χρονολογοῦνται τὰ παλιότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀφιερώθηκαν στοῦ ἱεροῦ.

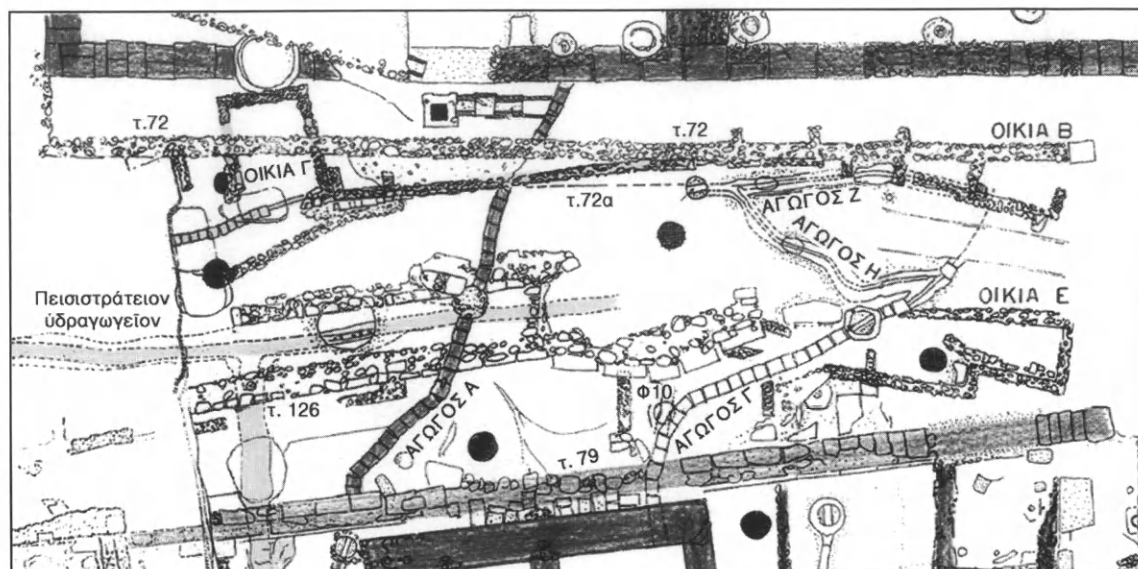
Θὰ ὑπάρξει ἴσως ἡ ἀντίρρηση, ὅτι ὅλοι οἱ συγγραφεῖς μαρτυροῦν πὼς τὸ τελετουργικὸ νερὸ τοῦ γάμου τῆς μελλόνυμφης τὸ ἐπαιρναν ἀπὸ τὴν κρήνη τῆς Καλλιρρόης-Ἐννεακρούνου, ποὺ βρισκόταν

Εἰκ. 38. Ἱερὸν Νύμφης. Ἀναθηματικὴ πλάκα τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ ἀνάγλυφο φίδι καὶ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή Η]δέα Διὶ μιλι[χίωι.

στὸν Ἴλισσό. Ὅμως ἡ ἀνεύρεση ἑκατοντάδων λουτροφόρων σὲ ἓνα ἱερὸ τῆς προστάτριας τοῦ γάμου Νύμφης, τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἴλισσό, μᾶς ἐξαναγκάζει στὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: ὅτι ἀρχικὰ τὸ τελετουργικὸ νερὸ τὸ ἐπαιρναν ἀπὸ αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη πηγὴ ποὺ βρισκόταν κοντὰ στοῦ ἱεροῦ τῆς, στοῦ ὁποῖο καὶ ἀνέθεταν τὸ τελετουργικὸ ἀγγεῖο μετὰ τὸν γάμο, καὶ ὅτι ὅταν σὲ κάποια ἐποχὴ τὸ νερὸ τῆς πηγῆς του δὲν μποροῦσε πιά νὰ ἐπαρκεῖσαι γιὰ τὶς ἀνάγκες – εἴτε διότι αὐτὲς αὐξήθηκαν ὑπερβολικὰ εἴτε διότι τὸ νερὸ λιγότευε ἢ καὶ στέρευε – ἀναζήτησαν τὸ νερὸ μακρύτερα, στὴν πλούσια πηγὴ τοῦ Ἴλισσοῦ, ἴσως ἀπὸ τότε ποὺ οἱ τύραννοι τὴν μετέτρεψαν σὲ πολυτελὴ κρήνη. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ σεβασμὸς στοῦ παλιὸ ἱερὸ δὲν ἐσταμάτησε γι' αὐτὸν τὸν λόγο, καὶ τὰ ἀγγεῖα ἐξακολούθησαν νὰ τὰ ἀφιερώνουν στοῦ ἱεροῦ τῆς νότιας πλαγιᾶς τῆς Ἀκροπόλεως ἕως τὴν στιγμὴ ποὺ αὐτὸ καταστράφηκε, καταχώθηκε, καὶ στὴ συνέχεια ξεχάστηκε ὁλότελα, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Πανσανίας δὲν τὸ ἀναφέρει καθόλου. Μπορεῖ ὁ Μηλιάδης νὰ παρατηροῦσε ὅτι δὲν ὑπάρχει ὄστρακο νεότερο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁴⁵, εἶναι πάντως ἀναγκαῖα μιὰ προσεκτικὴ ἐπανεξέταση τοῦ ὅλου ὕλικου, διότι τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ ἐπῆλθε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., κατὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Σύλλα. Ἡ συσσώρευση τοῦ πλίνθινου ὕλικου ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς ἀνωδομίας τοῦ περιβόλου καὶ ἡ φυσιολογικὴ ἐπιχωμάτωση ποὺ συντελέστηκε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἦταν μᾶλλον αὐτὴ ποὺ προστάτευσε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ κατεστραμμένα ἀναθήματα. Ἔτσι ὅταν ἓνα μέρος μιᾶς μεγάλης ρωμαϊκῆς οἰκίας (ιδεὲ σ. 84) κάλυψε τὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ, δὲν ἔγιναν – εὐτυχῶς γιὰ μᾶς –, ἐκτὸς ἀπὸ μικροκαταστροφὲς στοῦ ὕλικό τοῦ ἱεροῦ, μεγάλης κλίμακας λεηλασίες.

45. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 25-26.

Ἀναλημματικοί τοῖχοι.

2. Οἱ πρώτες ἐπεμβάσεις στὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους: Ἀναλημματικοί τοῖχοι καὶ ἄνθηρα

Μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀλλαγὴ στὴν ὄψη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου σημειώθηκε τὸν 6ον αἰ. π.Χ., λίγες δεκαετίες μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμφης, σὲ μιὰ ἐποχὴ οἰκονομικῆς, πολιτικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ οἰκοδομικῆς ἀνθησης τῆς Ἀθήνας. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου γίνονται οἱ πρώτες ἀξιόλογες ἐπεμβάσεις στὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι μέχρι τότε κατηφόριζε φυσικὰ πρὸς Νότον⁴⁶. Γιὰ πρώτη φορὰ δημιουργεῖται ἓνα ἄνθηρο, μὲ τὴν οἰκοδόμηση ἑνὸς ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἄξονος Ἀ.-Δ. (τοῖχος 72α, εἰκ. 39, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, B2), ἀπὸ μεγάλες, ἀκατέργαστες πέτρες, μήκ. 13.50 μ., πᾶχ. 1.50 μ. καὶ ὕψ. 0.90 μ. (καὶ σήμερὰ ὁρατὸς) γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων μιᾶς «πλατείας».

Οἱ ἀνασκαφεῖς⁴⁷ πίστευαν ὅτι ἡ πλατεία αὐτὴ ἐπεκτεινόταν πρὸς Β., πρὸς τὸν χῶρο πού ἀργότερα καταλήφθηκε ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο καὶ ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε πιθανῶς κάποιον ἱερό. Ὁ G. Daux εἶχε ἀρχικὰ ὑποθέσει⁴⁸ ὅτι ἐκεῖ μπορεῖ νὰ βρισκόταν τὸ «Ἱερὸ τῶν Νυμφῶν», τὸ ὁποῖο πρωτοέδωσε τὸ 1955 τὸ πλούσιο ὕλικό. Ἀργότερα διαπιστώθηκε ὅτι ἀνήκει στὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης πού ἦρθε στὸ φῶς νοτιότερα.

46. Γιὰ τὴν παλιότερη κλίση τοῦ ἐδάφους βλ. Χαριτωνίδη, *ΑΔ* 1973, 43-44. Γιὰ τὰ ἄνθηρα ἄξονος Ἀ.-Δ. βλ. Μηλιάδη, *ΠΑΕ* 1957, 24. Hood, *JHS* 1957, 5. Daux, *BCH* 1958, 657.

47. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1959, 6. Βλ. καὶ Χαριτωνίδη, *ΑΔ* 1973, 44. Daux, *BCH* 1957, 501.

48. Αὐτόθι 501.

Εἰκ. 39. Ἀναλημματικὸς τοῖχος 72α.

Τοῦ ἀναλημματικοῦ αὐτοῦ τοίχου, τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου διαπέρασε στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὁ ἀγωγὸς Α (βλ. σ. 112, εἰκ. 40 καὶ 121), τὸ δυτικὸ τμήμα φαίνεται νὰ ἀπολήγει σὲ παραστάδα (εἰκ. 41) ποὺ πλαisiώνει τὸ ἀνατολικὸ μέρος δρομίσκου βαίνοντος πρὸς Βορρᾶν πρὸς τὴν πλατεία, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ δρομίσκου σώζεται μία ἀντίστοιχη παραστάδα ποὺ ἀνήκει στὴν οἰκία Γ (εἰκ. 42).

Ὁ τοῖχος αὐτός (72α) φαίνεται ὅτι ὑπέστη ζημιές κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Πέρσες, τὸ 480 π.Χ., ἓνας ἄλλος ὅμως κτίστηκε μετὰ τὰ περσικά (τοῖχος 126, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α2, Β2), μήκ. 12.50 μ., πᾶχ. 1.30 μ., ὕψ. 1.20 μ., λίγα μέτρα νοτιότερα, διευρύνοντας τὴν «πλατεῖαν». Κατὰ τὸν Μηλιάδη κτίστηκε στὰ τέλη τοῦ βου αἰ. π.Χ. Σήμερα δὲν εἶναι ὁρατός.

Εἰκ. 40. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 72α, ὅπου κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια πέρασε ὁ ἀγωγὸς Α.

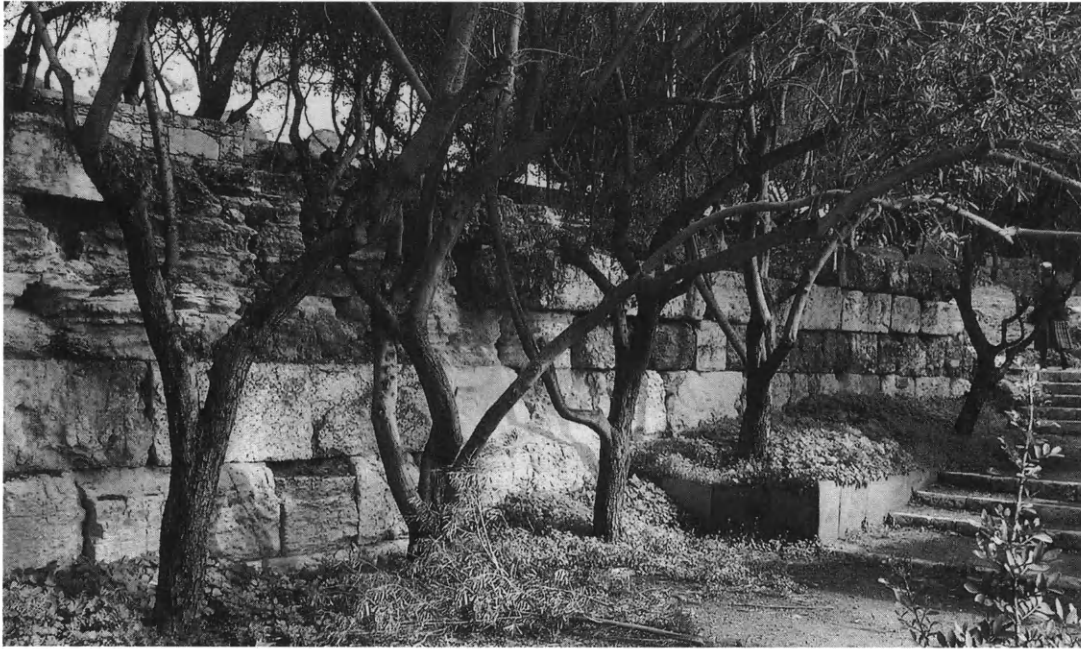
Είκ. 41. Τò δυτικό τμήμα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 72α, πὸν καταλήγει σὲ παραστάδα.

Είκ. 42. Ἀνατολική παραστάδα τῆς ἀρχαϊκῆς οἰκίας Γ καὶ ὁ παράπλευρος δρομίσκος.

Νέα ὁμως διεύρυνση τῆς «πλατείας» πρὸς Νότον ἔγινε στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μετὰ τὴν κατασκευὴ τρίτου ἀναλημματικοῦ τοίχου (τοίχου 79, εἰκ. 43, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α3, Β3, Γ3) 4 μ. νοτιότερα ἀπὸ τὸν προηγούμενο, καὶ 10 μ. ἀπὸ τὸν 72α. Ὁ τοίχος αὐτός, ἐντυπωσιακὸς καὶ σὲ κατασκευὴ καὶ σὲ μῆκος (μῆκ. 45 μ., πᾶχ. 1.30 μ., ὕψ. 3 μ.), ἔχει καὶ αὐτὸς ὄψη πρὸς Νότον – εἶναι δέ, ὅπως καὶ ὁ 72α, καὶ σήμερα ὁρατός⁴⁹. Εἶναι κτισμένος ἀπὸ

49. Ὁ Daux, *BCH* 1958, 660, τὸν χρονολογοῦσε στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ.

Εἰκ. 43. Ὁ ἀναλημματικός τοῖχος 79.

μεγάλους πωρολίθους δύο εἰδῶν, ἑνὸς πολὺ σαθοῦ, ποὺ ἔχει ἀπολεπισθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ παρουσιάζει βαθιὲς ὀριζόντιες φθορές, καὶ ἑνὸς κάπως ἀνθεκτικότερου· σ' ἓνα δὲ σημεῖο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ φαιὸς ἀσβεστόλιθος μεγάλου μεγέθους. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τοίχου (79, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α3) εἶναι ἀπὸ μικρότερες, ἀκανόνιστες πέτρες μὲ παρέμβλητα τοῦβλα, ἀλλὰ καὶ μὲ δύο ὀρθογωνικὰ μέλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο τῶν κλασικῶν χρόνων. Ὁ Μανόλης Κορρὲς, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον μελέτησε τὸν τοῖχο αὐτόν, ἀλλὰ καὶ ἀποτύπωσε τμήμα του⁵⁰, διετύπωσε τὴν πολὺ πειστικὴ ἄποψη ὅτι τὸ ἀρχικὸ τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ «κτίστηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὴ στερεὰ ἐπίχωση τῆς μικροσκοπικῆς κοιλάδας στὰ βόρεια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμφης καὶ ὡς τὸ μεταγενέστερο Ἑρῳδεῖον», προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ στοὺς περικλειαυὺς χρόνους ἢ μεταφορὰ τῶν ὀγκωδῶν μαρμάρινων μελῶν στὴν Ἀκρόπολη στὴ διάρκεια τῶν μεγάλων ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων. Στὸν λίθον τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοῦ τμήματος, ποὺ εἶναι κυρίως πώρινοι, διαπίστωσε ὁ Κορρὲς καὶ δύο τμήματα ἑνὸς μαρμάρινου ἡμίεργου σπονδύλου κίονος (βλ. Κορρὲς ὅ.π. σχ. 30, λίθους 1α καὶ 1β) ποὺ προορίζονταν εἴτε γιὰ τὸν Παρθενῶνα εἴτε γιὰ τὰ Προπύλαια, ποὺ ὅμως ὡς ἐλαττωματικὸς δὲν χρησιμοποιήθηκε καὶ τοποθετήθηκε ἐδῶ. Ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπισκευὴ προέρχεται ἓνας κάθετος τοῖχος (εἰκ. 44). Πιὰ τὴν ἐπίχωση ποὺ συγκρατοῦσε πίσω του ὁ ὑστεροκλασικὸς τοῖχος 79 μεταφέρθηκαν χώματα ἀπὸ τὸ νότιο μέρος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου, ὅπως ἀποδείχθηκε

50. Στὸ βιβλίον τοῦ Ἀπὸ τὴν Πεντέλη στὸν Παρθενῶνα (Ἀθήνα 1993) 106-107 καὶ σχ. 30.

Εἰκ. 44. Τοῖχος κάθετος πρὸς τὸν τοῖχο 79 ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπισκευή.

Εἰκ. 45. Ὑστεροαρχαϊκὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος 162.

ἀπὸ θραύσματα τῶν ἰδίων ἀγγείων πού βρέθηκαν στὰ χώματα βόρεια καὶ νότια τοῦ τοίχου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ περίπτωση τῶν θραυσμάτων ἑνὸς σημαντικοῦ ἀμφορέα τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων⁵¹ (εἰκ. 46).

Ἐντελῶς διαφορετικῆς κατεύθυνσης, ΒΔ.-ΝΑ. (τοῖχος 162, εἰκ. 45, τοπογραφικὸ εἰκ.

51. Χαριτωνίδης, ΑΔ 1973, 11 (VIII. Τάφος 23).

27, B3, B4)⁵² εἶναι ὁ ὕστεροαρχαϊκὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος πού βρέθηκε (καὶ εἶναι καὶ σήμερα ὁρατός) ἐμπρὸς ἀπὸ τῆ ΝΔ. γωνία τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς». «Ὁ τοῖχος», ἔγραφε ὁ Μηλιάδης, «εἶναι ἐξαιρετοῦ κατασκευῆς διὰ μεγάλων ἀσβεστολίθων κυανιζόντων καὶ ὑπερύθρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κατὰ σύστημα μικρότεροι τεφροὶ παραπληρωματικοὶ λίθοι. Ἴσως εἶναι ὁ καλύτερος τῶν ἐν Ἀθήναις διασωθέντων τοίχων, φαίνεται δὲ ὅτι ἦτο ἀναλημματικὸς μᾶς λοφοειδοῦς ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους δυτικῶς αὐτοῦ». «Ἡ λοφοειδὴς ἔξαρσις τοῦ ἐδάφους», ἡ ὁποία σώζεται ἔως σήμερα, βεβαιώνει, μαζὶ μὲ τὴ βαθύτερη στάθμη τῶν σπιτιῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμ-

Εἰκ. 46. Ἀμφορέας τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Τὰ κομμάτια του βρέθηκαν σκόρπια βόρεια καὶ νότια τοῦ τοίχου 79.

φης, ἀνατολικότερα, ὅτι σὲ παλιὺς χρόνους τὸ ἔδαφος τῆς περιοχῆς ἦταν «πτυχωτὸ» καὶ ὅτι, ὅπως ἐλέχθη (ππ. σ. 29), διατρεχόταν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἀπὸ χαράδρα-ρεματιά. Ἀνατολικότερα τῆς «χαράδρας», στὴν ὁποία κτίστηκε τὸν 7ο αἰ. π.Χ. τὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης, τὸ ἔδαφος παρουσιάζει καὶ πάλι ἔξαρση. Αὐτὴ εἶχε ἐπισημανθεῖ κιόλας ἀπὸ τὸν Μηλιάδη⁵³: «...τὸ φυσικὸν ἔδαφος (κιμηλιά) παρουσιάζει διπλὴν κλίσιν, ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ... ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ Α. πρὸς Δ.» καὶ ἀπὸ τὸν Daux⁵⁴, ὁ ὁποῖος προσέθετε ὅτι τὸ φυσικὸ ἔδαφος βρισκόταν ἐδῶ σὲ βάθος 7 μ. Τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων τῆς ἐξάρσεως αὐτῆς εἶναι πιθανότατο ὅτι ἐξυπηρετοῦσε ὁ μακρὸς τοῖχος 32 (ὁ τοῖχος 28 νοτιότερα εἶναι ἡ συνέχειά του;), κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους λίθους ἀπὸ κροκαλοπαγὲς ὕλικό (εἰκ. 47, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3-Δ3). Οἱ χρόνοι του δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότεροι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. Ἕνα τμῆμα του στὸ βόρειο ἄκρο ἀποκόπηκε ἀπὸ τὸν τοῖχο 80 τῆς μεγάλης ὕστεροαρχαϊκῆς οἰκίας, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος στὴ σ. 84.

Ἡ κατασκευὴ τῶν ἀνδῆρων ἐξυπηρέτησε τὴν καλύτερη ἀνάπτυξη οἰκιστικῶν μονάδων ἢ καὶ συστάδων σὲ σύγκριση μὲ τοὺς παλιότερους χρόνους. Ἡ ἰσχυρὴ κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς Νότον ἐπέβαλε τὴν κατασκευὴ παρόμοιων ἀνδῆρων καὶ νοτιότερα, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ πού ἐγίνε τὸ 1968 σὲ οἰκόπεδο τῆς γωνίας Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ Προπυλαίων⁵⁵.

52. Βλ. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1959, 7, πίν. 1β. Daux, BCH 1960, 622, ἀρ. 3.

53. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 24.

54. Daux, BCH 1958, 657.

55. Ἀλεξανδρῆ, ΑΔ 1969, 35-36.

Εἰκ. 47. Τοῖχος 32, κατασκευασμένος ἀπὸ κροκαλοπαγεῖς λίθους.

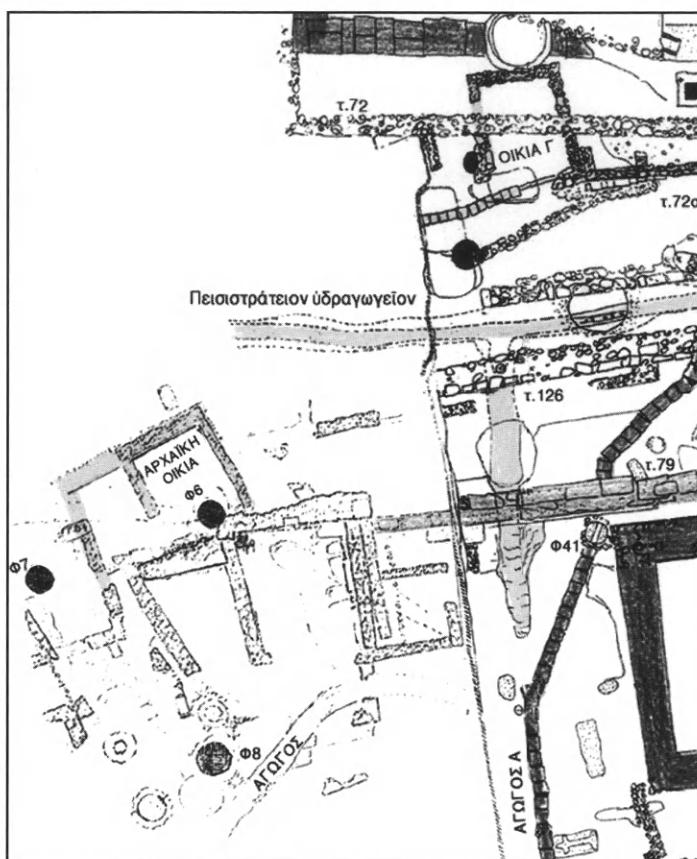
3. Κατοικίες ἀρχαῖκές, κλασικές, ἑλληνιστικές

Μολονότι ἡ ἀνεύρεση προϊστορικῶν φρεάτων καὶ πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ταφῶν ἔδειξε ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ στὰ νότια τῆς Ἀκροπόλεως ἦταν συνεχῶς σχεδὸν κατοικημένη ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ., λείψανα οἰκῶν προγενέστερων τῶν ἀρχαῖκων χρόνων δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Θὰ ἦταν ἐξ ἄλλου πολὺ δύσκολο νὰ διατηρηθοῦν, καθὼς τὰ ὑλικά τους ἦταν πρόχειρα καὶ μὴ ἀνθεκτικά, ἡ κατοίκηση ἦταν συνεχῆς, ἐνῶ ἀλλεπάλληλες μορφολογικὲς ἐπεμβάσεις στὸ ἔδαφος ἀλλοίωσαν, ὅπως εἴπαμε, τὴν ὄψη τοῦ χώρου.

Πάντως στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ταφές, ἡ περιοχὴ ἦταν ἀρκετὰ πυκνὰ κατοικημένη. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν λιγότερο κατοικημένη στὸν 7ο αἰ. (ἰδὲ ππ. σ. 31).

Λείψανα οἰκῶν ἔχουν διατηρηθεῖ μόνον ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. κέ. Πάντως οἱ οἰκίες τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου δὲν φαίνεται νὰ συνθέτουν οἰκιστικὰ σύνολα, ἀλλὰ ἐμφανίζονται μεμονωμένες. Πιθανῶς ὁ χώρος νὰ ἦταν ἀκόμη ἀραιοκατοικημένος, ἀλλὰ οἱ ἐνδείξεις δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ ἓνα βέβαιο συμπέρασμα.

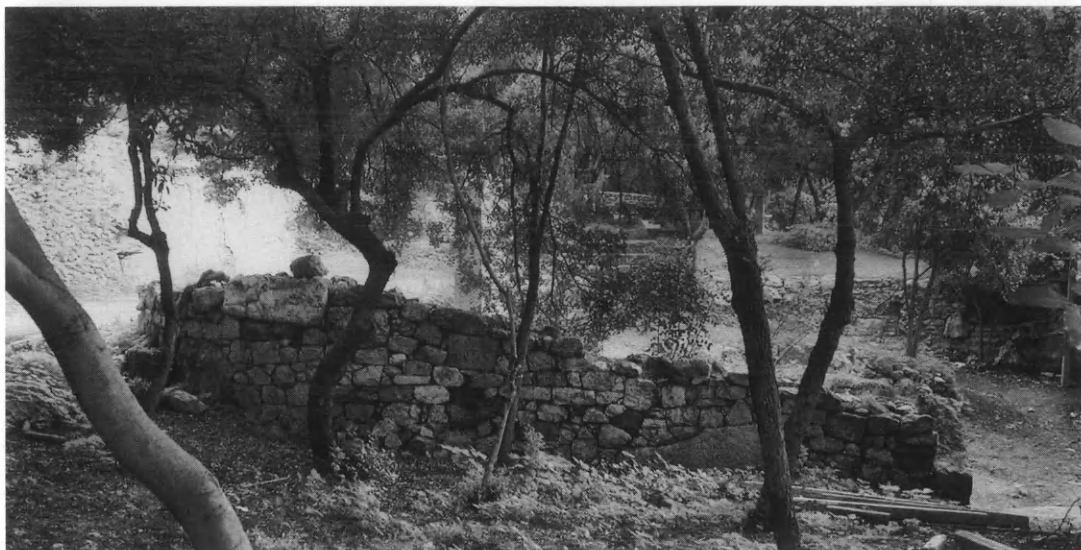
Ἕνα γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν οἰκῶν τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὁ προσανατολισμὸς τοὺς πρὸς ΝΑ., πού σημαίνει φροντίδα γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τοὺς βορινοὺς ἀνέμους καὶ στροφὴ τῶν δωματίων πρὸς τὸν μεσημβρινὸ ἥλιο, τῆς χαμηλῆς ἐλλειπτικῆς τροχιάς τοῦ χειμῶνα (βλ. Ξεν. Ἀπομν. 3, 8, 9: τοῦ μὲν χειμῶνος ὁ ἥλιος εἰς τὰς παστάδας ὑπολάμπει).

Ένα τέτοιο σπίτι είναι ἡ λεγόμενη «οἰκία Γ» (βλ. καὶ ππ. σ. 39) ποὺ βρίσκεται ψηλὰ στὸ ΒΔ. τμήμα (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α2, Β2). Τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ οὐσιαστικὰ σώθηκε ἓνας μόνον ὀρθογώνιος χώρος. Ἡ κυρία Κύρκου σὲ διάλεξή της ἀνέφερε ὅτι τὸ σπίτι αὐτὸ εἶχε ἴσως καὶ δεύτερο δωμάτιο, καὶ διατύπωνε ἐπίσης τὴν ὑπόθεση ὅτι δὲν ἦταν ιδιωτικὴ κατοικία. Ἡ «οἰκία Γ» ἦταν κτισμένη στὴν «πλατεῖα» ποὺ σχηματίστηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 72α (ιδεὲ σ. 39 καὶ εἰκ. 39-42).

Λίγα μέτρα ΝΔ. τῆς οἰκίας Γ βρέθηκαν τὰ λείψανα μιᾶς ἀκόμη ἀρχαϊκῆς οἰκίας (τῆς λεγόμενης «ἀρχαϊκῆς οἰκίας», εἰκ. 48, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α3). Ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο ὀρθογώνια δωμάτια, τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ποὺ εἶχαν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ ὅπως ἡ οἰκία Γ, δηλαδή πρὸς τὰ ΝΑ. Ὁ Μηλιάδης⁵⁶ ἀνέφερε ὅτι «οἱ λιθόκτιστοι τοῖχοι τῶν δωματίων σώζονται εἰς ὕψος 0.90 μ.» (προφανῶς τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων ἦταν ὅπως συνήθως πλίνθινο), ὅτι «οἱ τοῖχοι φέρουν ἐπάλειψιν διὰ πηλοῦ» καὶ ὅτι «τὰ δάπεδα τῶν δωματίων

56. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1959, 5.

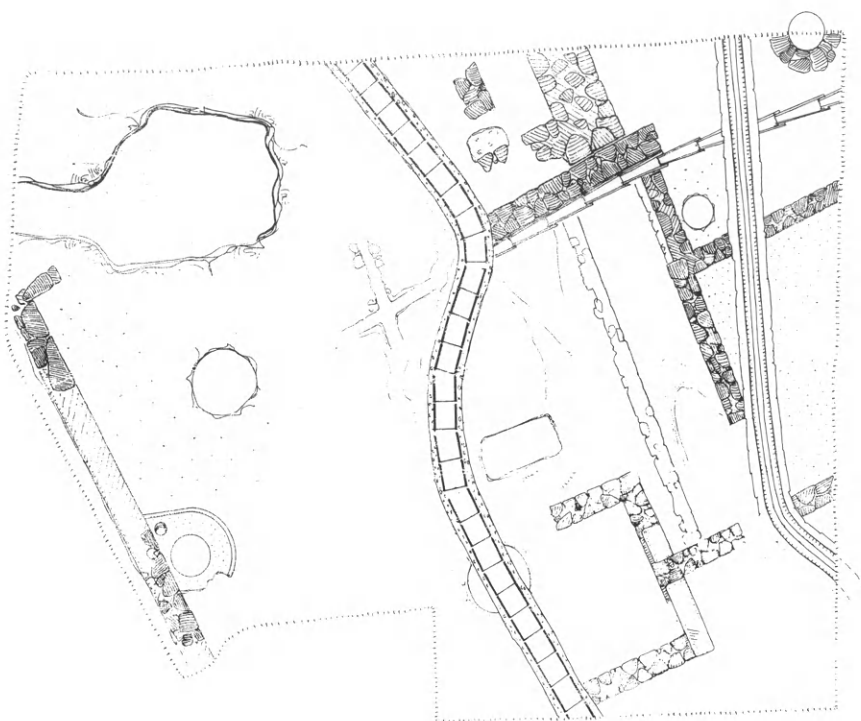
Εικ. 48. Ἡ «ἀρχαϊκή οἰκία».

εἶναι ἀπὸ πεπατημένην γῆν». Ὁ ἴδιος χρονολογοῦσε τὸ σπίτι αὐτὸ στοὺς ὑστεροαρχαῖκους χρόνους, καὶ πρόσθετε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ σπιτιοῦ εἶχε καταστραφεῖ στὰ ὑστεροκλασικά χρόνια, ὅταν ἐκεῖ ἀνοίχθηκε ἓνα βαθὺ πηγάδι μὲ τὸν σκοπὸ νὰ ἀνοιχθεῖ στὴν κμηλιά ἡ κοίτη «ὕδραγωγείου» ποὺ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. (βλ. σχετ. σ. 93 κέ., τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α3, Β3).

Λείψανα οἰκιῶν τῆς κλασικῆς περιόδου ἦρθαν στὸ φῶς καὶ στοὺς δύο βασικοὺς τομεῖς τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν δυτικὸ καὶ τὸν ἀνατολικό, χωρὶς ὅμως μεταξὺ τους συνοχή.

Στὸν δυτικὸ τομέα, σὲ ἓνα χῶρο τοῦ ὁποῖου μέρος μόνον ἔχει ἀποτυπωθεῖ, ἐπειδὴ καλύφθηκε ἐσπευσμένα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1955 ἀπὸ τὴ νέα ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο δὲν συμπεριελήφθη στὴ γενικὴ ἀποτύπωση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐτῶν 1955-1959, καὶ εἶναι πλέον κυρίως γνωστὸς ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Λεμπέση (εἰκ. 50), τὶς μετρήσεις τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ (σχέδιο 14.5.1955, εἰκ. 49) καὶ τὰ ἡμερολόγια τοῦ Γ. Δοντᾶ, βρέθηκαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τμήματα οἰκιῶν τῶν κλασικῶν χρόνων⁵⁷. Τῆς μιᾶς ἀπὸ αὐτές, ποὺ ὀνομάστηκε οἰκία L ἢ Λ, βρέθηκε ἡ ἐσωτερικὴ ΒΔ. γωνία τῆς αὐλῆς τῆς μὲ πολυγωνικὴ τοιχοδομία. Ἡ φορὰ τῶν τοίχων δείχνει καὶ ἐδῶ στροφή τῶν δωματίων πρὸς τὰ ΝΑ. Σὲ ἀπόσταση 5.70 μ. πρὸς Νότον τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς αὐλῆς βρέθηκε τὸ στόμιο ὑπόγειας δεξαμενῆς μὲ περιχέλωμα ἐπενδυμένο μὲ πρόχειρο μωσαϊκό. Οἱ παρειές τῆς δεξαμενῆς ἔφεραν ὕδραυλικὸ κονίαμα. Στὴν ἴδια οἰκία ἀνήκουν πιθανῶς οἱ κλασικοὶ τοῖχοι τῶν σχεδίων τοῦ Τραυλοῦ καὶ τοῦ Λεμπέση (εἰκ. 50) ποὺ βρίσκονται ἀνατολικότερα καὶ σχηματίζουν ὀρθογώνια δωμάτια ἰδίου ἄξονος μὲ αὐτὸν τῆς αὐλῆς τοῦ L ἢ Λ (στὸ ἡμερ. Δοντᾶ, τετρ. 2, σ. 79-83, ἀναφέρονται ὡς τμήματα οἰκιῶν Μ καὶ Ν) καὶ δύο φρέατα, τὸ ἓνα λιθόκτιστο (Φ4, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β4, σχ. Λεμπέση τῆς εἰκ. 50).

57. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, πίν. 9β.

Εἰκ. 50. Ὁ δυτικὸς τομέας τῆς ἀνασκαφῆς 1955. Ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ.: Οἰκία Λ ἢ L. Ἀγωγὸς ἀποχέτευσης A. Οἰκία M. Ἀγωγὸς ὑδροδότησης B ἐξερχόμενος τῆς «Δυτικῆς δεξαμενῆς». Φρέαρ Φ4 (σχέδιο Χρ. Λεμπέση).

Εἰκ. 51-54. Τοῖχος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ ρωμαϊκὸς ἀγωγὸς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. πὺν βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰ. Θρεψιάδη τὸ 1958 στὴν ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου 12.

Ἐπειδὴ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου καλύφθηκε ἐσπευσμένα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1955, δὲν πρόλαβαν νὰ ληφθοῦν φωτογραφίες τῶν οἰκοδομικῶν καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Εὐτυχῶς ὁ Ἰ. Τραυλὸς τὰ σχεδίασε μὲ τὴ γνωστή του ἐπιμέλεια, ἔτσι ὥστε τὰ σχέδιά του νὰ μπορέσουν, μετὰ τὸ τέλος ὅλης τῆς ἀνασκαφῆς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, νὰ ἐνταχθοῦν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Χρ. Λεμπέση στὸ γενικὸ τοπογραφικόν. Ἐπειδὴ μερικοὶ τοῖχοι τῶν κλασικῶν σπιτιῶν καὶ ρωμαϊκοὶ ἀγωγοὶ ποὺ βρέθηκαν στὸ τμήμα αὐτὸ ἦσαν παρόμοιοι μὲ τοίχους κλασικῶν σπιτιῶν καὶ μὲ ρωμαϊκοὺς ἀγωγούς ποὺ βρῆκε ὁ Ἰ. Θρεψιάδης τὸ 1958 στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (ἀρ. 12), θεωρήθηκε σκόπιμο καὶ χρήσιμο νὰ περιληφθοῦν στὸ παρὸν κείμενο οἱ φωτογραφίες (εἰκ. 51-54) τῶν κλασικῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἀγωγῶν τῆς ἀνασκαφῆς Θρεψιάδη, οἱ ὁποῖες εἶχαν

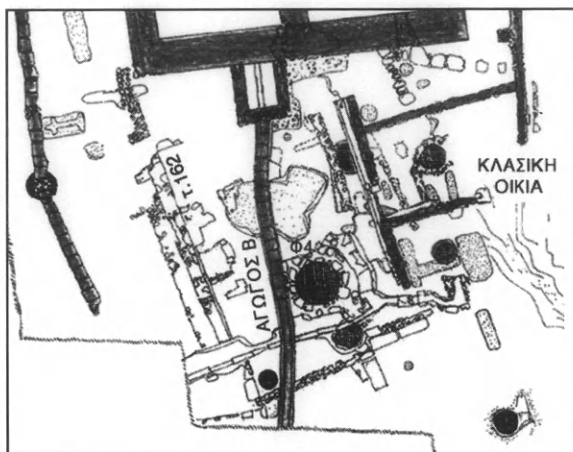
52

53

54

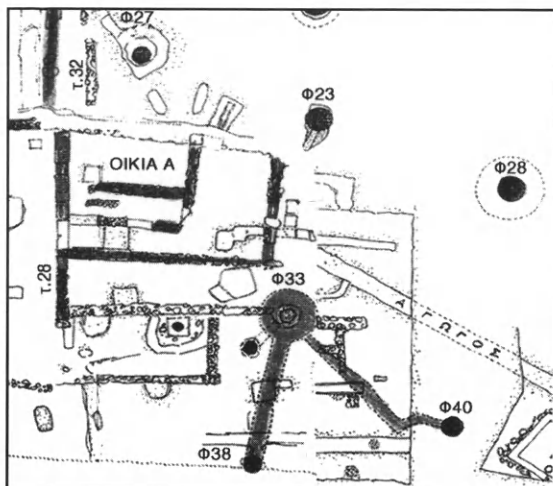
Εικ. 55. Ἡ κλασικὴ οἰκία.

δημοσιευθεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τοῦ 1971 (σ. 23-25 καὶ πίν. ΙΓ-ΙΕ).

Λίγα μέτρα ἀνατολικότερα, στὸν δυτικὸ πάντοτε τομέα (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3, Β4), βρέθηκαν λείψανα ἄλλης κλασικῆς οἰκίας στὰ νότια τῆς «δυτικῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς» καὶ δυτικὰ τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμφης (εἰκ. 55). Κατὰ τὸν Μηλιάδη⁵⁸ «ἡ οἰκία αὕτῃ πρέπει νὰ ἐσχετίζετο μὲ τὸ γειτονικὸν ἱερὸν τῆς Νύμφης». Πιθανῶς ὁ Μηλιάδης

58. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1959, 7. Daux, BCH 1960, 622, ἀρ. 2.

Εἰκ. 56. Οἰκία Α.

ἐννοοῦσε κατοικία ἱερέων. Ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρία δωμάτια, μὲ ὄψη πρὸς Ἀ. Τὸ βορειότερο εἶχε ἴσως ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, τὰ ἀνατολικά πέρατα τῶν δωματίων ἀποκόπηκαν ἀπὸ ἓνα ρωμαϊκὸ σπίτι (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3).

Σπίτι κλασικῶν χρόνων βρέθηκε ἐπίσης ἀμέσως πρὸς Ἀ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμφης (οἰκία Α, εἰκ. 56-57, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3, Δ3, Γ4, Δ4)⁵⁹. Ἡ ἀποκατάσταση ὅμως τοῦ ἀρχικοῦ σχήματός του εἶναι ἀβέβαιη, ὅπως ἀβέβαιη εἶναι καὶ ἡ σχέση τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ μ' ἓνα σύστημα ὑπογείων δεξαμενῶν καὶ φρεάτων (Φ33, Φ38, Φ40).

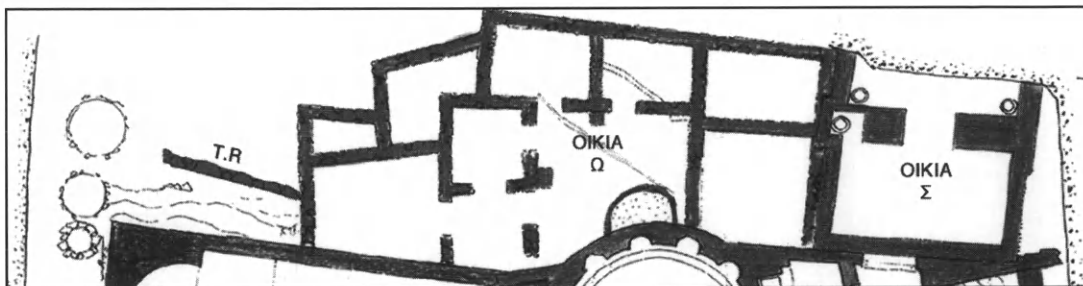
59. Χαριτωνίδης, ΑΔ 1973, 4, σχ. 1.

Εικ. 57. Οικία Α.

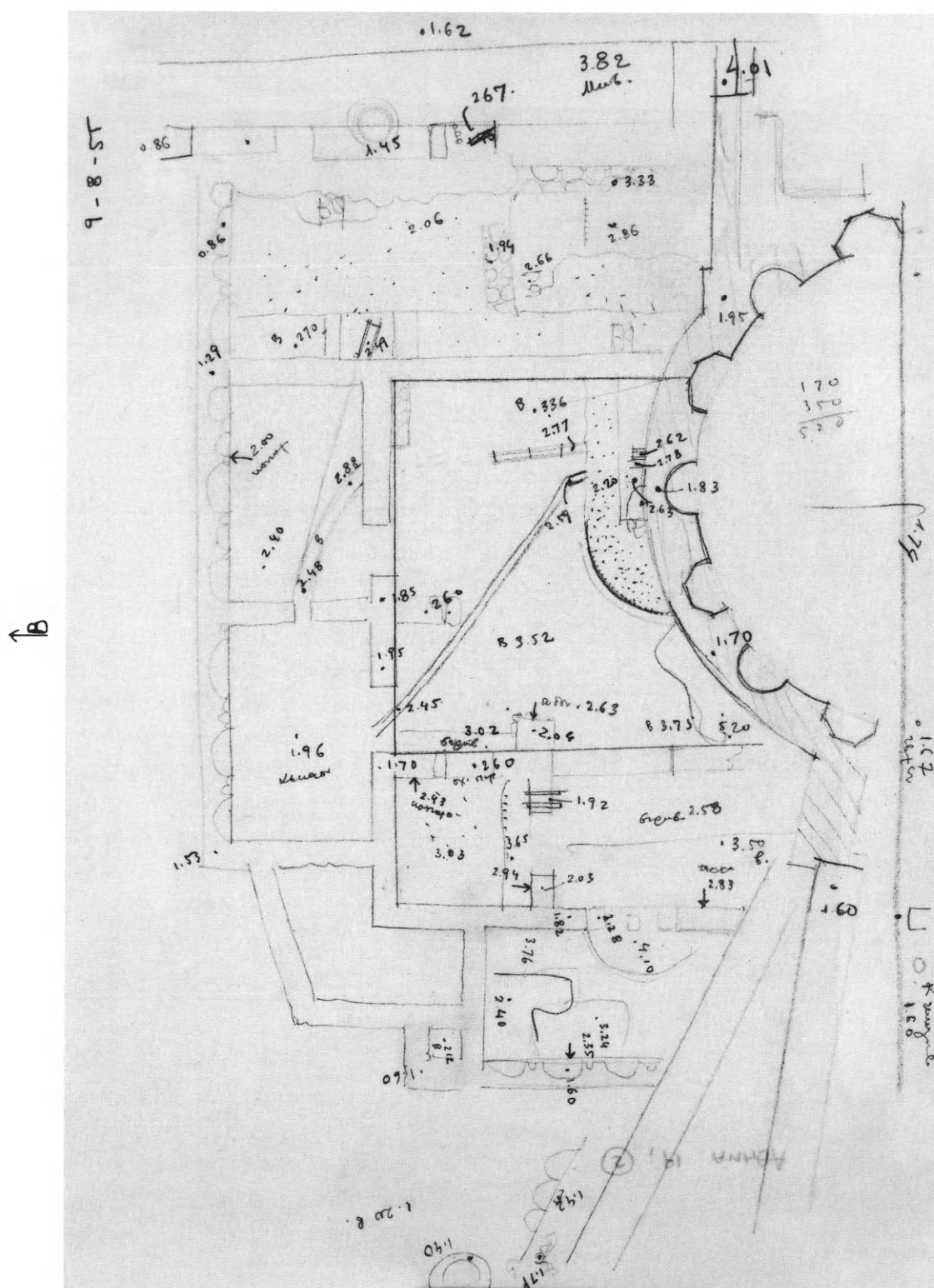
Στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν τὰ λείψανα δύο οἰκιῶν τοῦ 5ου αἰῶνος. Τῆς μιᾶς σώζεται μόνον ἓνας τοῖχος (R, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ4) μὲ κατεύθυνση Ἀ.-Δ. καὶ πρόσοψη πρὸς Ν. Ὁ Μηλιάδης σημειώνει⁶⁰ ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς σώθηκε σὲ μῆκ. 3.90 μ. καὶ ὕψ. 0.60 μ., ὅτι ἦταν κτισμένος ἀπὸ ἀσβεστολίθους Ἀκροπόλεως, ὅτι τὸ κτίσιμο ἦταν πολὺ ἐπιμελημένο καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ ὀστρακα χρονολογήθηκε στὸν 5ο αἰ.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς οἰκίας αὐτῆς ἐπάτησε στὸν 5ο ἀκόμη αἰῶνα τὸ σημαντικό-τερο ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν κλασικῶν χρόνων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1955 καὶ πῆρε τὴ συμβατικὴ ὀνομασία «ἀνατολικὴ ἑλληνικὴ οἰκία», ἢ Ω⁶¹ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27,

60. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 45-46, πίν. 3β: τοῖχος R. Hood, JHS 1956, 5.

61. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 45-46. Βλ. καὶ Hood, JHS 1957, 5.

Θ3, Ι3). Ένα τμήμα του σπιτιού Ω, τὸ δυτικό, ἀποκόπηκε τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. κατὰ τὴν κατασκευή τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος Στ, τὸ δὲ νότιο καὶ τὸ ΝΑ. γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ μνημειῶδες κτίριο τῆς ὑστατῆς ἀρχαιότητος (Χ), ποὺ ἐπεκράτησε νὰ ἀποκαλεῖται «οἰκία Πρόκλου». Οἱ διαστάσεις τοῦ Ω ἦταν ἐντυπωσιακές: 20×10 μ., καὶ δὲν ἦταν μάλιστα οἱ ἀρχικές, ἀφοῦ τὸ νότιο καὶ τὸ ΝΑ. τμήμα του, πάντως ὄχι μεγάλο, δὲν σώθηκε, ὅπως εἴπαμε (σχ. Τραυλοῦ 9.8.1955, εἰκ. 58).

Ἡ οἰκία Ω εἶχε μιὰ ἐσωτερικὴ αὐλὴ μὲ ὑπόγεια δεξαμενὴ συλλογῆς βρόχινου νεροῦ καὶ τὰ δωμάτια διατεταγμένα γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴ κατὰ τὸν γνωστὸ ἀρχαιοελληνικὸ τρόπο, ὁ ὁποῖος συνεχίστηκε σχεδὸν ἀπαράλλαχτος καὶ στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ ὑστερότερα χρόνια⁶². Ἡ ἐπιφάνεια τῆς δεξαμενῆς ἔφερε (ὅπως στὴν οἰκία L, ἰδὲ ππ. σ. 46) ἓνα «περιχέλωμα» ἐπενδεδυμένο μὲ ψηφιδωτό, τμήμα τοῦ ὁποῖου κόπηκε ὅταν κτίστηκε ἡ ἀψίδα τῆς «οἰκίας Πρόκλου». Ἀπὸ τὰ δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ ἓνα πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἀνδρῶν, ἄλλα ἦταν τὸ μαγειρεῖον, τὸ δωμάτιο τῆς ὑφάντρας (ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀγνύθων ποὺ βρέθηκε στὸ δάπεδό του) κλπ. Τὰ δάπεδα σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ δωμάτια ἔφεραν ψηφιδωτά, καὶ κάποιοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς τοίχους εἶχαν ζωγραφιστὴ διακόσμηση (πλοχοῦ κλπ.). Τὸ τελευταῖο χρονικὰ δάπεδο ἦταν κατὰ τόπους καμένο καὶ κατεστραμμένο. Αὐτό, μαζί μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ἐπίχωση καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ περιεῖχε διαλυμένα ὑπολείμματα τῶν πλίνθινων τμημάτων τῶν τοίχων του, καθὼς καὶ πλῆθος ἀντικειμένων τῆς οἰκοσκευῆς του, ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (πύραυνοι, στενόμακρες δακρυδόχοι, πιάτα χαρακτηριστικῆς ὑστεροελληνιστικῆς τομῆς, νομίσματα καὶ λύχνος χαρακτηριστικὸς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ καὶ ἀποτελεῖ *terminus post quem* γιὰ τὴν καταστροφὴ του), ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ σπίτι καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Σύλλα τὸ ἔτος 86 π.Χ. Ἴσως ἀκόμη νὰ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἴδιους προσπάθεια ἀνεύρεσης «θησαυροῦ», καθὼς σὲ μερικὰ σημεῖα, τόσο τὰ στρώματα τῶν ἀλλεπάλληλων ἐπισκευῶν τοῦ σπιτιοῦ ὅσο καὶ τὸ ἀρχικὸ, βρέθηκαν παραβιασμένα καὶ γεμάτα μὲ καμένα χρώματα ἀνακατεμένα μὲ ὑλικὸ ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὶς παλιότερες φάσεις τῆς ζωῆς του. Ἡ οἰκοδόμησις ὅμως τοῦ σπιτιοῦ πρέπει νὰ ἔγινε ἀκόμη στὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως δείχνουν ἡ τοιχοδομία του (σύστημα ἀκανόνιστο, τραπεζιόσχημο μὲ ὀδοντώσεις καὶ βύσματα⁶³ (εἰκ. 59, σχέδιο Τραυλοῦ 9.8.55), κυρίως ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ βαθύτερα στρώματά του βρέθηκαν ὀστρακα ἐκφυλισμένων μελανόμορφων ἀγγείων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐρυθρόμορφα. Οἱ τοῖχοι του πάτησαν ἐν μέρει στὴ φυσικὴ «κιμηλιά» καὶ ἐν μέρει σὲ στρώμα ἀπὸ μαρμαρίνη λατύπη.

Μιὰ παρατήρηση ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ σπίτια τῶν κλασικῶν καὶ ἀκόμη περισσότερο τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1955 κέ., εἶναι ὅτι μολονότι βρέθηκαν ὄχι λίγα λείψανά τους – μάλιστα σὲ δύο περιπτώσεις ἀναγνωρίστηκαν τὰ βασικά τους τουλάχιστον στοιχεῖα –, δὲν συνθέτουν πολεοδομικὸ σύνολο. Αὐτὸ ὀφείλεται σὲ πολλοὺς λόγους: Στὴν ἐπὶ αἰῶνες συνεχὴ κατοίκηση τοῦ χώρου, στὶς ἐχθρικές κατα-

62. Βλ. Καρύδη - Walter, ἰδιαίτ. εἰκ. 1. Τραυλὸς 154 κέ. (καὶ σημ. 2) καὶ εἰκ. 104.

63. Ὁρλάνδος 217, εἰκ. 176.

4. Μνημειώδη κτίρια και κατοικίες ρωμαϊκών χρόνων και τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος

Μετά τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Σύλλα τὸ 86 π.Χ., πολλὰ ἀπὸ τὰ σπίτια ἐπισκευάστηκαν. Νέα κτίστηκαν σὲ ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν, πολλὰ ὅμως ἐγκαταλείφθηκαν χωρὶς νὰ ἐπισκευαστοῦν, ὅπως ἡ «ἀνατολικὴ ἑλληνικὴ οἰκία» (ιδὲ ππ. σ. 52 κέ.). Ὁ βασικὸς πάντως πολεοδομικὸς ἵστος παρέμεινε ὁ ἴδιος. Βελτιώσεις στὴν πολεοδομία τῆς Ἀθήνας δὲν ἔγιναν παρὰ μόνον σὲ τμήματά της, καὶ κυρίως ἐκεῖ ὅπου ἡ νέα πολεοδομικὴ ἀντίληψη τῶν Ρωμαίων ἐπέβαλε ἀνοικτοὺς χώρους ὀργανωμένου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου, ὅπως π.χ. τὴ ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ στὰ βόρεια τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ μεγάλα κτίρια, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κτίστηκαν, ὅπως εἶναι γνωστό, στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου (π.χ. τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἀγρίππα στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ κ.ά.), κυρίως ὅμως στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του, ὅταν ἡ πόλη γνώρισε τὴ δεύτερη μεγάλη μνημειακὴ της ἀκμὴ στὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος⁶⁷.

Στὰ ΝΔ. τῆς Ἀκροπόλεως κτίστηκε ἀμέσως μετὰ τὸ 160 μ.Χ., μὲ δαπάνες τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴ μνήμη τῆς γυναικας του Ρήγιλλας, τὸ μνημειῶδες Ὡδεῖο, τὸ ὁποῖο καὶ σήμερα ἀκόμη σώζεται σὲ μεγάλο του τμήμα καὶ ὅπου πραγματοποιοῦνται τὰ καλοκαίρια θεατρικὲς παραστάσεις καὶ μουσικὲς ἐκδηλώσεις.

Τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ ἔχει ἐπανειλημμένως δημοσιευθεῖ, καὶ σὲ τοῦτο τὸ κείμενο δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦν παρὰ μόνον οἱ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ κτιρίου μεταξὺ 1955 καὶ 1959 στὸ πλαίσιο τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως⁶⁸. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 60. Τὸ ἀριστερὸ ἥμισυ ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

1. ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟ ΕΥΡΗΜΑ, ἀλλὰ πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρόσοψης τοῦ Ἡρωδείου ἦταν τὸ ἀριστερὸ ἥμισυ ἑνὸς μεγάλου ἰωνικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 60), ποὺ βρέθηκε «κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ θεμελίου ἐννεατόξου δια-

67. Graindor, *Athènes* 213 κέ. Willers 671-2, μὲ σχετική βιβλιογραφία.

68. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1959, 5 καὶ πίν. 1α. Travlos,

Pictorial Dictionary 379-385, ἰδίως εἰκ. 497-499. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ἀττικά* σημ. στὴ σ. 310. Ἰδὲ καὶ Daux, *BCH* 1957, 501.

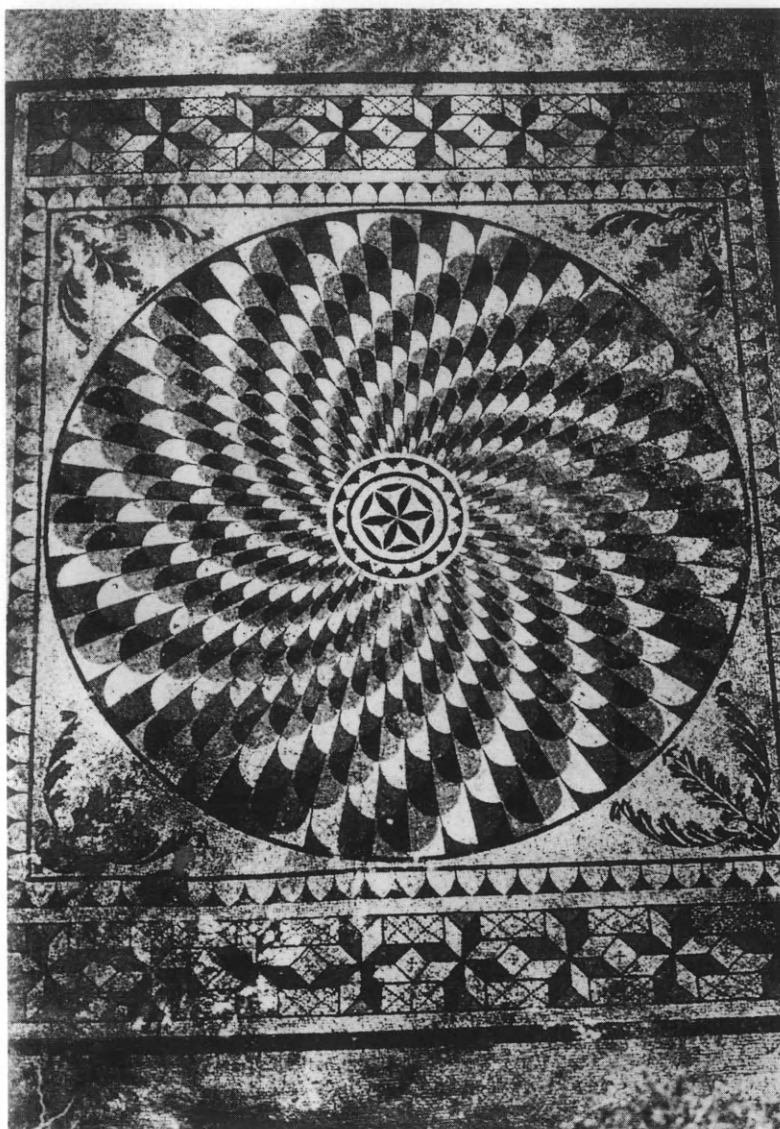
Εἰκ. 61. Ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ τὸν πρὸ τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ μακρόστενο ὀρθογώνιο διάδρομο.

κοσμητικῆς στοᾶς, ἐκτεινομένης πρὸ τῆς σημερινῆς προσόψεως τοῦ Ὁδείου». Ὁ Μηλιάδης ὑπέθετε μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι ἰωνικά διακοσμητικὰ ἡμικιόνια ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὰ τόξα τῆς στοᾶς. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Μηλιάδη εἶναι πολὺ πιθανή.

2. ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ σὲ δύο ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ Ὁδείου. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ διακοσμοῦσε τὸν μακρόστενο ὀρθογώνιο διάδρομο (37.80×5 μ.), ἄξονος Ἀ.-Δ., τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος⁶⁹. Ἡ διακόσμησή του ἦταν ἀνεικονικὴ καὶ περιελάμβανε γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ θέματα, ὁργανωμένα σὲ ἑννέα ὀρθογώνιους πίνακες. Ὁ «ψηφιδωτὸς τάπης» (εἰκ. 61), ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Μηλιάδης, βρέθηκε σκεπασμένος ἀπὸ δάπεδο «τριπλῆς σειρᾶς πηλίνων πλακῶν (0.33×0.35 μ.)», τοῦ ὁποίου ὅμως τὴν χρονολογία κατασκευῆς δὲν προσδιόριζε ὁ Μηλιάδης. Τὸ ἄλλο ψηφιδωτὸ διακοσμοῦσε τὸ δάπεδο τοῦ

69. Ἡ θέση του σημειώνεται μὲ τὸ γράμμα Α στὴν κάτοψη τοῦ Ἡρωδείου ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ *Pictorial Dictionary* τοῦ Τραυλοῦ (εἰκ. 492 καὶ 497-498).

Daux, *BCH* 1960, 624 καὶ εἰκ. 3a, b. Συζήτηση γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἡρωδείου καὶ πλήρη βιβλιογραφία ἰδὲ Kankeleit II ἀρ. 19, 30-33.

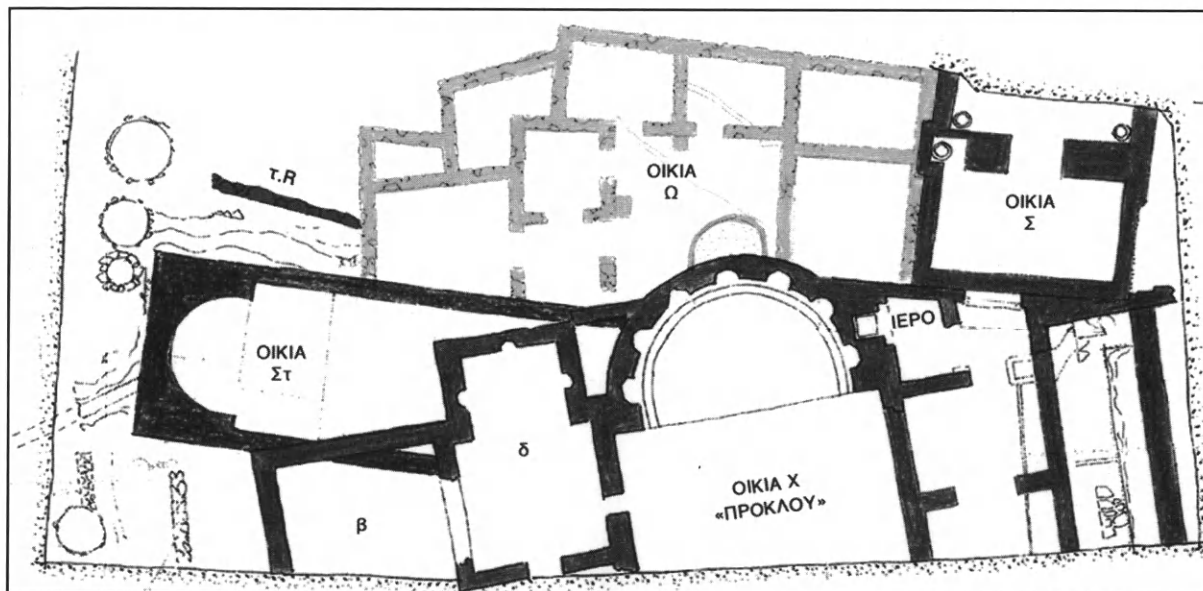
Εἰκ. 62. Κεντρική διακόσμηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπὸ τὸ τελευταῖο (πρὸς τὰ δεξιὰ) ὀρθογώνιο δωμάτιο τοῦ πρὸ τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος.

τελευταίου πρὸς τὰ δεξιὰ ὀρθογωνίου δωματίου τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος⁷⁰. Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ψηφιδωτὸ κυριαρχοῦσε ἓνας «στροβιλορόδαξ» (εἰκ. 62), ἐντεταγμένος σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ γεωμετρικά καὶ πάλι κοσμήματα, μὲ συμπληρωματικά φυτικά στοιχεία στὶς γωνίες. Ἡ τέχνη τῶν ψηφιδωτῶν εἶναι ἀρίστη καὶ ὀφείλεται ἀσφαλῶς στοὺς καλύτερους ψηφωτὲς ποὺ διέθετε ἡ Ἀθήνα τὴν ἐποχὴ αὐτή.

70. Ἰδὲ κάτοψη τοῦ Τραυλοῦ, ὅπου χαρακτηρίζεται μὲ τὸ γράμμα Β (*Pictorial Dictionary* εἰκ. 492 καὶ 499).

3. ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ, ΑΝ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΝ σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τῆς πρὸς Ν. πρόσοψης τοῦ Ἡρώδείου, πού μοιάζουν πάντως νὰ ἑναρμονίζονται μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τοῦ Ἡρώδείου (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α1, Α2, Β1, Β2, Γ1, Γ2, Δ1, Δ2, Ε1, Ε2). Τὰ θεμέλια αὐτὰ ἀνήκουν σὲ τρεῖς μεγάλους ὀρθογώνιους χώρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεσαῖος ἦταν εὐρύτερος ἀπὸ τοὺς πλάγιους. Καὶ οἱ τρεῖς ὀρίζονταν πρὸς Ν. ἀπὸ ἓνα μακρὺ τοῖχο πού ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς «τοῖχος βάσεων», καὶ ἀντιστοιχοῦσε στὴ σημερινή, ἐξωτερικὴ πρόσοψη τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος, ἐνῶ οἱ πλάγιοι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τοὺς μικρότερους, στενόμακρους χώρους, πού βρίσκονταν στὶς πτέρυγες τοῦ κτιρίου. Ὁ Τραυλὸς⁷¹ σημειώνει ὅτι τὰ θεμέλια αὐτὰ ἦταν σύγχρονα μὲ τὸ Ὡδεῖο, ἀλλὰ ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ σχέδιο ἄλλαξε, ἐννοώντας προφανῶς ὅτι ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου ἐγκαταλείφθηκε γιὰ κάποιον λόγο. Ὅμως ἡ πρόχειρη κατασκευὴ τους μᾶλλον δείχνει ὑστερορρωμαϊκὴ προσθήκη. Τέλος ὁ Μηλιάδης σημειώνει⁷² ὅτι «πρὸ τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ Ὡδείου ἀνεσκάφησαν μερικοὶ πτωχικοὶ τάφοι τοῦ 4ου πρὸς τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., οἵτινες ἀπέδωσαν ἐλάχιστα κτερίσματα».

Ἐρείπια δύο μεγάλων μνημειακῶν κτιρίων τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἤρθαν στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ὅλου χώρου. Τὸ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν τὸ κτίριο πού συμβατικά ὀνομάστηκε Στ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ4),

71. Αὐτόθι 378 καὶ εἰκ. 492. Daux, *BCH* 1957, 501 (δὲν τὰ ἐρμηνεύει). Ὁ Vanderpool, *AJA* 1957, 281, ὑπέθετε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς συγκρατοῦσε τὰ χώματα

μᾶς πλατείας ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο καὶ ἐπέτρεπε τὴν προσέγγιση σ' αὐτὸ ἀπὸ Ἀ. καὶ Δ.

72. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1959, 5.

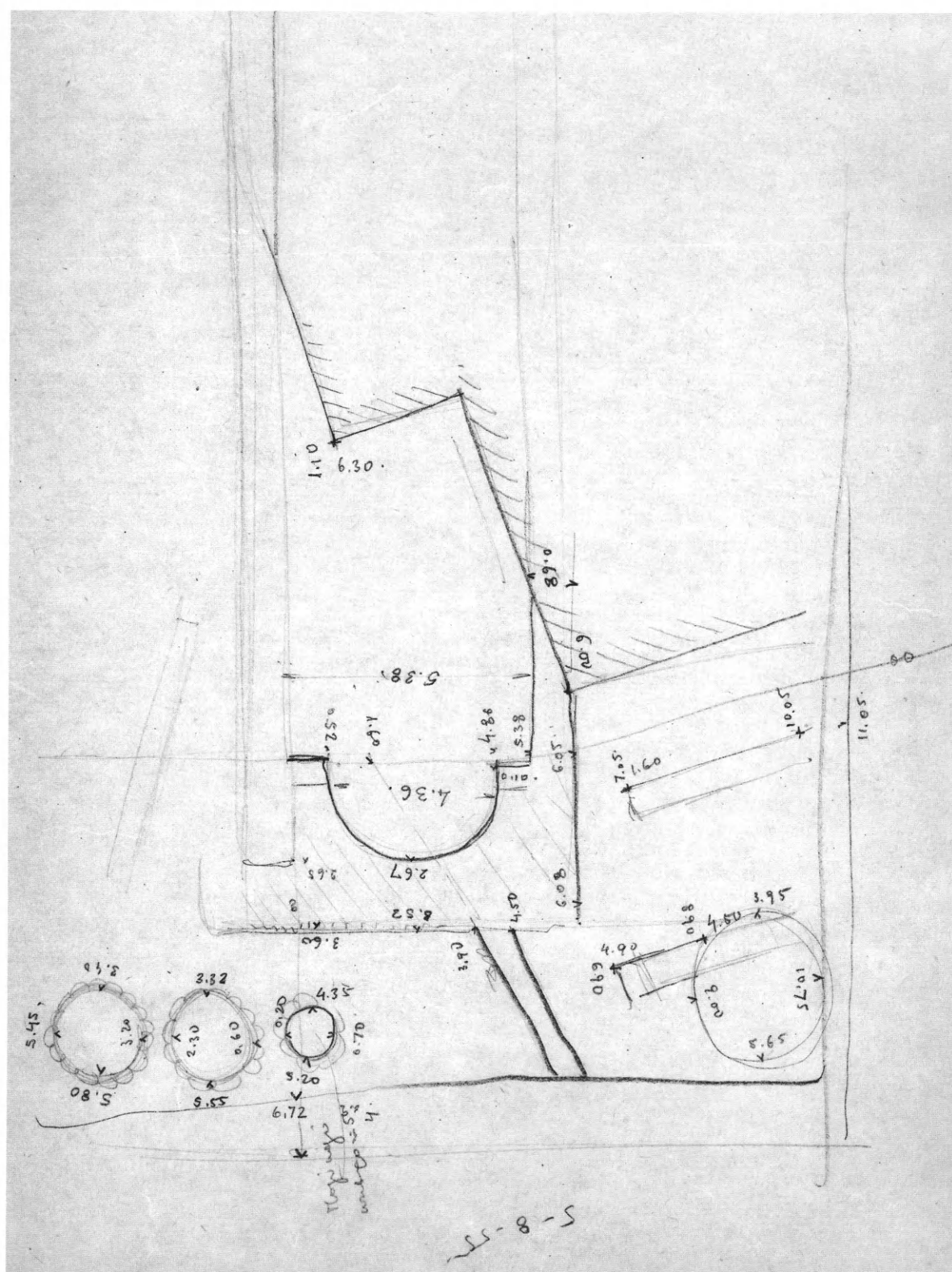

Εἰκ. 63. Κτίριο Στ. Λήψη ἀπὸ Ἀ. (ἀρχεῖο Τραυλοῦ, Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία).

τὸ πὶὸ δυτικὸ τοῦ τομέα (εἰκ. 64, σχ. Τραυλοῦ 5.8.1955 καὶ εἰκ. 63). Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ μακρόστενη ὀρθογώνια αἴθουσα ποὺ εἶχε γενικὴ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς τὰ Δ. καὶ πλάτ. 5.40 μ., ἄγνωστο ὅμως μῆκος – σώθηκαν 10.40 μ. καὶ φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς αἴθουσας αὐτῆς ἦταν ὅτι ἐσωτερικὰ παρουσίαζε μιὰ μεγάλη ἀψίδα, χορδῆς 4.36 μ. καὶ ἀκτίνας 2.60 μ. (ἡ ὁποία πρέπει νὰ προστεθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ μῆκος τῆς αἴθουσας), ἐγγεγραμμένη στὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου⁷³. «Ἡ τοιχοδομὴ τοῦ κτιρίου», παρατηροῦσε ὁ Μηλιάδης, «εἶνε πολὺ ἐπιμελημένη καὶ ἰσχυρά, δι' ἀκανονίστων μικρῶν καὶ μεγάλων λίθων» – θὰ πρόσθετα καὶ πλίνθων, καὶ ἀκόμη ὅτι τὸ σύνολο ἦταν συνδεδεμένο μὲ σκληρὸ ρωμαϊκὸ κονίαμα, σ' ἓνα τυπικὸ εἶδος ρωμαϊκοῦ *opus caementicium*⁷⁴. Ὁ Μηλιάδης σημείωνε ἐπίσης ὅτι ἐνῶ ὁ βόρειος τοῖχος ὑψωνόταν σὲ ὕψος 3.50 μ., ἡ ἀψὶς ἦταν χαμηλότερη καὶ ὁ νότιος τοῖχος τῆς αἴθουσας ἦταν ἀκόμη χαμηλότερος, ἡ κυριότερη ὅμως παρατήρησή του γιὰ τοὺς τοίχους ἦταν ὅτι οἱ ἄνω ἐπιφάνειές τους ἦταν ἰσόπεδοι καὶ κανονικὰ στρωμένες, καὶ αὐτὴ ἡ παρατήρηση τὸν ὀδηγοῦσε στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κτίριο ἐγκαταλείφθηκε ἡμιτελὲς κάτω ἀπὸ πιεστικὲς συνθήκες στὴν κατάστασι ποὺ βρέθηκε. Ὅτι τὸ κτίριο Στ ἔμεινε ἡμιτελὲς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι στὸν κοῖλο ἐσωτερικὸ τοῖχο τῆς ἀψίδας τοῦ σώζονταν ἀκόμη οἱ ὑποδοχὲς γιὰ τὰ ξύλινα δοκάρια τοῦ πρώτου

73. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 46-7, πίν. 3β καὶ 4α.
Karivieri, *Post-Herulian Athens* 116, εἰκ. 11 καὶ 13.

74. Ἰδὲ *Wasserversorgung* 135 κέ.

Εἰκ. 64. Σχέδιο Ἰ. Τρανλοῦ. Οἰκία Στ. Ἡ ἀψίδα (Αρχεῖο Ἀρχ. Έτ.).

Εἰκ. 65. Κτίριο X ἀπὸ ΝΑ. Ἡ μεγάλη ἐννεάκογχος ἀψίδα (Αρχεῖο Τρανλοῦ, Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία).

παταριοῦ τῆς σκαλωσιᾶς πὺν προοριζόταν γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Ὁ Μηλιάδης ὑποψιάζοταν τὸν λόγο τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ κτιρίου, ἡ ὁποία θὰ συνέβη, ὅπως ἔλεγε, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς του, ἂν καὶ δὲν τὸν διατύπωνε ρητὰ. Ὅμως τὸ ὑλικὸ πὺν βρέθηκε στὸ στρώμα τῆς «ταυτόχρονης κατασκευῆς καὶ ἐγκαταλείψεως» δείχνει φανερὰ ὅτι οἱ Ἑρουλοὶ ἦσαν οἱ ὑπαίτιοι τῆς ξαφνικῆς ἐγκατάλειψης καὶ τῆς κατάχωσής του. Τὸ σχῆμα τῆς αἵθουσας Στ εἶναι τὸ ἴδιο βασικά μὲ αὐτὸ τῆς κύριας αἵθουσας τοῦ γειτονικοῦ καὶ ὑστερότερου μνημειώδους κτιρίου X, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος ἀμέσως παρακάτω, προβλεπόταν δηλαδὴ νὰ ἀποτελέσει, ὅπως καὶ στὸ X, τὸ κύριο τμῆμα μιᾶς πολὺ μεγάλης οἰκίας, συγκεκριμένα τὴν αἵθουσα συμποσίων, τὸ «τρικλίνιον».

Ἀνατολικά τοῦ ἡμιτελοῦς κτίσματος Στ καὶ ἐν μέρει πάνω σὲ αὐτὸ κτίστηκε σὲ ὑστερότερους χρόνους ἓνα πολὺ μεγάλο καὶ ΠΟΛΥΤΕΛΕΣ ΚΤΙΡΙΟ, πὺν συμβατικά ὀνομάστηκε X (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ5, I5, καὶ τοῦ ὁποίου τὸ βόρειο τμῆμα ἀπέκοψε τὴν πολὺ παλιό-

Εἰκ. 66. Κτίριο X (οἰκία Πρόκλου).

Εἰκ. 67. Ὁ ἀνασκαφικὸς χώρος, ἐμπρὸς τὸ κτίριο X.

Εἰκ. 66

Εἰκ. 67

τερη «ανατολική έλληνική οίκια Ω», ιδέ σχ. εικ. 58, και εικ. 65-67). Οί ανασκαφές του έτους 1955 έφεραν στο φώς μόνον τὸ βόρειο τμήμα του⁷⁵, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος του παραμένει και σήμερα ἀκόμη ἄσκαφο κάτω ἀπὸ τὸ 8ο Σύστημα Προσκόπων (τμήματα ψηφιδωτοῦ σώζονται στὸ ὑπόγειό του) και πρὸς Νότον αὐτοῦ, μέσα στὰ γειτονικά οἰκόπεδα (τοῖχοι σωζόμενοι πάνω ἀπὸ τὸ παχὺ ἐπικλινές ἔδαφος), ἕως τουλάχιστον τὴν ὁδὸ Καλησπέρη. Καὶ τὰ ὅσα ὅμως βρέθηκαν τὸ 1955 ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ φανερώσουν τὴ μεγαλοπρέπειά του και νὰ βοηθήσουν στὴν ταύτισή του. Ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ κτιρίου φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ πλάτος του, πὺν ἔφθανε συνολικά τὰ 32 μ., ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν πολυτέλεια τῆς κατασκευῆς του. Ἡ ἀνέγερσή του μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τῶν ψηφιδωτῶν⁷⁶ πὺν διακοσμοῦσαν τὸ δάπεδο τῆς μεγάλης κεντρικῆς αἴθουσας και ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν παλιότερων ἀπὸ τοὺς λύχνους πὺν βρέθηκαν ἀποθηκευμένοι στὸ δυτικότερο δωμάτιό του (τὸ β).

Οἱ τοῖχοι τοῦ Χ σώζονταν σὲ διαφορετικὸ κατὰ τόπους ὕψος, ἔτσι ἄλλοῦ σώζονταν μόνον τὰ θεμέλιά τους, ὅπως στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου, ἐνῶ ἄλλοῦ, ὅπως στὴν ἀψίδα τῆς κεντρικῆς αἴθουσας, ἔφθαναν τὰ 3.50 μ., και στὰ δυτικά δωμάτια σώζονταν σὲ ἀκόμη μεγαλύτερο ὕψος, στὴ δυτικὴ μάλιστα ἀποθήκη (β) ἔφθαναν τὰ 4.10 μ., σχεδὸν στὸ ἀρχικό. Κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τους οἱ τοῖχοι ἦταν κτισμένοι ἀπὸ μεγάλους και μικροὺς πελεκητοὺς λίθους, πὺν προφανῶς εἶχαν λιθολογηθεῖ ἀπὸ παλιότερα κτίρια, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκαν τυχαῖα (σὲ μιὰ κατασκευὴ βασικά *opus caementicium*), και περιεῖχαν και παρέρμβλητες σειρές, μονές ἢ διπλές, ὀπτοπλίνθων (*opus testaceum*). Τμήματα ὅμως οὐσιώδη τοῦ κτιρίου, ὅπως λ.χ. τὸ ἐπάνω μέρος τῆς κεντρικῆς ἀψίδας, εἶχαν τὶς ὀψεις τῶν τοίχων τους ἐξ ὀλοκλήρου σχεδὸν κτισμένες ἀπὸ ὀπτοπλίνθους σὲ ὀριζόντιες στρώσεις, και γέμισμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες.

Ἡ κύρια αἴθουσα τοῦ κτιρίου Χ ἦταν παρόμοια μὲ τὴν μία και μοναδικὴ αἴθουσα τοῦ κτιρίου Στ, μόνον πὺν οἱ διαστάσεις της ἦταν πολὺ μεγαλύτερες (μῆκ. σωζ. 9.60 μ. και πλάτ. 6.40 μ.), και ἡ κατασκευὴ της πολυτελέστερη. Τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ ψηφιδωτὰ πολὺ καλῆς ἐργασίας, ἀνεικονικά, γεωμετρικά, καμπυλόγραμμων σχημάτων (σχέδια Τραυλοῦ, τῶν εικ. 69, 71, και εικ. 68, 70, 72, 74)⁷⁷. Στὸ βόρειό της ἄκρο ἡ μεγάλη αἴθουσα σχηματιζόταν σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (ἀκτίνος 4.40 μ. και χορδῆς 6.60 μ., σχέδια Τραυλοῦ τῶν εικ. 71, 73), τὸ δάπεδο τῆς ὀποίας ἦταν λίγο ψηλότερα ἀπὸ αὐτὸ τοῦ κύριου χώρου τῆς αἴθουσας και ἐπίσης ἐπενδεδυμένο μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο παρομοίων θεμάτων και τεχνοτροπίας⁷⁸. Ὁ τοῖχος τῆς ἀψίδας ἦταν κατὰ τὸ ὕψος μοιρασμένος σὲ δύο ἐπίπεδα:

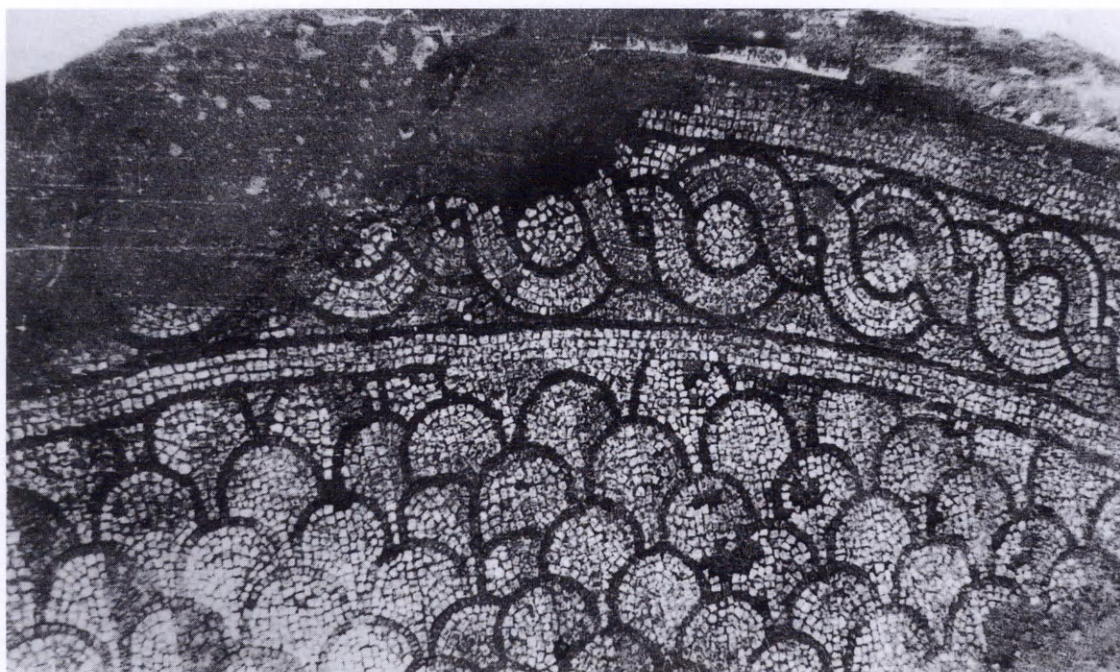
75. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 47 κέ., πίν. 3β, 4β, 5, 6α-β. Hood, JHS 1956, 6. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 115 κέ., εικ. 11-12, 14, 17-18.

76. Αὐτόθι 130: α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Baumer, *AntK* 2001, 62, ἀμφισβητώντας τὴ γνώμη τῆς Frantz 44, ἡ ὀποία δὲν θεωροῦσε πιθανὸν ὅτι ὁ Πλούταρχος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ οἰκοδομήσει ἓνα τόσο λαμπρὸ κτίριο.

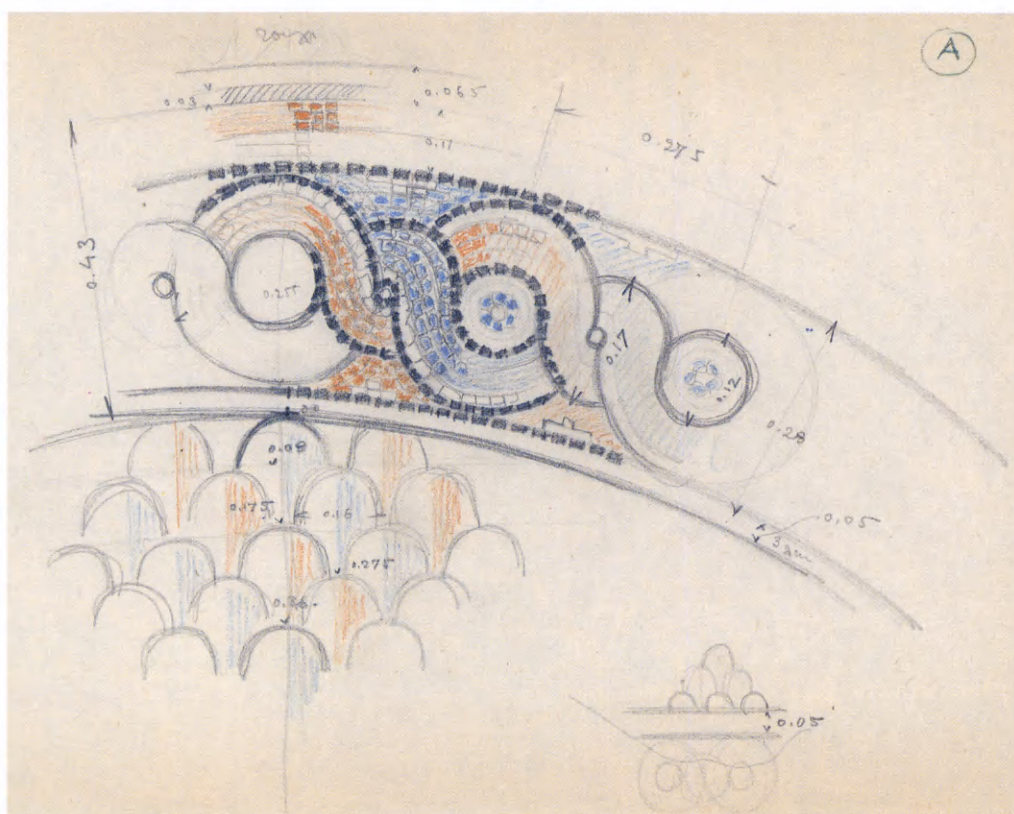
Εἶναι ὅμως γνωστὴ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια τοῦ Πλούταρχου και οἱ εὐεργεσίες πὺν ἔκαμε στὴν πόλη.

77. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 125-130, εικ. 12, 14, 22-24. Ἀτξακᾶ 121-2, ὅπου και παλιότερη βιβλιογραφία. Χρονολογεῖ τὸ ψηφιδωτὸ στὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.

78. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 125-130, εικ. 25, 26.

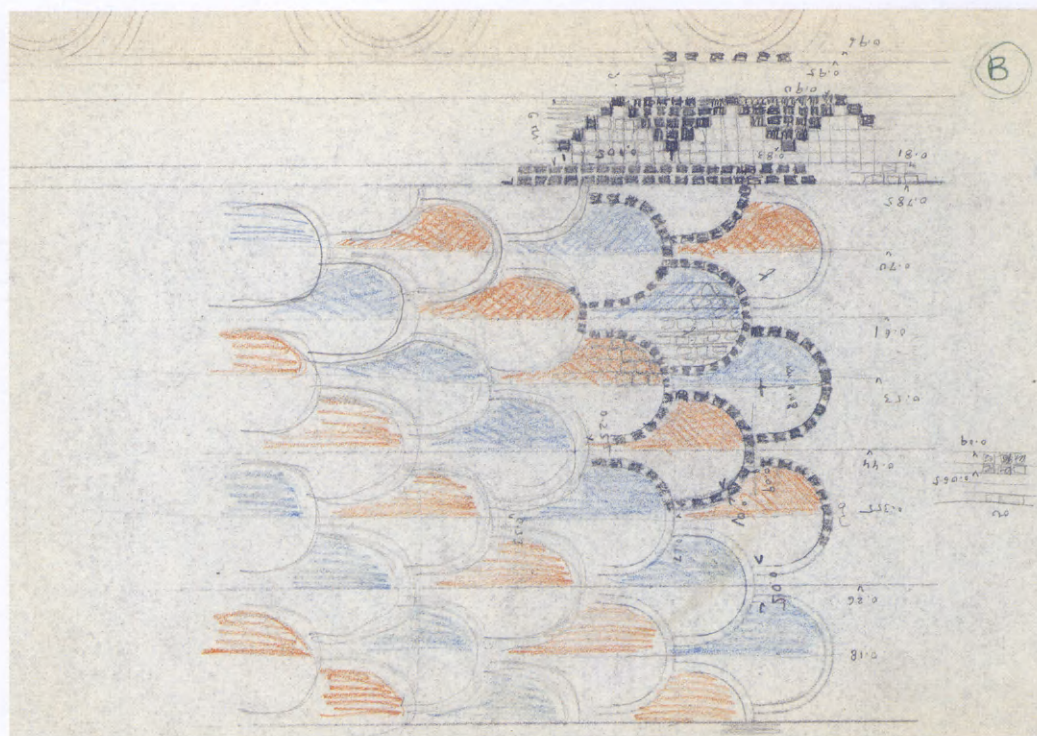
Εἰκ. 68. Κτίριο X. Τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ἀψίδας του.

Εἰκ. 69. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ. Ψηφιδωτὸ τῆς ἀψίδας τῆς οἰκίας Προκλου (X) (Αρχεῖο Ἀρχ. Έτ.).

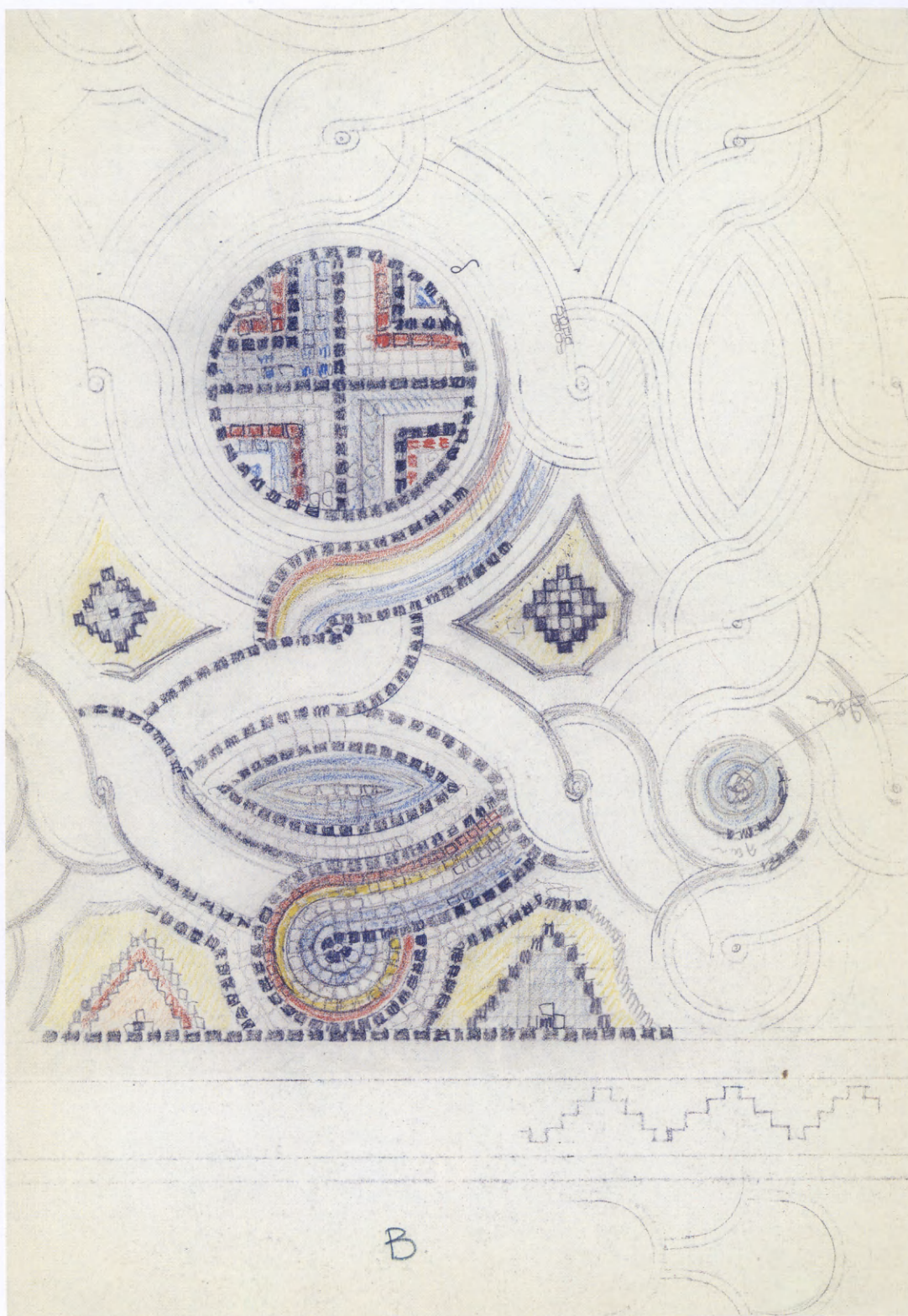
Είκ. 70. Κτίριο X. Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου της κεντρικής αίθουσας.

Είκ. 71. Σχέδιο Ί. Τραυλοῦ. Ψηφιδωτό από την οἰκία τοῦ Πρόκλου (X). Πλαίσιο τῆς διακοσμῆσεως τῆς κεντρικῆς αἴθουσας (Αρχεῖο Ἀρχ. Έτ.).

Εἰκ. 72. Κτίριο X. Τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς αἴθουσας.

Εἰκ. 73. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ. Ψηφιδωτὸ τῆς κύριας αἵθουσας τῆς οἰκίας Πρόκλου (X).
(Αρχεῖο Ἀρχ. Ἐτ.).

Εἰκ. 74. Κτίριο X. Τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς αἴθουσας.

τὸ κάτω (ὑψ. 1 μ. περίπου) προεξείχε σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐπάνω καὶ ἔφερε ἀρχικὰ ἐπένδυση ἀπὸ ὀρθομαρμάρωσι. Τὸ ἐπάνω παρουσίαζε ἐσωτερικὰ ἑπτὰ κόγχες, πού ἦταν ἐναλλακτικὰ ἡμικυκλικές (οἱ τρεῖς) καὶ ἑξαγωνικές (οἱ τέσσερις).

Στὰ ἀνατολικά τῆς μεγάλης αἴθουσας ὑπῆρχαν ὀρθογώνιοι χῶροι. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ πιὸ σημαντικὸς ἦταν καὶ ὁ μικρότερος: ἓνα πολὺ μικρὸ δωμάτιο (α) «κρυμμένο» σχεδὸν σὲ μιὰ ἐσοχή πού σχηματιζόταν στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς μεγάλης ἀψίδας (εἰκ. 75). Τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἔμοιαζε μέ «παρεκκλήσι» τῶν ἐνοίκων τοῦ μεγάλου κτιρίου: στὸ βάθος του ἦταν τοποθετημένο σὲ δεύτερη χρῆση μαρμάρينو βᾶθρο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 76, ἰδὲ καὶ λήμμα σ. 143 κέ.), μετὰ ἀνάγλυφες παραστάσεις στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρές του⁷⁹, προφανῶς προερχόμενο ἀπὸ κάποιο ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἐδῶ, ὅπως φαίνεται, χρησιμοποιήθηκε γιὰ τοὺς νέους, λατρευτικοὺς σκοποὺς τῶν ἐνοίκων, πιθανῶς ὡς βωμός. Στὸν τοίχον τοῦ ἴδιου «παρεκκλησίου» βρέθηκαν ἐντοιχισμένα ἀνάγλυφα τῶν κλασικῶν καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁸⁰ (Κυβέλη, «Παγκράτης» ἢ Μειλίχιος Ζεὺς, ἰδὲ Γ' μέρος, λήμματα σ. 125 κέ. καὶ εἰκ. 77), πού ἐπίσης φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὶς νέες λατρευτικὲς ἀνάγκες. Σὲ πρόσφατο ἄρθρο του ὁ Baumer ὑποστήριξε μετὰ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι τὰ γλυπτά τοῦ δωματίου α ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο πού δεί-

79. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 48, πίν. 6β καὶ 7α. Karivieri ὁ.π. 119-120, εἰκ. 18-19.

80. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 48, πίν. 6β. Karivieri ὁ.π. 119, εἰκ. 18. Baumer, *AntK* 2001, 55-69, πίν. 23-25.

Εἰκ. 75. Κτίριο X. Κόγχη ἱεροῦ, τὸ λεγόμενο καὶ «παρεκκλήσι».

Εἰκ. 76. Κτίριο X. Ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ «παρεκκλησίου» ἀνάγλυφα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Μαρμάρινο βάθρο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. σὲ δεύτερη χρήση.

Εἰκ. 77. Κτίριο Χ. Ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ «παρεκκλησίου» ἀνάγλυφα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων.

χνει ὄχι μόνον τὴν ἐμμονὴ τῶν ἐνοίκων στὴν κλασικὴ παράδοση ἀλλὰ καὶ τὴν τέλεση ἱερουργιῶν στὴ μνήμη φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος, τοὺς ὁποίους τιμοῦσαν ὡς πνευματικούς προγόνους τους.

Ἀρχικά, δίπλα στοῦ «παρεκκλησί» ἀνοιγόταν, στὸν ΒΑ. τοῖχο τοῦ Χ, μιὰ μεγάλη πόρτα, ἡ ὁποία φαίνεται πὺς ἦταν μία τουλάχιστον ἀπὸ τὶς εἰσόδους τοῦ κτιρίου. Ἐδῶ σώθηκε καὶ ἓνα μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ἔξω χῶρο, ἡ στάθμη τοῦ ὁποίου βρισκόταν 1.50 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ Χ. Σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή, στὴ διάρκεια πάντως τῆς ζωῆς τοῦ Χ, ἡ εἴσοδος αὐτὴ ἀποφράχθηκε ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο ἑνὸς ἄλλου, ἐπίσης μνημειώδους κτιρίου τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος (τοῦ Σ, βλ. πκ. σ. 77 κέ.)⁸¹. Τὰ δωμάτια τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Χ διατηρήθηκαν, ὅπως εἴπαμε, σὲ ὄχι καλὴ κατάσταση, μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς τοίχους του δὲν ξεπερνοῦσαν τὸ ὕψος τῶν θεμελίων. Ὁ λόγος τῆς κακῆς διατήρησης εἶναι ὅτι ἐδῶ στὸν 12ο αἰ. κτίστηκε μιὰ οἰκία, ὅπως ἔδειξαν τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδό της⁸². Ἀναγνωρίστηκαν πάντως δύο βασικοὶ χῶροι τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ Χ, παρὰλ-

81. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 48, πίν. 3β. Karivieri ὅ.π. 124 κέ., εἰκ. 11, 17, 20-21.

82. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, ΑΔ 1982, 130.

Εἰκ. 78. Κτίριο Χ. Δωμάτια (δ, β) στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου.

ληλοι μετὴν κύρια αἴθουσα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους αὐτὸς ποὺ βρισκόταν δίπλα τῆς ἦταν μοιρασμένος σὲ δύο ἐγκάρσια δωμάτια ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ μιὰ μᾶλλον εὐρεία πόρτα.

Ἀντίθετα, πολὺ καλὰ διατηρημένα ἦταν τὰ δύο δωμάτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα ὀνομάστηκαν συμβατικὰ δ καὶ β (εἰκ. 78)⁸³. Τὸ πρῶτο ἦταν δίπλα στὴ μεγάλη αἴθουσα καὶ γειτόνευε πρὸς Νότον μὲ ἓναν ἀκόμη χώρο, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἀνασκάφτηκε. Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ δωματίου δ ἦταν λίγο στενότερο καὶ παρουσίαζε τρεῖς, μᾶλλον στενὲς κόγχες, ἀπὸ μία στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς τρεῖς τοίχους του. Τὸ γειτονικὸ δωμάτιο, τὸ β, τὸ τελευταῖο τοῦ κτιρίου πρὸς τὰ δυτικά, ἦταν εὐρύτερο, ἀλλὰ βραχύτερο στὸ βόρειό του μέρος ἀπὸ τὸ δωμάτιο δ. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων αὐτῶν σώζονταν, ὅπως καὶ προηγουμένως ἐλέχθη, σὲ μεγάλο ὕψος, στὸ δωμάτιο β μάλιστα ἔφθαναν σχεδὸν στὸ ἀρχικὸ (βλ. σ. 64).

Ἑρμηνεία τοῦ κτιρίου: Ὁ ἀψιδωτὸς χώρος τῆς μεγάλης αἴθουσας τοῦ Χ ἐρμηνεύθηκε κατὰ δύο τρόπους: Ἀπὸ τὴν Α. Frantz⁸⁴ ὡς χώρος διδασκαλίας, μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα μὲ αἴθουσες ποὺ παρουσιάζουν κάποιες ἀπὸ τίς πλούσιες κατοικίες τῆς περιοχῆς τοῦ

83. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 47-8, πίν. 6α.

84. Frantz 45.

Ἀρείου Πάγου καὶ οἱ ὅποῖες χρησίμευαν ὡς διδακτήρια (ὁ Εὐνάπιος ἀναφέρει στοὺς *Βίους Σοφιστῶν* IX 1.6 ὅτι οἱ σοφιστὲς τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος παρέδιδαν τὰ μαθήματα τοὺς «ἐν τοῖς ἰδιωτικοῖς θεάτροις»). Ἀπὸ τὴν Dunbabin, τὸν Sodini καὶ ἄλλους⁸⁵, λόγῳ τῆς ὁμοιότητος μὲ παρόμοιους χώρους πολυτελῶν κατοικιῶν τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος, ἐρμηνευόταν ὡς τρικλίνιον, ὡς χώρος δηλαδὴ συμποσίων, στὴν κόγχη τοῦ ὁποῖου προσαρμοζόταν καὶ τὸ ἡμικυκλικὸ σχήματος τραπέζι – πού γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο λεγόταν σίγμα στοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους – καὶ στιβάδιον –, ἐπεὶ αὐτὸν βρῆσκονταν οἱ στιβάδες, οἱ κλινωστρωμένες. Συνδυάζοντας τὶς δύο ἀπόψεις ἡ Karivieri⁸⁶ διατύπωνε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἀψιδωτὸς χώρος τοῦ κτιρίου X ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ συμπόσια, καὶ παρὰ ληλα γιὰ τὴ διεξαγωγὴ φιλοσοφικῶν συζητήσεων, ὅπως στὶς παραστάσεις διαλεγόμενων φιλοσόφων πού ἀπεικονίζονται σὲ ψηφιδωτὰ καὶ σὲ πλαστικὰ ἀκόμη συντάγματα⁸⁷ τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ἄποψη τῆς Karivieri μὲ βρίσκει σύμφωνη.

Πολὺ σύντομα μετὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν πρώτη μελέτη τοῦ κτιρίου X ὁ ἀνασκαφὴς Γ. Δοντᾶς, ἐπιμελητὴς τότε ἀρχαιοτήτων καὶ βοηθὸς τοῦ Μηλιάδη, ταύτισε τὸ κτίριο μὲ τὴν κατοικίαν τοῦ μεγάλου νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ πού ἔφησε ὁ μαθητὴς καὶ βιογράφος του Μαρίνος⁸⁸, ὁ ὁποῖος σημείωνε ἀκόμη ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Πρόκλο εἶχαν κατοικήσει στὸ ἴδιο κτίριο ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἀθηναϊκῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς Πλούταρχος καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Πλουτάρχου Συριανός: ἀρμοδιωτάτη οἴκησις... (καὶ) γείτων οὖσα(ν) τοῦ ἀπὸ Σοφοκλέους ἐπιφανοῦς Ἀσκληπιδίου καὶ τοῦ πρὸς τῷ θεάτρῳ Διονυσίου, ὀρωμένη(ν) δὲ ἢ καὶ ἄλλως αἰσθητή(ν) γιγνομένη(ν) τῇ Ἀκροπόλει τῆς Ἀθηνᾶς. Εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακὴ ἡ ἀνταπόκριση τῆς περιγραφῆς πού δίνει ὁ Μαρίνος μὲ τὸ ἐπιβλητικὸ κτίριο, τοῦ ὁποῖου μέρος βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τοῦ 1955, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Μαρίνου ὅτι τὸ κτίριο πρωτοκατοικήθηκε (ἂν ὅχι καὶ κτίστηκε) ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, καθὼς, ὅπως εἶπαμε, οἱ παλιότεροι ἀπὸ τοὺς λύχνους πού βρέθηκαν στὸ δωμάτιο β καὶ ἡ τεχνοτροπία ἀκόμη τῆς ψηφιδωτῆς διακόσμησης τῆς μεγάλης αἵθουσας τοῦ κτιρίου X⁸⁹ ἀνήκουν στὰ χρόνια γύρω στὸ 400 μ.Χ., τότε πού ὁ Πλούταρχος, μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξέχουσες πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς προσωπικότητες τῆς Ἀθήνας⁹⁰, πρόσφερε μέρος τῆς περιουσίας του σὲ ἔργα πού λάμπρυναν τὴν πόλη. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑπτὰ κογχῶν στὴ μεγάλη ἀψίδα τοῦ κτιρίου X δὲν πρέπει νὰ στερεῖται σημασίας, διότι εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ ἱερότης τοῦ ἀριθμοῦ ἑπτὰ σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος⁹¹: ἑπτὰ ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων στὸ τέλος τῆς λειτουργίας τῆς σχολῆς⁹² καὶ δὲν ἔχουμε λόγον νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοὺς πρέπει νὰ ἦταν διαφορετικὸς τὴν ἐποχὴ πού ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα ἡ σχολὴ ἀπὸ τὸν Πλού-

85. Dunbabin, *JRA* 1996, 66-80. Duval, *Apamée de Syrie* 447-470. Sodini, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* 341-397. Ὁ ἴδιος, *ΤΟΠΟΙ* 1997, 435-577. Πλιῶτα 105-106.

86. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 118.

87. Ἰδὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῶν ἑπτὰ σοφῶν στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως, λ.χ. Schefold, *Bildnisse* εἰκ. σ. 155,1, τὴν «ἐξέδρα» μὲ τὰ ἀγάλματα τῶν ἑπτὰ σοφῶν

πού βρέθηκε στὸ Σεραπεῖον τῆς Μέμφιδος κλπ.

88. Μαρίνος, *Βίος Πρόκλου* 29.

89. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 125-130.

90. Αὐτόθι 46 κέ.

91. Roscher, ἰδ. 41-74.

92. Ἀγαθίας II 30.3-4. Ἰδὲ Cameron, *ProcCamPhilSoc* 1969, 7-29, καὶ Gunnar af Hällström, *Post-Herulian Athens* 141 κέ.

ταρχο και οικόδομήθηκε το μεγαλοπρεπές κτίριο Χ. Έπτά θα ήταν και οι κλίνες όπου συμποσιάζονταν οι φιλόσοφοι, μία κάτω από κάθε μία από τις έπτά κόγχες, και είναι λογικό να υποθέσουμε επίσης ότι σ' αυτές τις κόγχες θα υπήρχαν αγάλματα των θεοτήτων που παρίσταναν τους έπτά (γνωστούς στους αρχαίους) πλανήτες του ήλιακού συστήματος. Άλλα και μία αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή, που βρέθηκε στο δωμάτιο δ, μάς δίνει μια αποκαλυπτική, αν και φευγαλέα, εικόνα του μεταφυσικού τόνου που κυριαρχούσε στις συζητήσεις των ενοίκων του κτιρίου: Είναι σκαλισμένη σε μια πλάκα⁹³ (ή Karivieri ανέφερε την άποψη του Sironen ότι ήταν επιτύμβιο επίγραμμα του τέλους του 5ου μ.Χ. αι.), όπου σώζεται ή αρχή τριών στίχων: εἰ σοφίαν ὀρά... | εἰ βίοτον... | ἦδε γάρ.... Ένα ακόμη ανασκαφικό στοιχείο που ενισχύει την ταύτιση του Χ με το κτίριο της νεοπλατωνικής σχολής της Αθήνας είναι ότι τα λυχνάρια που βρέθηκαν στο ανώτατο, το ύστατο, στρώμα των επιχώσεων του δυτικού δωματίου δ ανήκαν στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ., ταιριάζουν δηλαδή χρονολογικά με το έτος 529 μ.Χ. που έκλεισε ή σχολή ύστερα από το γνωστό διάταγμα του αυτοκράτορος Ίουστινιανού⁹⁴.

Η λειτουργία του κτιρίου Χ ως διδακτηρίου, αλλά και ως χώρου τέλεσης ιερουργιών, αποδείχθηκε όχι μόνον από τη διακόσμηση του μικρού δωματίου α αλλά και από την ανεύρεση στο δωμάτιο β τάφου μονοετούς χοιριδίου⁹⁵ (εἰκ. 79). Το χοιρίδιο είχε ακόμη το μαχαίρι της θυσίας του στη θέση του λαμπού του, και ο τάφος του συνοδευόταν από έπτά δίσκους κύπελλα (πάλι ο αριθμός 7), μία μόνωτη πρόχουν και ένα πήλινο λύχνου του 5ου αι. μ.Χ. με παράσταση φτερωτού Έρωτος στον δίσκο του (κεντρικής σημασίας θεού στην πλατωνική φιλοσοφία). Μολονότι ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος του 3ου μ.Χ. αι. Πορφύριος δὲν ἐνέκρινε τις αίματηρές θυσίες, ή Karivieri υπογράμμιζε⁹⁶ ότι ο Πρόκλος, κατά πληροφορία του βιογράφου του Μαρίνου⁹⁷, ναί μὲν δὲν ἔτρωγε κανονικά τίποτε τὸ ζωϊκό, δοκίμαζε ὅμως κάπου κάπου τὸ κρέας σὲ συγκεκριμένες τελετουργίες, κατὰ τις ὁποῖες οἱ νεοπλατωνικοὶ τοῦ 5ου αι. ἐνέκριναν τις αίματηρές θυσίες. Η Karivieri ἀναφέρει ἐπίσης ότι και ὁ Ίουλιανός (ὄπαδὸς τοῦ νεοπλατωνισμοῦ) θεωροῦσε ὅτι ὁ χοῖρος ἦταν ζῶο κατὰλληλο γιὰ θυσία στοὺς θεοὺς τοῦ κάτω κόσμου «...χθόνιον πάντῃ μορφῇ τε καὶ τῷ βίῳ καὶ αὐτῷ τῷ τῆς οὐσίας λόγῳ...»⁹⁸ και ὑπενθυμίζει ὅτι θυσίες χοίρου προσφέρονταν ἀνέκαθεν με τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη.

Έτσι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες πού ἀσχολήθηκαν με τὸ κτίριο Χ ἢ δὲν ἀμφισβήτησαν διόλου τὴν ταύτισή του με τὸ διδακτήριο τῶν νεοπλατωνικῶν τῆς Αθήνας⁹⁹ ἢ κατέληξαν, ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν στοιχείων, νὰ τὸ ταυτίσουν με αὐτό¹⁰⁰.

93. 1955 NAM 24. Ίδὲ Μηλιάδη, ΠΑΕ 1955, 49. Peek 36. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 132-3. Baumer, *AntK* 2001, 61 καὶ σημ. 46, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ὁ Πρόκλος ἦταν, ὡς γνωστόν, συντάκτης πολλῶν ἐπιγραμμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως μόνον δύο σώθηκαν.

94. Ίδὲ Cameron ὁ.π. 13, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι οἱ φιλόσοφοι παρέμειναν ὡς τὸ 531-2 στὴν Αθήνα πρὶν φύγουν γιὰ τὴν αὐλὴ τοῦ Χοσρόη στὴν Περσία. Gunnar af Hällström, *Post-Herulian Athens*.

95. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 133-4, εἰκ. 31 καὶ 32a-b καὶ Baumer *AntK* 2001, 61-62.

96. Karivieri ὁ.π. 135.

97. *Βίος Πρόκλου* 19.

98. *Υμνος εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν*, στ. 177 B-C.

99. Λ.χ. Castrén, *Studies in Memory of C. Fabricius* 59-64.

100. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 115-139.

Τὸ κτίριο Χ πρέπει νὰ ἔμεινε ἐγκαταλελειμμένο ἐπὶ μερικὲς δεκαετίες μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς σχολῆς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ ὁριστικὸ του τέλος ὡς κτιρίου φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ὅτι ἐπῆλθε εἴτε κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων στὴν Ἀθήνα στὰ τέλη τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ., εἴτε ἀκόμη ἀργότερα, ἄγνωστο ὅμως πότε καὶ ἀπὸ ποιούς¹⁰¹.

Αὐτὸ πὺν βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τοῦ 1955, ὅπως καὶ προηγουμένως ἐλέχθη (σ. 64), ἦταν μόνον τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ μεγάλου κτιρίου τῶν νεοπλατωνικῶν, πὺν ἀσφαλῶς περι-

Εἰκ. 79. Τὰ κόκκαλα χοιριδίου, καθὼς καὶ τὰ κτερίσματα πὺν τὸ συνόδευαν.

λάμβανε στὸ κεντρικὸ του τμῆμα, κατὰ τὶς συνήθειες τῶν πολυτελῶν οἰκιῶν, μεγάλη περίστυλη αὐλὴ, καὶ ἐκτεινόταν πρὸς Νότον ὡς τὴν ὁδὸ Καλησπέρη, τὸ τμῆμα ὅμως αὐτὸ παραμένει ἄσκαφο. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι σὲ ἓνα τμῆμα τοῦ κτιρίου Χ (στὴν Ἀ. πλευρὰ του) ἀνήκουν τὰ ἐρείπια θερμῶν πὺν ἔφερε στὸ φῶς τὸ 1961 ὁ τότε Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Γ. Δοντᾶς, στὸ οἰκόπεδο Ἀγγελοπούλου, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ Παρθενῶνος¹⁰², κτισμένων πάνω στὰ λείψανα μιᾶς οἰκίας παλαιότερων ρωμαϊκῶν χρόνων.

101. Πὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων στὴν Ἀθήνα ἰδὲ Frantz 93-4 καὶ Metcalf, *Hesperia* 1962, 134 κέ. Ἡ ἀπόδοση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου Χ στοὺς Σλάβους εἶναι μιὰ ὑπόθεση πὺν δὲν ἔχει ἀκόμη διατυπωθεῖ σὲ κείμενο. Ὁ Cameron, *ProcCamPhilSoc* 1969, 22, παραθέτει τοὺς λόγους πὺν πιστεύει ὅτι ὁ νεο-

πλατωνικὸς Σμπλίκιος συνέχισε καὶ πάλι τὸ ἔργο του στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Περσία. Ποῦ ὅμως;

102. Δοντᾶς, *ΑΔ* 1961-2, 89 καὶ σχ. σ. 84, πίν. 32-33. Karivieri ὁ.π. 138-9.

Εἰκ. 80. Κτίρια Σ καὶ Χ.

Εἰκ. 81. Ὅ,τι βλέπουμε σήμερα στὴν ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ἀπὸ τὸ κτίριο Χ.

Εἰκ. 82. Κτίριο Σ ἀπὸ ΒΑ.

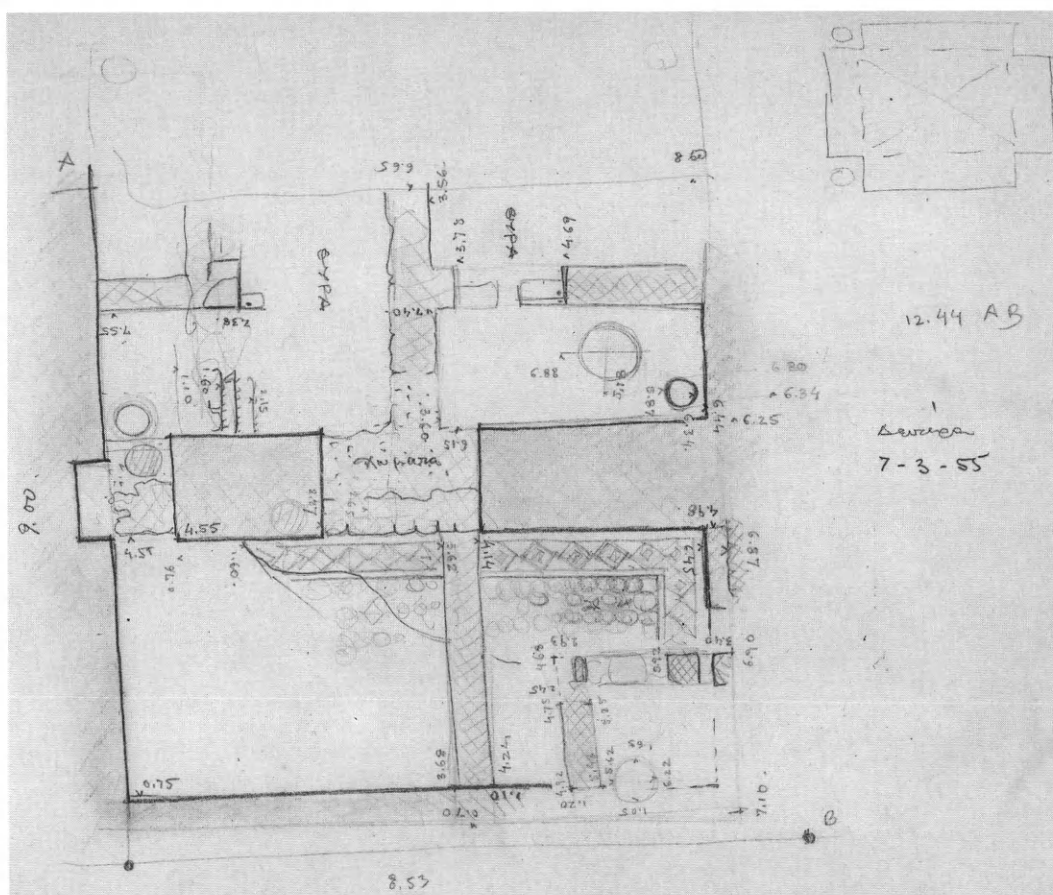
Ὅπως καὶ προηγουμένως ἐλέχθη, τὸ κτίριο Σ (εἰκ. 80, τοπογραφικὸ τῆς εἰκ. 27, I4, καὶ σχέδ. Τραυλοῦ 7.3.55 τῆς εἰκ. 84) κτίστηκε μετὰ τὸ κτίριο Χ, διότι ὁ νότιος τοῖχος του ἀπέφραξε τὴ ΒΑ. εἴσοδο τοῦ κτιρίου Χ. Τοῦ κτιρίου Σ ὁ δυτικὸς τοῖχος ἦταν ἐν μέρει κτισμένος ἀπὸ μεγάλους πωρολίθους (εἰκ. 82), οἱ ὁποῖοι προφανῶς εἶχαν λιθολογηθεῖ ἀπὸ κάποιο μνημειῶδες κτίριο. Τοῦ κτιρίου Σ ἀποκαλύφθηκαν δύο χώροι, ἓνας νότιος καὶ ἓνας βόρειος. Στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ πρώτου προβλέφθηκε ἓνας πολὺ μικρὸς χώρος γιὰ ἓνα πηγάδι, τοῦ ὁποῦ σῶθηκε τὸ πώρινο πηγαδόστομο, ἀκέραιο καὶ *in situ*, «στεγασμένο» ἀπὸ ἓνα τόξο ἀπὸ μάρμαρο Ὑμηττοῦ, πὺν εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ κάποιο μνημεῖο τῶν χρόνων τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας, ἴσως τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἢ τοῦ Ἀγορανομείου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 83). Οἱ γενέσεις τοῦ τόξου πατοῦσαν στὰ πλάγια σὲ ὄρθιους πωρολίθους, πὺν καὶ αὐτοὶ προέρχονταν ἀπὸ παλιότερο κτίριο. Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου ἦταν στρωμένο μὲ ψηφιδωτὰ καλῆς τέχνης (εἰκ. 85-86). Τοῦ πρὸς Β. χώρου δὲν ἀνασκάφτηκε παρὰ μικρὸ μόνον τμήμα. Στὶς δύο γωνιῆς πὺν σχηματίζει ὁ νότιος τοῖχος τοῦ χώρου αὐτοῦ, βρέθηκαν τμήματα δύο κιόνων ἀπὸ ὑμήττειο μάρμαρο. Καὶ τούτου τοῦ χώρου τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ ψηφιδωτὰ, ὅχι πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ προηγουμένου (σχέδ. Τραυλοῦ τῆς εἰκ. 88). Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Σ εἶναι, κατὰ τὴν Karivieri¹⁰³, τῶν μέσων τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.

103. Αὐτόθι 130. Ἡ Spiro, 11-12, χρονολογεῖ ἀνάμεσα στὰ μέσα ἢ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. καὶ στὸν 6ο αἰ. Ἀντίθετα ἡ Ἀτξακά, 123, σημ. 127, θεωρεῖ ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ πὺν ἀνήκουν στὸ «ἐργαστήριον τῆς Ἀθή-

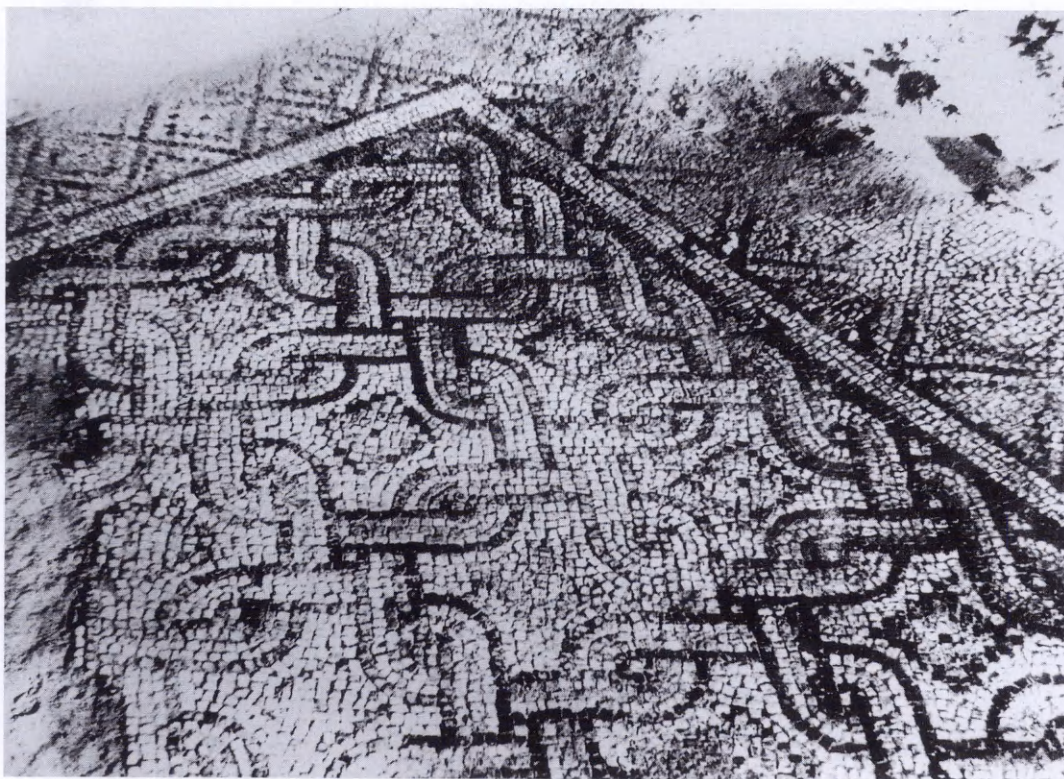
νας» δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ πιθανότερη θεωρεῖ τὴν κατασκευὴν τους ἐντὸς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.

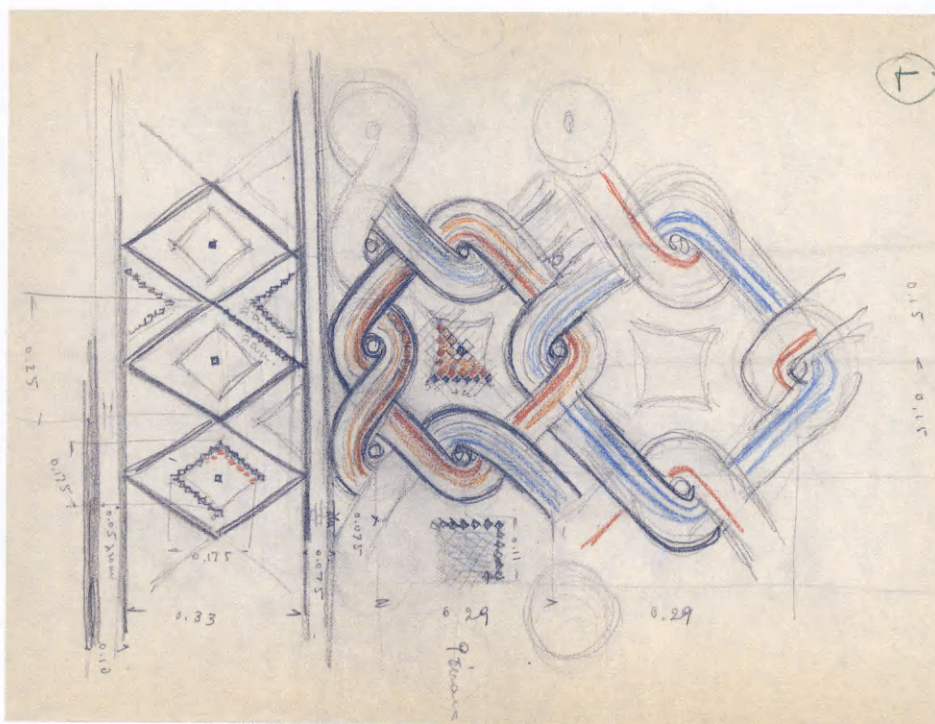
Εἰκ. 83. Κτίριο Σ ἀπὸ ΝΑ.

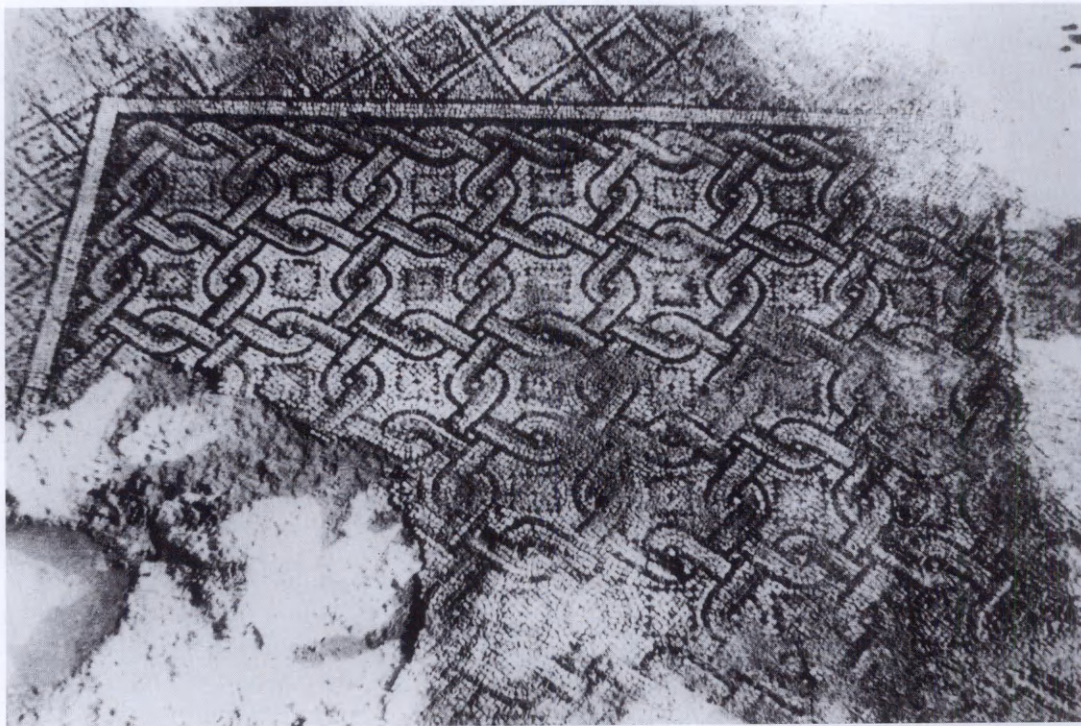
Εἰκ. 84. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ. Κτίριο Σ ἀπὸ Α. (Αρχεῖο Αρχ. Έτ.).

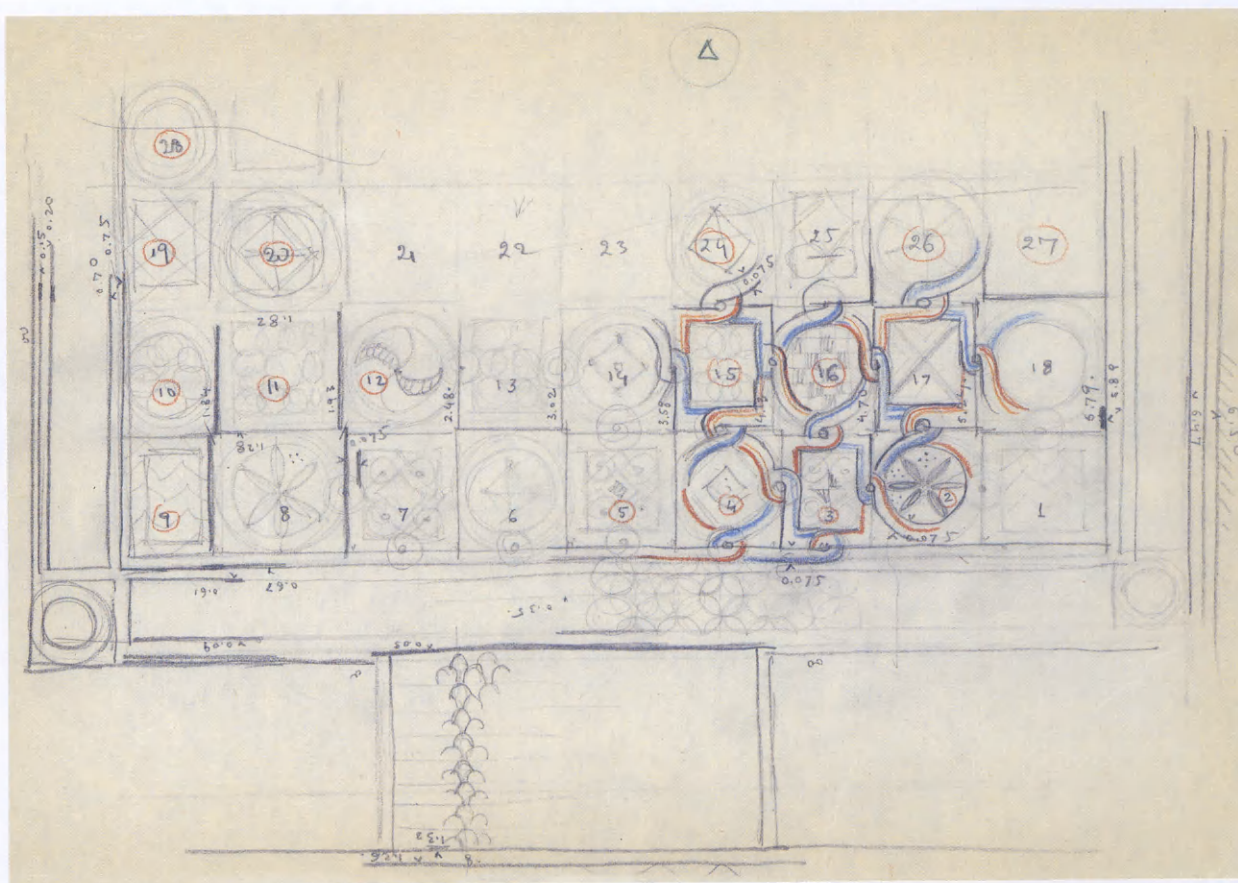
Εἰκ. 85. Ψηφιδωτὰ ἀπὸ τὸ νότιο δωμάτιο τοῦ κτιρίου Σ.

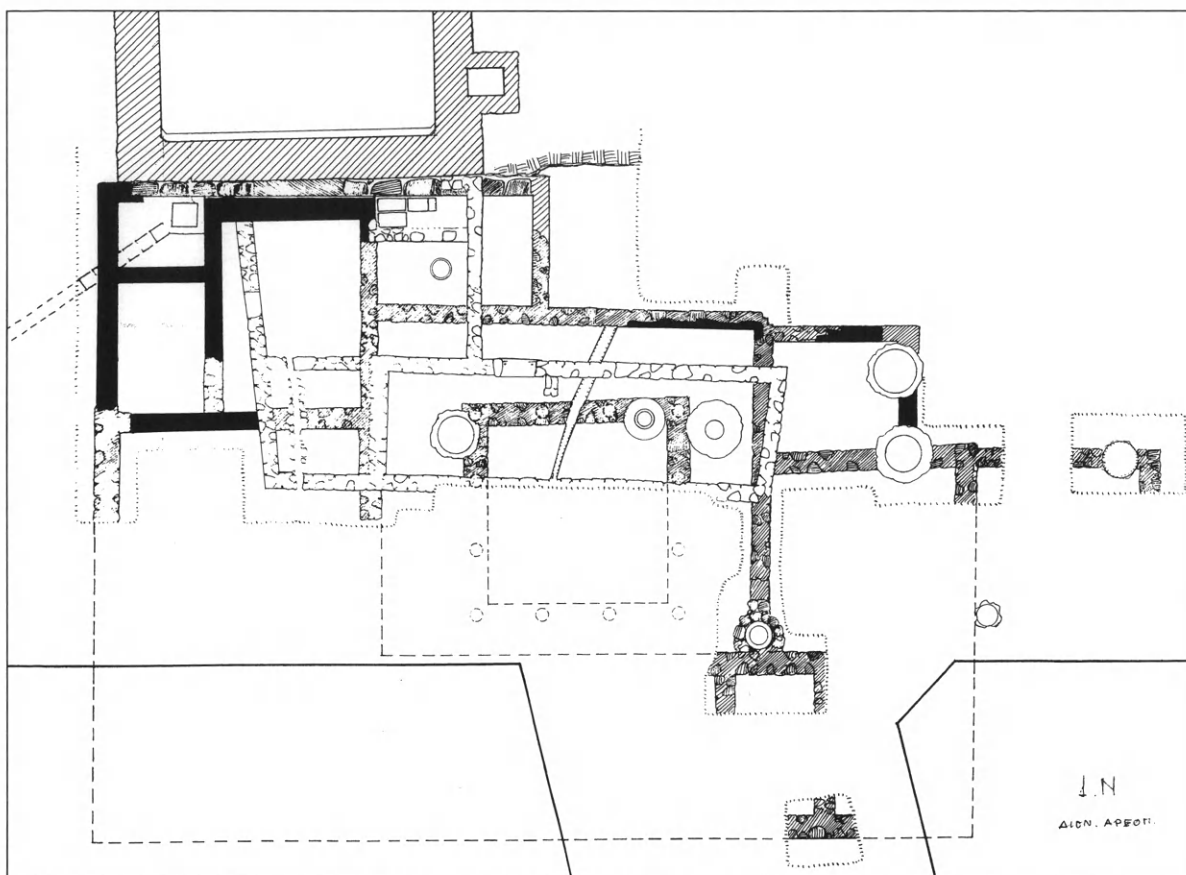
Εἰκ. 86. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ. Οἰκία Σ. Ψηφιδωτὸ τοῦ νοτίου δωματίου τῆς οἰκίας (Αρχεῖο Ἀρχ. Ἑτ.).

Εἰκ. 87. Ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὸ νότιο δωμάτιο τοῦ κτιρίου Σ.

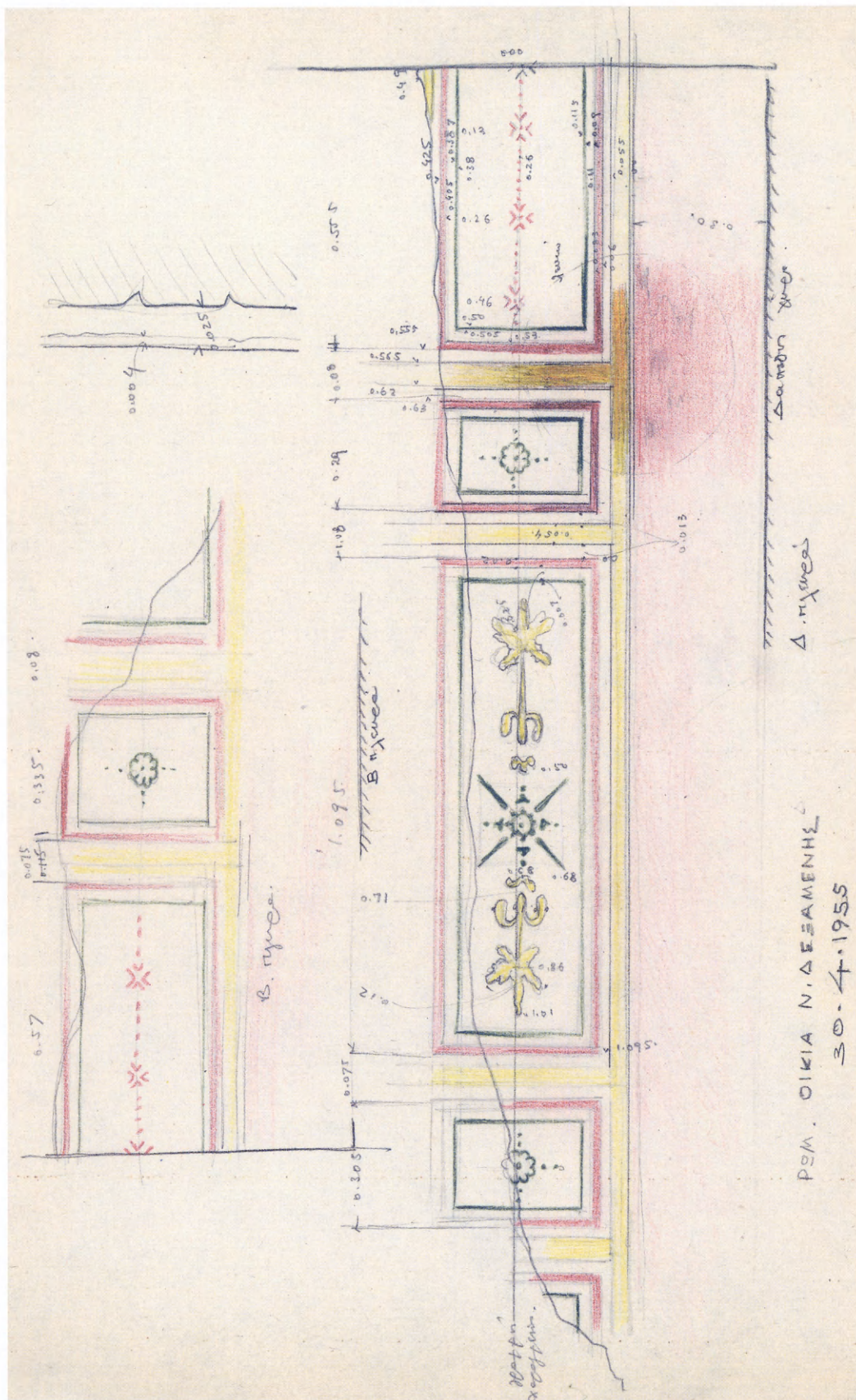
Εἰκ. 88. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ. Ψηφιδωτὸ τοῦ βορείου δωματίου τῆς οἰκίας Σ (Αρχεῖο Ἀρχ. Ἑτ.).

Εἰκ. 89. Ὑστερορρωμαϊκὴ οἰκία Q στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς, νοτίως τῆς «Ἀνατολικῆς δεξαμενῆς» (σχέδιο Χρ. Λεμπέση).

Καὶ ἄλλα σπίτια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἔχουν δώσει οἰκοδομικὰ λείψανα. Τὸ ἓνα (Οἰκία Q, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, E4, E5, Z4, Z5, H5) ἦταν στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, λίγα μέτρα πρὸς τὰ δυτικὰ τῶν μνημειακῶν ὑστερορρωμαϊκῶν κτιρίων (σχέδ. Τραυλοῦ 1.4.55 τῆς εἰκ. 90). Ὁ πίσω τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ (ιδεῖ εἰκ. 90 σχέδιο Τραυλοῦ 1.4.1955 καὶ σχέδιο Λεμπέση τῆς εἰκ. 89), ὁ βορινός, πάτησε ἐν μέρει στὸν ἐρειπωμένο ἤδη νότιο τοῖχο τῆς «ἀνατολικῆς δεξαμενῆς» (ιδεῖ πκ. σ. 111), καὶ δύο ἀπὸ τὰ βόρεια δωμάτια στὰ λείψανα τῶν νότιων «φρεατίων» τῆς δεξαμενῆς αὐτῆς. Ἔτσι γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ σπίτι κτίστηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς δεξαμενῆς, ἡ ὁποία ὀφείλεται στοὺς Ἑρούλους. Τὸ σπίτι αὐτὸ πιθανῶς κτίστηκε τὸν 4ο μ.Χ. αἰ., ἐποχὴ νέας οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τῆς Ἀθήνας καὶ σημαντικῆς ἀνάκαμψης τῆς πνευματικῆς τῆς ζωῆς¹⁰⁴.

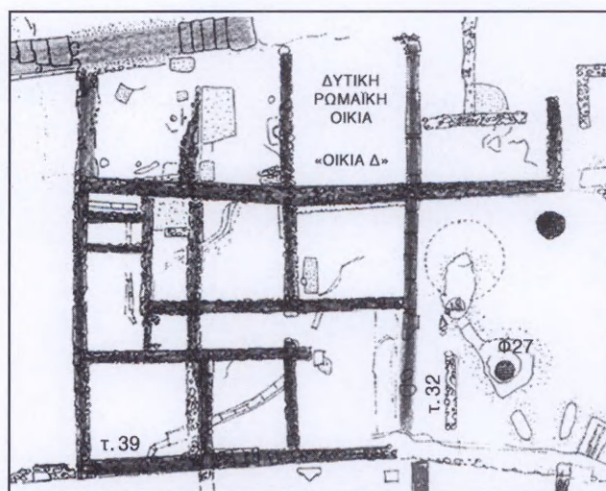
104. Τραυλὸς 129 κέ. Βλ. ἐπίσης Thompson-Wycherley, *Agora* 210 κέ. Frantz 44 κέ. Καλλιγᾶς, *Ἀκρόπολις* 38.

Εἰκ. 91. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ 30.4.1955. Ρωμαϊκὴ οἰκία νοτίως τῆς «ἀνατολικῆς δεξαμενῆς» (Ἀρχεῖο Ἀρχ. Έτ.).

Κύριο χαρακτηριστικό του ήταν μιὰ τετράγωνη, περίστυλη κεντρική αυλή, τῆς ὁποίας ἡ κάθε πλευρά εἶχε τέσσερις κίονες. Γύρω ἀπὸ τὴν αυλή ἦταν διατεταγμένα τὰ δωμάτια. Τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ τὸ νότιο τμῆμα ἐκτεινόταν ἕως τὴν ὁδὸ Ἐρεχθείου καὶ κάτω ἀπὸ τὰ σημερινὰ κτίσματα τῶν ἐκατέρωθεν οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Ὅχι μόνον οἱ διαστάσεις του, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ τοῖχοι του ἔφεραν τοιχογραφίες (πλαίσια μὲ ἀπλή φυτόμορφη διακόσμηση, σχέδιο Τραυλοῦ 30.4.55 τῆς εἰκ. 91) καὶ ἓνα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ βορινὰ δωμάτια (τὸ δωμάτιο Γ)¹⁰⁵ εἶχε δάπεδο ψηφιδωτὸ μὲ γεωμετρικά σχήματα, φανερόνουν ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιβλητικὴ ἰδιωτικὴ κατοικία σὰν αὐτὲς πού ξέρουμε ὅτι κτίστηκαν στοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεία τῶν Ἀθηνῶν¹⁰⁶. Ἡ κάτοψη θυμίζει ἓνα πλούσιο σπίτι τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τοῦ Ἀρείου Πάγου¹⁰⁷. Κατὰ τὸν Μηλιάδη τὸ σπίτι Q ἀντικατέστησε ἓνα σπίτι πρωιμότερων ρωμαϊκῶν χρόνων. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ Q καλύφθηκε μὲ τὴ σειρὰ του ἀπὸ ἄλλα σπίτια.

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς τὸ κυριότερο ρωμαϊκῶν χρόνων σπίτι πού ἦρθε στὸ φῶς καὶ τοῦ ὁποίου σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερα οἱ τοῖχοι σὲ ἀρκετὸ ὕψος, βρίσκεται πρὸς Ἀ. τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3, οἰκία Δ, εἰκ. 92-93). Ἐχουν σωθεῖ πολλὰ δωμάτια, σχεδὸν δέκα, ἀρχικὰ ὅμως περιλαμβάνονταν καὶ ἄλλα πού δὲν ἔχουν σωθεῖ, πρὸς Ν. καὶ πρὸς Ἀ. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο ὑπόλειμμα τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ εἶναι μιὰ τοιχογραφία πού σωζόταν στὴν πρὸς Ν. ὄψη τοῦ τοίχου 39 (εἰκ. 93) καὶ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε πρὸς Ν. καὶ ἄλλο δωμάτιο πού κατέρρευσε. Τὴν ἀποχέτευση τῶν λυμάτων τῆς οἰκίας

105. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 50, πίν. 9α.

106. Τραυλὸς 129 κέ.

107. Thompson - Wycherley, *Agora* 184-5, εἰκ. 46.

Εἰκ. 92. Δυτική ρωμαϊκὴ οἰκία («Οἰκία Δ»).

Εἰκ. 93. Δυτική ρωμαϊκὴ οἰκία. Λείψανα τοιχογραφίας στὴν πρὸς Ν. ὄψη τοῦ τοίχου 39.

Είκ. 94. Ἀποχέτευση τῆς δυτικῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας.

ἐξυπηρετοῦσε ἓνας ἀγωγὸς στὴ ΒΔ. γωνία της: πήλινες κεραμίδες σχήματος ἀνεστραμμένου Π μὲ ἐπικάλυψη ἀπὸ ἡμικυκλικοῦ σχήματος πήλινες κεραμίδες (εἰκ. 94).

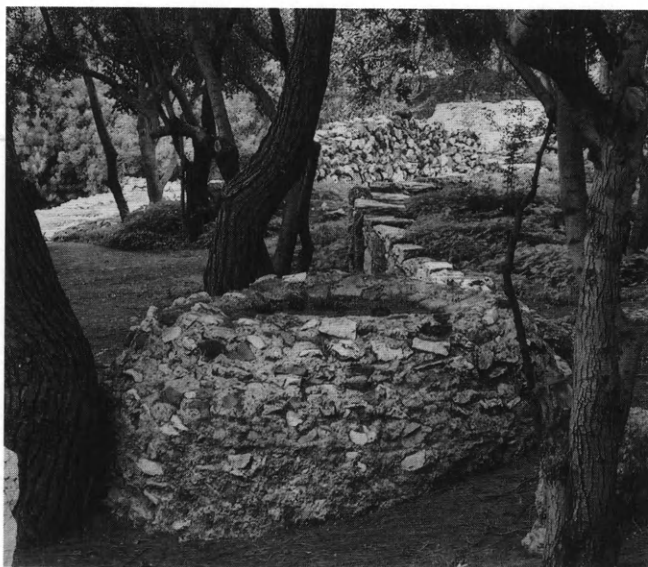
Ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ «ἔδινε» σ' ἓνα φαρδύ, πλάτ. 4 μ., δρόμο, ποὺ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Στὴν ἄλλη, τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου αὐτοῦ, ὑπῆρχε ἓνα ἀκόμη ρωμαϊκὸ σπίτι, τοῦ ὁποῖου σώθηκαν τὰ ἀνατολικά τμήματα τριῶν δωματίων σὲ παράταξη ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μὲ κοινὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο τους (τοῖχος 119). Τὸ κύριον τμήμα τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ καταστράφηκε κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς».

Τὸ πλάτος καὶ τὸ εὐθύγραμμο τοῦ δρόμου ποὺ χώριζε τὰ δύο αὐτὰ σπίτια ὑποδηλώνει κάποια πολεοδομικὴ ἐπέμβαση σὲ τούτῃ τὴν περιοχὴ τῆς πόλεως στὴ διάρκεια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἥδη μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., στὸν ὁποῖο ἀνήκει ἡ «δυτικὴ δεξαμενὴ», ἡ ὁποία ὅπως εἶπαμε κατέστρεψε τὸ σπίτι στὰ δυτικὰ τοῦ δρόμου αὐτοῦ. Ἴσως μέρος τῆς ἴδιας πολεοδομικῆς ἐπέμβασης νὰ εἶναι καὶ ἓνας μακρὸς τοῖχος (32), κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους κροκαλοπαγεῖς λίθους (εἰκ. 47, ἰδὲ πλ. σ. 43, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3), κατεύθυνσης Β.-Ν., ποὺ βρίσκεται γύρω στὰ 18 μ. ἀνατολικότερα. Τέτοιες πολεοδομικὲς βελτιώσεις εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐγίναν καὶ σὲ ἄλλα σημεία νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. (βλ. σ. 55, σημ. 64), κυρίως ὅμως στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅπως γνωρίζομε ὅτι ἐγίναν στὰ βόρεια τῆς Ἀκροπόλεως, χωρὶς πάντως νὰ κατορθώσουν ποτὲ νὰ ἀλλάξουν ριζικὰ τὴν ἄτακτὴ πολεοδομικὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου ἄστεως.

5. Οἰκίαις Βυζαντινῶν χρόνων καὶ Τουρκοκρατίας

Τὸ κλείσιμο τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς τὸ ἔτος 529 μ.Χ.¹⁰⁸ σηματοδοτεῖ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς «οἰκίας Πρόκλου», ἡ ὁποία μὲ τὸν ἐπιβλητικό της ὄγκο εἶχε κυριαρχήσει ἐπὶ ἓνα καὶ μισὸν αἰῶνα στὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς νότιας πλαγιᾶς τῆς Ἀκροπόλεως. Οἱ ανασκαφεῖς τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ κτιρίου διαπίστωσαν ὅτι ἡ στέγη του κατέρρευσε σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή καὶ ὅτι τὰ ἐρείπιά του ἦταν σκεπασμένα ἀπὸ ἓνα στρώμα ποὺ περιεῖχε λιγοστὴ χονδροειδὴ κεραμική. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων καὶ Ἀβάρων¹⁰⁹ (βλ. σ. 75).

Νέα ἀνθήση σημειώθηκε στὴν Ἀθήνα, μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅπως δείχνει καὶ σήμερα ἡ παρουσία πολυάριθμων ἐκκλησιῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν καὶ στὰ περίχωρά της, ποὺ ὀφείλεται πιθανότατα στίς συνθήκες ἀσφάλειας ποὺ ἐπικράτησαν τότε. Στὰ νότια τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀθήνας, π.χ. στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς, τοῦ Ἀρείου Πάγου, στὸν Κεραμεικό¹¹⁰, ἀναπτύχθηκε πυκνὸς οἰκισμὸς ἀπὸ σπίτια ποὺ μαρτυροῦν οἰκονομικὴ εὐμάρεια. Τὰ εὐρήματα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς περιόδου στὸν χώρο Ν. τῆς Ἀκροπόλεως, τὰ οἰκοδομικὰ καὶ κυρίως

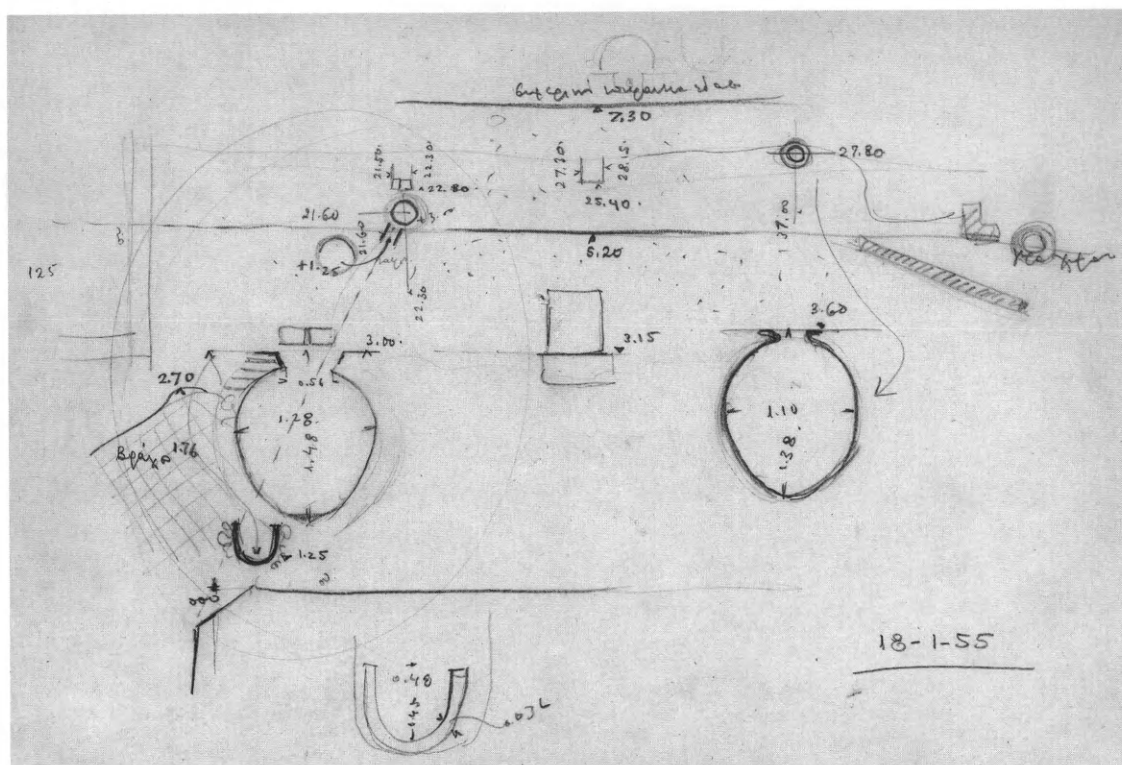

Εἰκ. 95. Κτιστὸ ἀποθηκευτικὸ πιθάρι.

108. Ἰδὲ Cameron, *ProcCamPhilSoc* 1969, 26 καὶ σημ. 1.

109. Frantz 93-94.

110. Τραυλὸς 139 κέ.

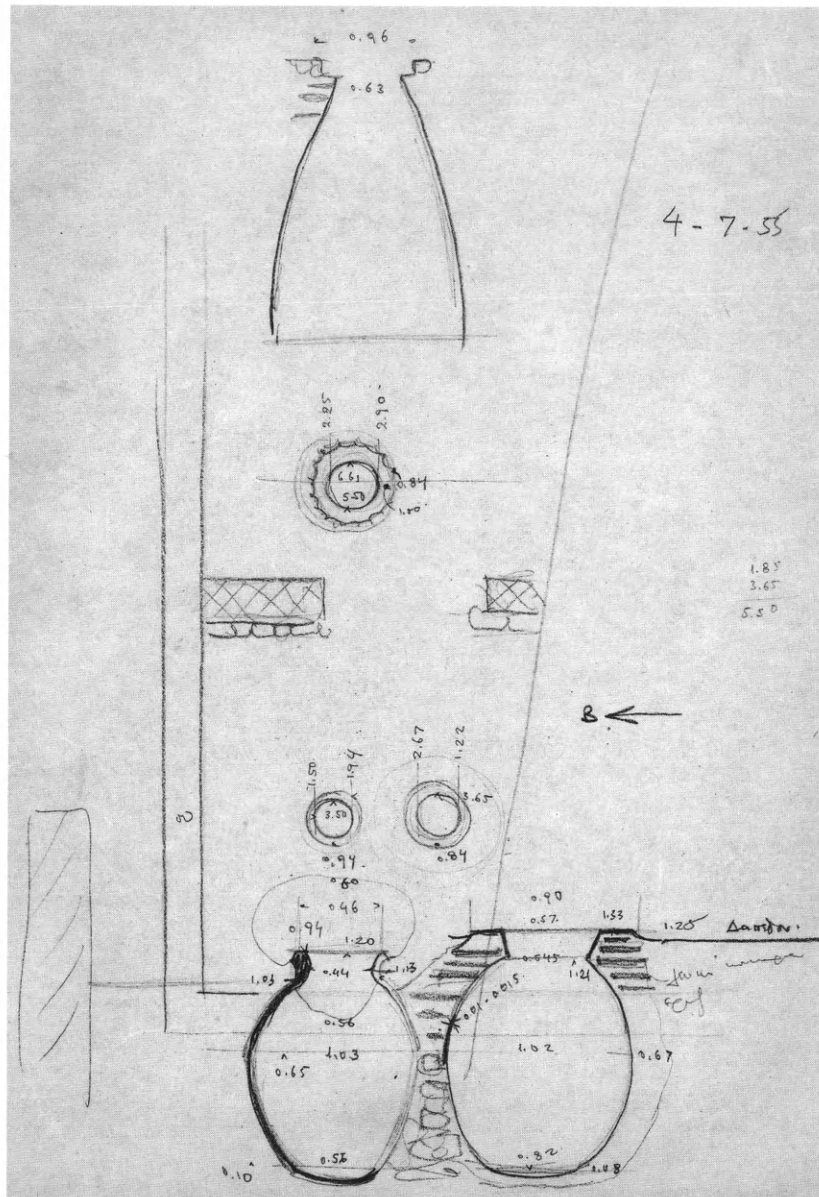
Είκ. 96. Σχέδιο Ί. Τραυλοῦ 18.1.55. Βυζαντινὰ ἢ μεταβυζαντινὰ ἀποθηκευτικὰ πιθάρια στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (Αρχ. Ἀρχ. Ἐτ.).

τὰ κινητὰ, δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὴν κ. Ἀγγελικὴ Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου¹¹¹. Τῶν σπιτιῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βρέθηκαν τρεῖς κυρίως συστάδες: Α, Β καὶ Δ (εἰκ. 29). Ἡ Α βρισκόταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἀπέναντι καὶ δυτικότερα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Παρθενῶνος, ἢ Β κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἐρεχθείου, μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νὰ ἐκτείνεται βορειότερα (τμῆμα τῶν σπιτιῶν βλ. εἰκ. 97, σχέδιο Τραυλοῦ¹¹²) καὶ νὰ καλύπτει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν «ἀνατολικὴ δεξαμενὴ», ἢ συστάδα Δ περιελάμβανε λείψανα κατοικιῶν στὸ πρὰνές ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ ΝΔ. πλευρὰ τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Τὰ σπιτία καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν συστάδων ἦταν κτισμένα σὲ πυκνὴ διάταξη καὶ περιεῖχαν στὰ κατώγιά τους πλῆθος ἀπὸ κτιστὰ καὶ κινητὰ πῆλινα πιθάρια (εἰκ. 95) γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀγαθῶν (ιδεῖ εἰκ. 96-97, σχέδια Τραυλοῦ 18.1.1955 καὶ 4.7.1955). Ἡ κάτοψη τῶν σπιτιῶν αὐτῶν θυμίζει ἐντονότατα τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ, ὅπως τὸ ἐτόνισε ἰδιαίτερα ὁ Τραυλός¹¹³.

111. ΑΔ 1982, Α, 127-138 καὶ πίν. 37-48.

112. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1956, 263, εἰκ. 1.

113. Τραυλός 154 κέ.

Εἰκ. 97. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ. Ἀποθηκευτικά πιθάρια βυζαντινῆς οἰκίας (Ἀρχεῖο Ἀρχ. Ἑτ.).

Ἡ κ. Χαριτωνίδου παρατήρησε ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἐγκαταλείφθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἐπεὶδὴ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸ Ριζόκαστρο. Ἡ ἴδια σημείωνε ἐπίσης¹¹⁴ ὅτι σπιτία ξανακτίστηκαν, ἐν μέρει πάνω στὰ βυζαντινὰ ἐρείπια τοῦ 12ου αἰ., ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. καὶ μετὰ ποὺ ἄρχισε νέα ἐπέκταση τῆς Ἀθήνας ἔξω ἀπὸ τὸ Ριζόκαστρο: Πολλὰ ὅμως ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ πιθάρια χρησιμοποιήθηκαν τότε, ὅπως παρατηροῦσε ἡ κ. Χαριτωνίδου, ὡς βόθροι ἀπορριμμάτων τῶν σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας.

114. Χαριτωνίδου, ΑΔ 1982, 137-8. Βλ. καὶ Μηλιάδη, ΠΑΕ 1955, 39, εἰκ. 1.

6. Ὑδρευση - δεξαμενές - ἀποχετευτικό σύστημα

6.1. Πηγάδια («φρέατα»)

Ἡ ὕδρευση τῶν κατοίκων τῆς συνοικίας γινόταν βασικά, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλοῦ στὴν πόλη, ἀπὸ πηγάδια¹¹⁵, τὰ ὅποια σκάβονταν ἕως τὸ βάθος τοῦ ὑδροφόρου ὁρίζοντα. Τὸ βάθος ἐποίκιλλε ἀναλόγως τῶν περιπτώσεων, ἀπὸ 2.50 ἕως 37 μ., μὲ μέσον ὄρο τὰ 10 μ. (κατὰ τὴν Lang). Τὰ πηγάδια μποροῦσαν νὰ εἶναι ἀπλῶς λαξευμένα στὸ ἔδαφος, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ εἶχαν κτιστὴ ἐπένδυση¹¹⁶, ὅπως τὸ μεγάλο πηγάδι Φ4 τοῦ δυτικοῦ τομέα (βλ. τοπογραφικὸ εἰκ. 27, B4), ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὅμως καὶ ἔπειτα συνηθιζόταν νὰ ἐπενδύονται μὲ πήλινους δακτυλίους, ἐφοδιασμένους μὲ μνηοειδῆ ἀνοίγματα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐπισκέψεώς τους ἢ τὴν ἐκτέλεση ἔργων καθαρισμοῦ¹¹⁷. Τομὴ ἑνὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ πηγάδια δίνουν τὰ σχέδια τοῦ Τραυλοῦ 26.3.1955 (εἰκ. 101) καὶ τοῦ Χρ. Λεμπέση (εἰκ. 102). Πολλὰ τέτοια ἦταν κατάσπαρτα σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἀντληση τοῦ νεροῦ γινόταν μὲ πήλινα καὶ χάλκινα ἀγγεῖα ἢ καὶ μὲ ξύλινους κουβάδες ἀκόμη. Ἡ ἀντληση τοῦ νεροῦ διευκολυνόταν μὲ τὴν προσθήκη πηγαδόστομων (τομὴ ἑνὸς ἀπὸ αὐτὰ βλ. στὸ σχέδιο Τραυλοῦ 18.5.55 τῆς εἰκ. 98)¹¹⁸.

6.2. Ὑπόγειες δεξαμενές

Ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὅμως ἕως τουλάχιστον τὸν 1ον αἰ. μ.Χ. οἱ αὐξημένες ἀνάγκες σὲ νερὸ ἐξασφαλίσθηκαν μὲ τὴν κατασκευὴ εὐρύχωρων ὑπόγειων δεξαμενῶν κάτω ἀπὸ τὶς αὐλές τῶν σπιτιῶν. Σὲ αὐτὲς ἀποθηκευόταν τὸ νερὸ τῆς βροχῆς ποὺ ἔτρεχε ἀπὸ τὶς στέγες, εἴτε εἰσέρρεε κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὰ ἀνοίγματά τους. Τὰ νερὰ αὐτὰ δὲν ἦταν πόσιμα ἀλλὰ χρησίμευαν γιὰ τὶς ἄλλες ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ ὑπόγειες αὐτὲς δεξαμενές εἶχαν στενὸ σχετικὰ στόμιο, ὃ χῶρος τους ὅμως διευρυνόταν πρὸς τὰ κάτω (ἀπιόσχημα, flask-like)¹¹⁹ καὶ τὰ τοιχώματά τους ἦταν ἐπιχρισμένα μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Πολὺ συχνὰ δύο ἢ καὶ τρεῖς δεξαμενές συνδέονται μεταξύ τους μὲ ὀριζόντιο ὑπόγειο ἀγωγό¹²⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει ρητὸ λόγο γι' αὐτὲς τὶς δεξαμενές (*Πολιτικά* III 1330β, 3 κέ.) καὶ τὶς θεωρεῖ ἀπαραίτητες σὲ περιπτώσεις πολιορκίας. Αὐτὲς ἀναφέρονται ἤδη στὸν Πλάτωνα (*Λάχης* 193c, *Πρωταγόρας* 349e), ἀλλὰ ἀποκαλοῦνται καὶ αὐτὲς φρέατα, ὅπως τὰ πηγάδια. Εἶναι πιθανότατο ὅτι ἡ γενίκευσή τους στὴν Ἀθήνα συνδέεται μὲ τὴν ἐξακριβωμένη πιά σήμερα περίοδο παρατεταμένης ξηρασίας, ἣ ὁποία σημειώθηκε σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος στὰ μέσα καὶ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹²¹ Τέτοιες δεξαμενές, μονόχωρες ἢ δίχωρες, καμιά φορὰ καὶ τρίχωρες, βρέθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου. Μιὰ δεξαμενὴ τοῦ εἴδους αὐτοῦ (ποὺ ὅμως δὲν εἶναι σαφές σὲ ποιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατη-

115. Πλούτ., *Σόλων* 23, 6. Thompson - Wycherley, *Agora* 197 καὶ ἄλλοῦ σποράδην. Lang σποράδην.

116. Lang εἰκ. 5. Thompson-Wycherley ὁ.π.

117. Ziller, *AM* 1877, πίν.VIII, 1. Lang εἰκ. 6.

118. Αὐτόθι εἰκ. 8, 11.

119. Αὐτόθι εἰκ. 14, 15.

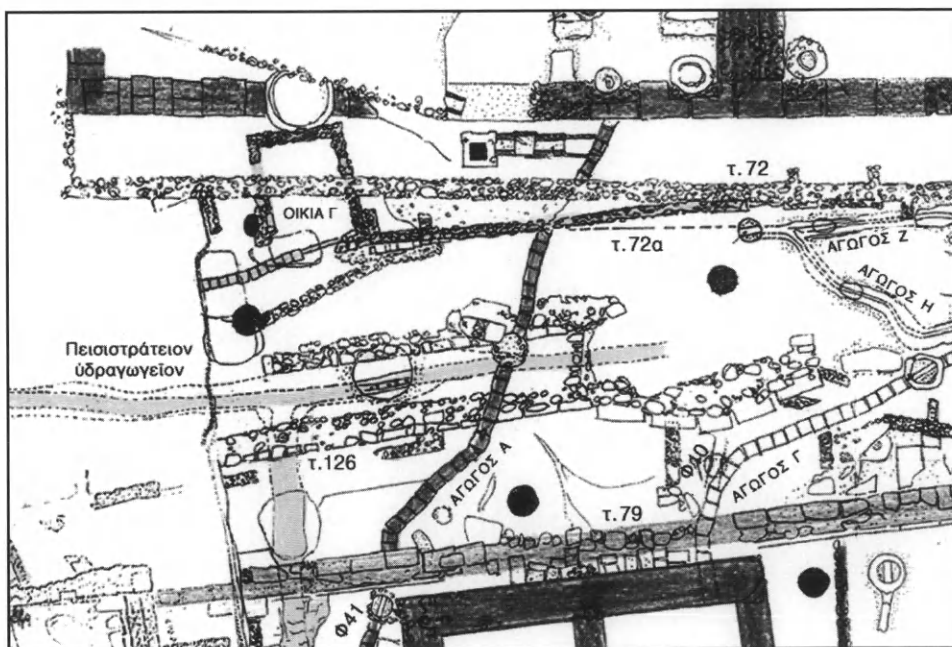
120. Αὐτόθι εἰκ. 14.

121. Camp, *Hesperia* Suppl. 1982, 9-12.

γορίες ανήκε) βρέθηκε στο ΝΔ. τμήμα του ανασκαφικού χώρου, στην αυλή της οικίας Λ ή L (βλ. πλ. σ. 46 κέ. και σχ. της εικ. 50, Χρ. Λεμπέση)¹²². Άλλες ύπηρχαν στην αυλή ενός μεγάλου σπιτιού ΒΑ. του ιερού της Νύμφης, π.χ. Φ27, Φ28 (τοπογραφικό εικ. 27, Δ3) και Φ33, Φ38, Φ40 (τοπογραφικό εικ. 27, Δ4). Το περιεχόμενο μιᾶς από τις δεξαμενές του είδους αὐτοῦ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν κ. Ναταλία Vogeikoff-Brogan¹²³. Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ βρισκόταν ἀμέσως πρὸς Νότον τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τοῦ Ἡρωδείου. Τὸ βάθος τῆς ἦταν 5.30 μ. καὶ στὴ ΒΔ. πλευρὰ τῆς ἀνοιγόταν ὑπόγεια σήραγγα μήκ. 4.95 μ., πὺ σημαίνει ὅτι ἀνῆκε σὲ διπλὴ δεξαμενὴ. Τὸ γέμισμά της περιεῖχε ὑστεροελληνιστικὴ κεραμικὴ ἀλλὰ καὶ νομίσματα τοῦ 87/6 π.Χ., πὺ σημαίνει ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἀχρηστεύθηκε μετὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Σύλλα.

6.3. Ἀγωγοὶ ὕδρευσης

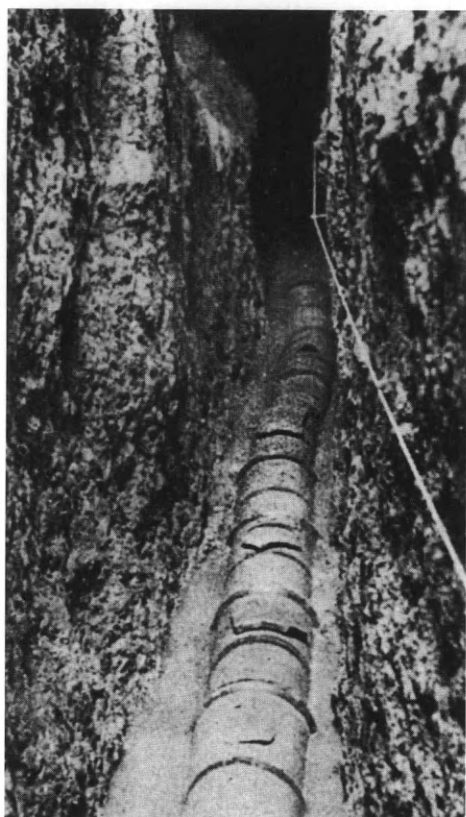
Παρ' ὅλο τὸ πλῆθος τῶν πηγαδιῶν πὺ ἀνοίγονταν συνεχῶς στὸ ἀθηναϊκὸ ἔδαφος, τὸ πρόβλημα τοῦ πόσιμου νεροῦ παρέμενε πάντοτε ὀξύτατο. Πᾶ πρώτη φορὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀντιμετωπίσθηκε στὸ σύνολό του στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. μετὰ τὴν κατασκευὴ ἐνιαίου ὕδρευτικοῦ δικτύου πὺ τροφοδοτοῦσε τὴν πόλιν μετὰ τὰ ἄφθονα νερὰ πὺ κατέβαιναν ἀπὸ τὶς δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ Ὑμηττοῦ. Αὐτὸ τὸ εὐρείας σύλληψης καὶ γιγαντιαίων τεχνικῶν διαστάσεων ἔργο ὀφείλεται στὰ παιδιὰ τοῦ Πεισιστράτου καὶ στὰ κύρια τουλάχιστον στοιχεῖα του εἶναι πᾶ σήμερα γνωστὸ χάρις στὶς πολυάριθμες ἀποκαλύψεις τμημάτων του σὲ διάφορα σημεία τοῦ λεκανοπεδίου καὶ τὶς μελέτες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πῶ πρόσφατη καὶ συνθετικὴ εἶναι τῆς Renate Tölle-Kastenbein¹²⁴. Σημαντικὸ τμήμα του βρέ-

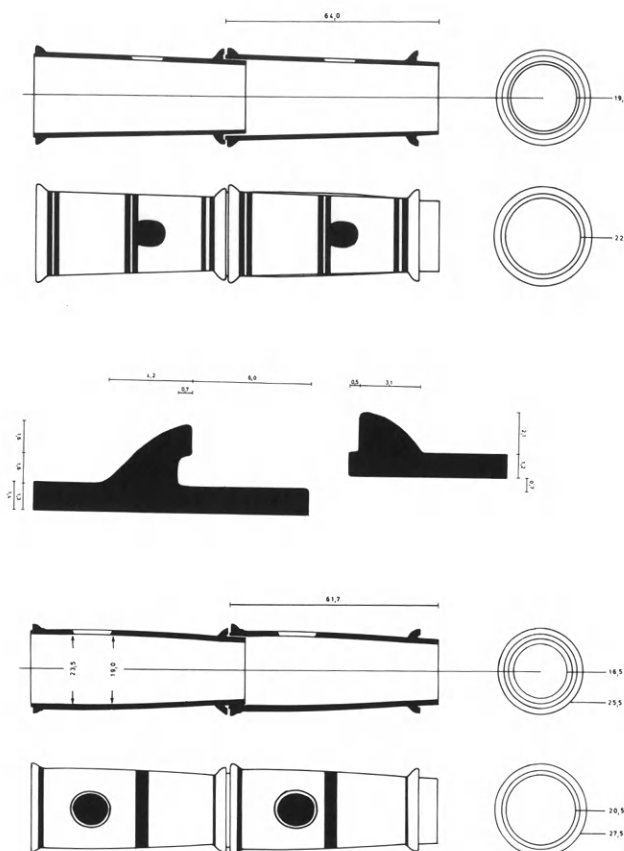
122. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 50-1.

123. *Hesperia* 2000, 293-333, εικ. 1. C 14.

124. Συστηματικὴ δημοσίευσή του ἀπὸ τὴν Tölle - Kastenbein, *AW* 1994. Παλιότερη βιβλιογραφία βλ.

Εἰκ. 99. Τὸ πεισιστράτειο ὑδραγωγεῖο.

Εἰκ. 100. Σχεδιαστική ἀπόδοση τοῦ πεισιστρατείου ἀγωγοῦ (ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς R. Tölle-Kastenbein).

θηκε τὸ 1957 στὸν δυτικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, A2, B2). Ἡ φορὰ τοῦ ἦταν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., ἡ ὁποία συμφωνεῖ μὲ τὴν γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα τμήματά τοῦ κατεύθυνση¹²⁵. Τὸ τμήμα πὺν βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές, μῆκ. 30 μ., ἦταν σκαμμένο στὸ σχιστολιθικὸ ἔδαφος, 22 μ. Ν. τοῦ Ἡρωδείου καὶ σὲ βάθ. 14 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδά-
 φους¹²⁶. Ἡ σήραγγα τοῦ ἀγωγοῦ εἶχε ὕψ. 1.70 μ. καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀγωγὸς ἦταν τοποθετημέ-
 νος σὲ αὐλάκα λαξευτὴ στὸν πυθμένα τῆς σήραγγος, καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ πῆλινους, κυ-

Gräber, *AM* 1905, 1-64, πίν. I-III. Levi *ASAtene* 1961/2, 149-171. Πά τὸ τμήμα πρὸ τοῦ Ὡδείου βλ. Knigge, *AA* 1972, 617, 621, 623, σημ. 66: κατ' αὐτήν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν Tölle, τοῦτο ἦταν ἐπισκευὴ τοῦ πρώμου 5ου αἰ. π.Χ., κατὰ τὸν Levi ἀκόμη ὑστεροαρχαϊκό. Βλ. ἐπίσης Thompson - Wycherley, *Agora* 197 κέ., Judeich 202-3. Lang εἰκ. 16 κέ. Βλ. καὶ Kienast, σέ

άρθρο του στήν ἐφημ. *Καθημερινή* τῆς 27.3.2002.

125. Βλ. καὶ Hood, *JHS* 1960, 4, εἰκ. 6. Lang, κείμενο στήν εἰκ. 16. Tölle-Kastenbein, *AW* 1994, 10 κέ., 25, 112, σημ. 48 καὶ πίν. 1.

126. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1959, 6. Daux, BCH 1960, 624, εικ. 4a, b.

κλικής διατομής σωλήνες, όμοιους με αυτούς που έχουν βρεθεί σε πλείστα άλλα σημεία της διαδρομής του ίδιου ύδραγωγείου. Οί σωλήνες (που περιείχαν ακόμη λίγο νερό όταν βρέθηκαν), ένισχύονταν στους άρμούς τους με χυτό μολύβι και είχαν στο επάνω τους μέρος πήλινα, έλλειψοειδοῦς σχήματος πώματα, που επέτρεπαν τόν καθαρισμό του έσω-τερικοῦ τους (εἰκ. 99). Ἡ Knigge¹²⁷ καὶ ἡ Tölle¹²⁸ χρονολογοῦσαν τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ τμήμα τοῦ ὑδραγωγείου στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. 100). Ἡ μορφή τῶν σωλήνων ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση. Πὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα ἐπισκεψῆς του χρησίμευαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα τμήματά του, φρέατα, ἐπίσης σκαμμένα στὸν βράχο, σὲ ἀπόσταση περίπου 30 μ. τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο¹²⁹. Ἐνα τέτοιο φρέαρ σημειώνεται στὸ τοπογραφικὸ τῆς εἰκ. 27 (A3) ὅτι βρέθηκε στὸ δυτικότετο ἄκρο τῆς ὅλης ἀνασκαφῆς, στὴν προέκταση τῆς φορᾶς τοῦ πεισιστρατείου. Ἴσως ἄλλο ἓνα νὰ ἦταν αὐτὸ ποὺ βρέθηκε στὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ ὑδραγωγείου, ποὺ ὅμως ὁ Μηλιάδης τὸ περιέγραφε¹³⁰ ὡς «ἀρχαία παραβίαση». Ἀπὸ αὐτὴν, προσέθετε, μπῆκαν οἱ σύγχρονοι ἀνασκαφεῖς «ἐντὸς τοῦ σπηλαίου», διαπιστώνοντας ὅτι ἦταν τὸ «πεισιστράτειον» ὑδραγωγεῖο. Λίγα μέτρα δυτικότερα ἦταν σκαμμένη στὴν κιμηλιά, κατηφορική, με βορινὴ κατεύθυνση κλίμακα, ποὺ περνώντας κάτω ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (τοῖχο 79) κατέληγε στὸ «πεισιστράτειον»¹³¹.

Στὴν ἐκθεση τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1959 ὁ Γ. Μηλιάδης ἀνέφερε ἓναν ὕδαταγωγὸ στὸ ΒΔ. ἄκρο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δυτικοῦ τομέα (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, A3, B3), με τὰ ἐξῆς λόγια: «Τὸ ΒΑ. τμήμα τῆς λεγόμενης «ἀρχαϊκῆς οἰκίας» εἶχε καταστραφῇ διὰ νὰ ἀνοιχθῇ βαθὺ φρέαρ [πρόκειται γιὰ τὸ Φ8], πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἀνεωχθῇ ἐντὸς τῆς κιμηλιάς ἡ κοίτη μεγάλου ὑδραγωγείου βαίνοντος ἐξ Ἀ. πρὸς Δ. Ὁ πήλινος ἀγωγὸς εἶναι σύνθετος. Τὸ κάτω του μέρος ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου Π, τὸ δὲ ἄνω μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μεγάλα κεραμίδια, ἀπὸ τὰ χρησιμοποιούμενα ὡς «δακτυλίδια» (βλ. καὶ π. σ. 90) ἐπενδύσεως φρεάτων. Ταῦτα ἦσαν [πάντοτε κατὰ τὸν Μηλιάδη] τοποθετημένα ὀρθια, καὶ ἡνοῦντο εἰς ὕψος κατὰ τὴν ἔννοιαν γοθικοῦ τόξου. Τὸ ὅλον ὕψος τοῦ ἀγωγοῦ φθάνει τὰ 2.50 μ., τὸ δὲ πλάτος τὸ 1.10 μ.». Ἄν καὶ οἱ διαστάσεις ποὺ ἔδινε ὁ Μηλιάδης μοῦ φαίνονται ὑπερβολικὰ μεγάλες (δὲν ἀποκλείω δηλαδὴ νὰ παρεισέφρυσεν στὶς μετρήσεις του κάποιον λάθος), ὅπωςδήποτε ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἐπιβλητικὸς καὶ ἡ σημασία του πρέπει νὰ ἦταν ἐπομένως ξεχωριστή. Πραγματικὰ διαπιστώσαμε ὅτι ἡ διαδρομὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ἀνταποκρινόταν σὲ αὐτὴν μιᾶς μεγάλης παράκαμψης τοῦ «πεισιστρατείου» ὑδραγωγείου, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ ξέρουμε ὅτι βρισκόταν πολὺ ἀνατολικότερα, ἀνατολικά τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, στὴ θέση S 2 τῶν πινάκων 4, 5, 6 καὶ 7 τῆς μονογραφίας τῆς R. Tölle-Kastenbein γιὰ τὸ ἀρχαῖκὸ ὑδραγωγεῖο τῆς Ἀθήνας καὶ τὸ τέλος της στὴ θέση

127. Knigge, *AA* 1972, 617-8, 621-3

128. Tölle-Kastenbein, *AW* 1994, 103-5. Ἴδὲ καὶ Levi, *ASAtene* 1961/2, 164-5, 169-70.

129. Judeich.

130. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1959, 6.

131. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1957, 26· 1959, 6. Τὸ θέμα

προβληματίσε καὶ τὴν Tölle-Kastenbein (*AW* 1994, 10 καὶ σημ. 48), ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸ σύστημα τοῦτο ἀσυνήθιστο στὴν «ἐλληνικὴ» ἐποχὴ (in griechischer Zeit), μολονότι ὄχι μοναδικὸ στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ὑδραυλικὰ ἔργα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Σ 6 τῶν ἰδίων πινάκων. Ὁ ἀγωγὸς ποὺ βρῆκε ὁ Μηλιάδης φαίνεται πὼς εἶναι ἀκριβῶς ἓνα τμήμα αὐτῆς τῆς παράκαμψης, δηλαδή μέρος τοῦ δυτικοῦ τῆς τέρματος. Ἀπὸ τὸ τοπογραφικὸ τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ συνέταξε ὁ Χρ. Λεμπέσης προκύπτει ἐπίσης ὅτι ἡ Tölle-Kastenbein ἐσφαλμένα περνοῦσε τὴ χάραξη τῆς παράκαμψης αὐτῆς νότια τῆς μεταγενέστερης «δυτικῆς δεξαμενῆς» (βλ. πκ.), ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ παράκαμψη αὐτὴ περνοῦσε μέσα στὸν χώρο ὅπου κτίστηκε ἀργότερα ἡ «δυτικὴ δεξαμενὴ». Τοὺς χρόνους καὶ τὸν λόγο τῆς κατασκευῆς τῆς μεγάλης αὐτῆς νότιας παράκαμψης τοῦ «πεισιστρατείου», τοὺς ἀναπτύσσει στὴ μονογραφία τῆς ἡ R. Tölle-Kastenbein: ἡ παράκαμψη ἔγινε προφανῶς στὰ χρόνια ποὺ ὁ Ἀθηναῖος πολιτικὸς Λυκοῦργος (γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) κατεσκεύασε ἀπὸ πέτρα τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνοῦσε ὁ κεντρικὸς ἀγωγὸς τοῦ ἀρχαῖου «πεισιστρατείου». Διότι μὲ τὴν κατασκευὴ κτιστοῦ κοίλου θὰ ἦταν πιά ἀδύνατη ἡ ἐπίσκεψη καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ «πεισιστρατείου». Ἡ παράκαμψη ἔλαβε καὶ γενικότερα ὑπ' ὄψη τῆς τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου, τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου καὶ τὸν ἀρχαῖο ναὸ τοῦ Διονύσου, καὶ διαγράφοντας εὐρεία καμπύλη, πῆγαινε νὰ ἐνωθεῖ καὶ πάλι μὲ τὸ «πεισιστράτειο» πολὺ δυτικότερα. Ἡ ὑπόθεσή μας ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ, ἔτσι ὅπως τὸν περιέγραφε καὶ ὁ Μηλιάδης¹³², διότι καὶ ἡ Tölle-Kastenbein σημείωνε ὅτι σὲ ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς παράκαμψης ποὺ ἐκείνη εἶχε ὑπ' ὄψη τῆς δὲν βρέθηκαν πῆλινι ἀγωγοὶ τοῦ ἀρχαῖου τύπου, ἀλλὰ ἄλλοι, σχήματος ἀνεστραμμένου Π (ὅπως αὐτοὶ τοῦ Μηλιάδη), ποὺ εἶχαν (ὅπως καὶ αὐτοὶ τοῦ Μηλιάδη), ὡς καλύμματα ὀρθιες κεραμίδες¹³³. Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω, ἡ χρῆση τῶν κεραμίδων αὐτῶν στὰ φρέατα ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 4ον αἰ. π.Χ., ὁ δὲ Γ. Δοντᾶς βρῆκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Ἀγγελοπούλου (Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ Παρθενῶνος) τὸ 1961 ἓνα παρόμοιας κατασκευῆς ἀγωγό, τὸν ὁποῖον χρονολόγησε μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικά του στοιχεῖα στοὺς ἐλληνιστικὸς χρόνους¹³⁴.

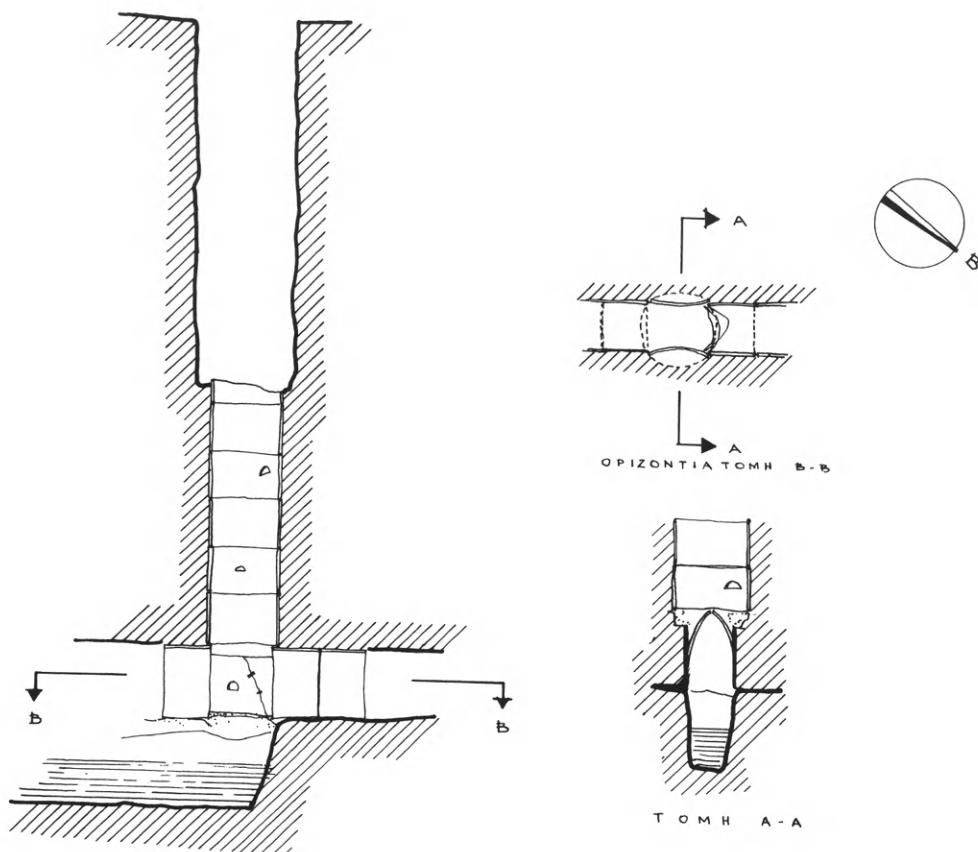
Ἐδῶ ὅμως παρατηρήθηκε καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ ἐπισημανθεῖ: ὁ κύριος ἀγωγός, ὁ «πεισιστράτειος», μοιάζει νὰ συνδεόταν στὸν δυτικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὸν ὑστεροκλασικὸ τῆς παρακαμπτήριας χάραξης καὶ πρὶν οἱ δύο ἀγωγοὶ συνενωθοῦν δυτικότερα. Πραγματικά, δίπλα στὸν ρωμαϊκὸ ἀγωγὸ Γ, ποὺ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς», ἔφερε νερὸ στὴ δεξαμενὴ (ἡ ροὴ τοῦ νεροῦ ἐξασφαλιζόταν χάρη στὴ χαμηλότερη στάθμη τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, ποὺ βρισκόταν νοτιότερα), βρέθηκε ἓνα φρέαρ, τὸ Φ10 (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, B2, B3), τοῦ ὁποῖου τὸ ἐσωτερικὸ ἦταν ἐπενδεδυμένο, ὅπως τὸ δείχνει ἡ σχεδιαστικὴ τομὴ τοῦ Τραυλοῦ τῆς 26.3.55 (εἰκ. 101) καὶ τοῦ Χρ. Λεμπέση (εἰκ. 102), μὲ πῆλινες κεραμίδες. Στὸ βάθος λοιπὸν τοῦ φρέατος αὐτοῦ περνάει ἓνας ἀγωγὸς γενικῆς κατεύθυνσης Β.-Ν. (φαίνεται καὶ στὸ τοπογραφικὸ τοῦ Χρ. Λεμπέση τῆς εἰκ. 27, μὲ διακεκομμένη γραμμὴ: B2, B3), ὁ ὁποῖος, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο τοῦ Λεμπέση, ἔχει τὴν ἴδιαν ἀκριβῶς κατασκευὴ μὲ αὐτὴν τοῦ ὑδραγωγοῦ ποὺ βρῆκε ὁ Μηλιάδης καὶ ποὺ, ὅπως εἴπαμε, φαίνεται νὰ ἀνήκει στὴν

132. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1959, 5.

133. Tölle-Kastenbein, *AW* 1994, 31, εἰκ. 26, βλ. ἄλλωστε καὶ Gräber, *AM* 1905, 1-64.

134. Δοντᾶς, *ΑΔ* 1961/62, 87. Ἡ δυτικὴ, Μηλιά-

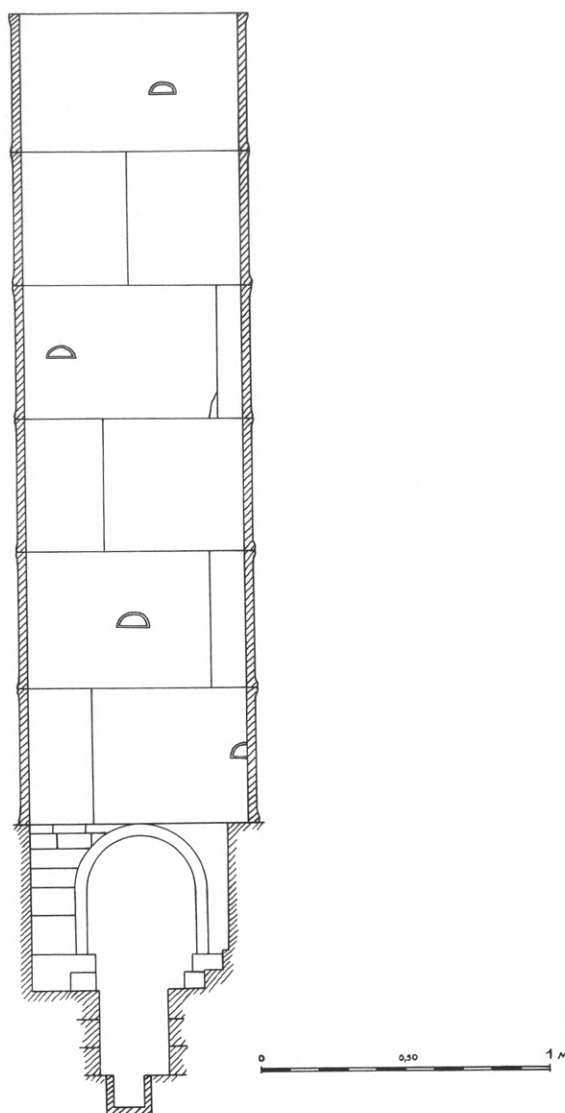
δης, *ΠΑΕ* 1956, 264 («ἐλληνιστικὴ»), ἡ ἀνατολική, Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1957, 25, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι καὶ σὲ αὐτὴ, ὅπως καὶ στὴ δυτικὴ, βρέθηκε πλῆθος ρωμαϊκῶν ἀγγείων, λύχνων καὶ εἰδωλίων.

Εἰκ. 102. Φρέαρ Φ10 βορείως τῆς «Δυτικῆς δεξαμενῆς»: α. κάθετη τομή, β. ὀριζόντια τομή ὑστεροκλασικοῦ ἀγωγοῦ στοῦ βάθος τοῦ φρέατος, γ. κάθετη τομή τοῦ ἰδίου (σχέδιο Χρ. Λεμπέση).

μαϊκά χρόνια ἦταν τὸ ἀνατολικὸ διαμέρισμα τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς», μπορεῖ νὰ βρισκόταν στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια ἓνα μικρὸ κρηναῖο οἰκοδόμημα (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3) γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τῆς συνοικίας αὐτῆς σὲ νερό, ὅμοιο μὲ αὐτὰ πού γνωρίζουμε ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες σὲ νερό σὲ ἄλλες συνοικίες τῆς ἀρχαίας πόλης.

Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ παλιοῦ τοπογραφικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Χρ. Λεμπέση, μᾶς ἀποκάλυψε καὶ κάτι ἄλλο στοῦ δυτικότετο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τομέα τῶν ἀνασκαφῶν (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α3): ἓναν ἀκόμη ἀγωγό (στοῦ σχέδιο τοῦ Λεμπέση ἀναφέρεται ρητὰ ὡς ἀγωγός), κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ δὲν σημειώνεται στοῦ τοπογραφικοῦ, ἴσως ὅμως νὰ μὴν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σημεῖο πού ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς παύει πιά νὰ σημειώνεται, εἶναι ρητὰ σημειωμένο στοῦ σχέδιο ἓνα φρέαρ τοῦ πεισιστρατείου ὑδραγωγείου, πράγμα πού δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει παρὰ ὅτι ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἔπαιρνε νερὸ ἀπὸ τὸ «πεισιστράτειο», γιὰ νὰ τὸ μεταφέρει νοτιότερα. Τέτοια παρακλάδια τοῦ «πεισιστρατείου», νεότερα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ κύριου ἀγωγοῦ, βρέθηκαν καὶ σὲ παλιότερους χρόνους πολλὰ, δυτικότερα τοῦ χώρου τῶν

Εἰκ. 103. Τομή φρέατος ἐπισκέψεως Φ25 στὸ βόρειο μέρος τοῦ κεντρικοῦ τομέα (ἀνασκαφή 1956, σχέδιο Χρ. Λεμπέση).

ἀνασκαφῶν μας, καὶ χρησίμευαν, ὅπως ἀναφέρει ἡ R. Tölle-Kastenbein¹³⁵, γιὰ τὴν ὑδρευση τῆς νοτιότερα κείμενης συνοικίας τοῦ Κολλυτοῦ.

Ἀλλὰ δὲν τελειώσαμε ἀκόμη μὲ τὸ ὑδρευτικὸ σύστημα. Ἐὰν στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὸ βόρειο μέρος τοῦ κεντρικοῦ τομέα, θὰ προσέξουμε ἕναν ἀκόμη ἀγωγὸ πὺν ἔχει φορὰ ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Δ2, E2), σὲ ἀπόσταση 5 περίπου μέτρων νότια τοῦ μεγάλου τοίχου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων πὺν ἐκτείνεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Ἡρωδείου καὶ τὸν ὅποιον οἱ ἀνασκαφεῖς εἶχαν ὀνομάσει «τοῖχο βάσεων». Δὲν σώζεται ἡ ἀνατολική του ἄκρη, εἶναι ὅμως φανερό ἀπὸ τὸ τοπογραφικὸ τοῦ Χρ. Λεμπέση ὅτι ἐὰν τὸν προεκτείνουμε πρὸς τὰ ἀνατολικά θὰ συναντήσῃ τὴν ἀρχή, σχήματος Υ, τοῦ ἀγωγοῦ Β-Ν πὺν ἔφερνε νερὸ στὴν «ἀνατολικὴ δεξαμενὴ». Κοντὰ στὸ δυτικὸ σωζόμενο ἄκρο τοῦ

135. Tölle-Kastenbein, *AW* 1994, 26 καὶ πίν. 7.

ἀγωγοῦ αὐτοῦ, φορᾶς Ἀ.-Δ. (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Δ2) ὁ ἀγωγὸς διασταυρωνόταν μὲ ἓνα φρέαρ ἐπισκέψεως (Φ25), τομὴ τοῦ ὁποῖου μᾶς δίνει τὸ σχέδιο τοῦ Χρ. Λεμπέση (εἰκ. 103). Τὸ φρέαρ φέρει ἐσωτερικὴ ἐπένδυση ἀπὸ κεραμίδες, ὅπως τὰ φρέατα ἀντλήσεως ποσίμου ὕδατος γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος παρακάτω. Στὸ κάτω μέρος τοῦ Φ25 ὑπάρχει εἰδικὴ κατασκευὴ ἀπὸ τοιχοποιία, ποὺ στηρίζει τὰ πεταλοειδῆ καλύμματα τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ διασταύρωνε τὸ φρέαρ. Στὸ κάτω μέρος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀγωγὸς ποὺ ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου Π (προφανῶς πῆλινος), ἀλλὰ οἱ παρειᾶς τοῦ ὑπερκείμενου σκάμματος εἶναι καὶ αὐτὲς κτιστές. Ἡ ὅλη κατασκευὴ μοιάζει νὰ εἶναι ἐλληνιστικὴ, πιθανότερα ὅμως εἶναι ρωμαϊκὴ.

Ὁ ἀγωγὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος, διακόπτεται ἀμέσως μετὰ τὸ φρέαρ 25 (Φ25). Ἐὰν παρακολουθήσουμε τὴ φορὰ του πρὸς Δ., θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴ φορὰ ἐνὸς ἀγωγοῦ Ζ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2, Γ2). Ὁ ἀγωγὸς Ζ σὲ κάποιον σημεῖο του (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2) ἔχει ἓνα παρακλάδι ΒΑ.-ΒΔ. κατεύθυνσης (ἀγωγὸς Η, στὸ Β2, Γ2), τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρὰ του συνδέεται μὲ τὸν ἀγωγὸ Γ (Γ2, Β2, Β3), ποὺ τροφοδοτοῦσε τὴ δυτικὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ πλέγματος ὑδραγωγῶν.

6.4. Ἐπίγειες δεξαμενές

Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια κτίστηκαν στὸν χώρο τῶν ανασκαφῶν δύο μεγάλες ἐπίγειες δεξαμενές γιὰ τὴν ἀποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων νεροῦ, μὲ σκοπὸ, ὅπως φαίνεται, τὴν ὑδροδότηση διαφόρων κτιριακῶν συγκροτημάτων. Καὶ οἱ δύο διατηροῦνται ἕως σήμερα, δίπλα στὴ νέα λεωφόρο Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου: ἡ μία εἶναι στὸν δυτικὸ τομέα («δυτικὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ» ἢ ἀπλῶς «δυτικὴ δεξαμενὴ», τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3) καὶ ἡ ἄλλη στὸν ἀνατολικὸ τομέα («ἀνατολικὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ» ἢ ἀπλῶς «ἀνατολικὴ δεξαμενὴ», τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε3, Ε4)¹³⁶. Καὶ οἱ δύο πιστοποιήθηκε ὅτι ἀκολουθοῦσαν τὰ ὅσα συμβούλευαν ὁ Πλίνιος¹³⁷ καὶ ὁ Βιτρούβιος¹³⁸, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὰ ἰζήματα, μολονότι τὸ νερὸ τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν δὲν προοριζόταν ὡς πόσιμο. Ἀπὸ ποῦ ἔπαιρναν τὸ νερὸ οἱ δεξαμενές αὐτές; Ἄν καὶ εἶναι πιθανότατο ὅτι ἓνα μέρος τοῦ ἦταν βρόχινο, ποὺ θὰ ἔμπαινε ἀπὸ εἰδικὰ ἀνοίγματα τῶν στεγῶν τους στὰ διαμερίσματα τῶν δεξαμενῶν, ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα¹³⁹, τὴ μεγαλύτερη ποσότητα τὴ δεχόταν ἀπὸ ἀγωγούς ποὺ βρέθηκαν στὸ πίσω μέρος τους, τὸ βόρειο.

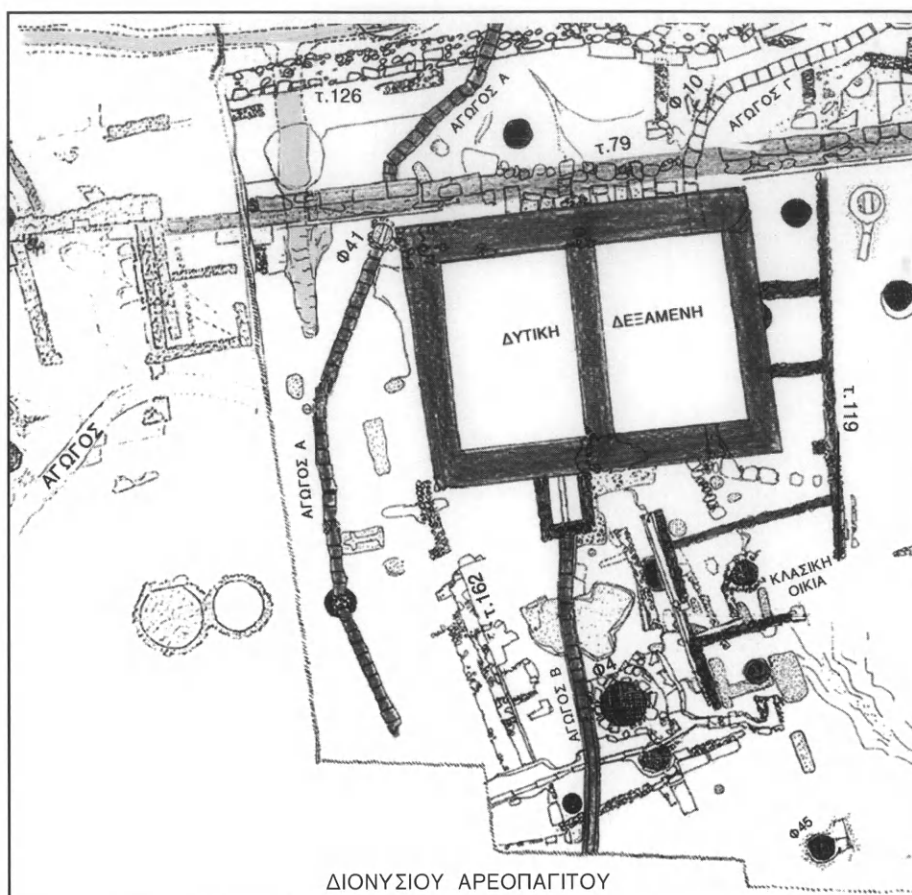
Ἡ πρώτη ἀπὸ τίς δύο δεξαμενές, ἡ «δυτικὴ» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3), σώζεται στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀρχικοῦ τῆς ὕψους (εἰκ. 104-110). Εἶναι ὀρθογώνια, διαστ. 13.30×10.30 μ. καὶ τὸ μέγιστο σωζόμενο βάθος τῆς εἶναι 2.80 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαμερί-

136. Βλ. Karivieri, *Post-Herulian Athens* εἰκ. 3. Γιὰ παλιότερη βιβλιογραφία λ.χ. γιὰ τὴ δυτικὴ δεξαμενὴ βλ. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1957, 25. Daux, *BCH* 1958, 657, 660.

137. *Nat. Hist.* 36, 52.

138. *De architectura* VIII.

139. Βλ. παραπλήσια, Daremberg-Saglio, στὴ λ. *ci-sterna*, 1209-1211. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1957, 25 καὶ εἰκ. 1 στὴ σ. 23. Daux, *BCH* 1958, 657, 660.

σματα, τὸ ἓνα πλάι στὸ ἄλλο, ἓνα δυτικὸ καὶ ἓνα ἀνατολικό, τὰ ὁποῖα χωρίζονται ἀπὸ ἓνα παχὺ διαχωριστικὸ τοῖχο, ἐνῶ στὸν νότιο τοῖχο ὑπῆρχε ἐξωτερικά, σὲ ὅλο τοῦ τὸ ὕψος, μιὰ προεξέχουσα ὀρθογωνικὴ κατασκευὴ («castellum»). Ἕνα μεγάλο, τοξωτό, ἀνοιγμα στὸ κάτω τμήμα τοῦ τοῖχου (εἰκ. 106-107) ἐπέτρεπε νὰ περνάει τὸ νερὸ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ στὸ δυτικὸ διαμέρισμα, διότι ἡ εἴσοδος τοῦ νεροῦ στὴ δεξαμενὴ γινόταν στὸ ἀνατολικὸ διαμέρισμα, στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ πίσω τοῖχου του, ὅπου καὶ σώζεται ἡ τοξωτὴ ἀπόληξη (ἀπὸ τοῦβλα) ἐνὸς ἀγωγοῦ (Γ, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ2, Β2, Β3, εἰκ. 104-105). Ἀπὸ τὶς πλινθόκτιστες καμάρες ποὺ κάλυπταν τὴ δεξαμενὴ (μία σὲ κάθε διαμέρισμα) ἀπομένουν ἱκανὰ κατάλοιπα, ἰδίως πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ὑψώνεται καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν καμαρῶν ἔτσι ποὺ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ σύνολο τοῦ κτίσματος εἶχε ἐνιαίᾳ ὀριζόντια στέγη (εἰκ. 104-105). Τὸ κύριο σῶμα τῆς δεξαμενῆς εἶναι κτισμένο μὲ *opus caementicium* (βλ. π. σ. 60, 64 καὶ σημ. 74) ποὺ κατ' ἀποστάσεις εἶναι ἐνισχυμένο μὲ τριπλῆς ζῶνες ἀπὸ τοῦβλα (*opus testaceum*) (εἰκ. 108). Οἱ τέσσερις ὁμως γωνίες τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἰσχυροὶ πεσσοί, ἐξ ὁλοκλήρου κτισμένοι ἀπὸ τοῦβλα σὲ ὀριζόντιες στρώσεις (εἰκ. 109-110). Ἰσχυρότατο ὑδραυλικὸ κονίαμα ἐκάλυπτε καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερὰ νὰ καλύπτει τὸ ἐσωτερικὸ τῶν τοίχων.

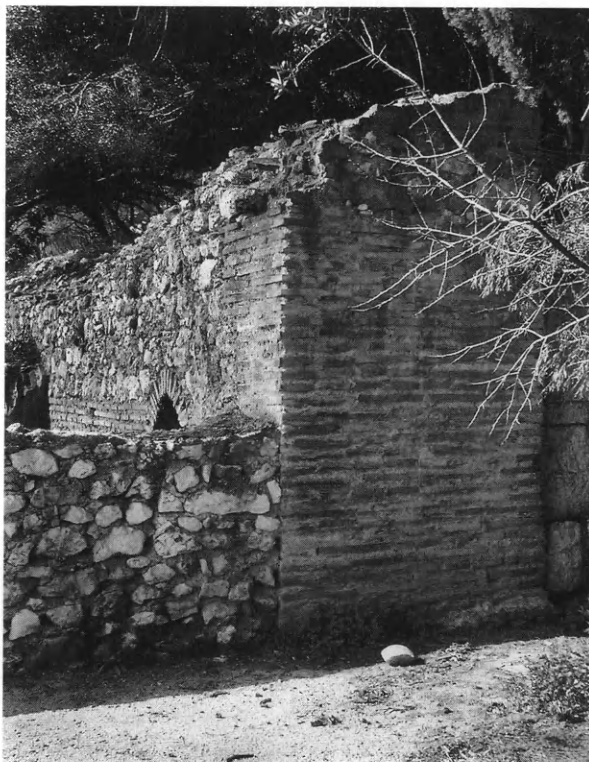
Εἰκ. 104-105. Δυτικὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ. Διακρίνεται ἡ ἀρχὴ τῆς καμαρωτῆς στέγης καὶ στὰ δύο διαμερίσματα.

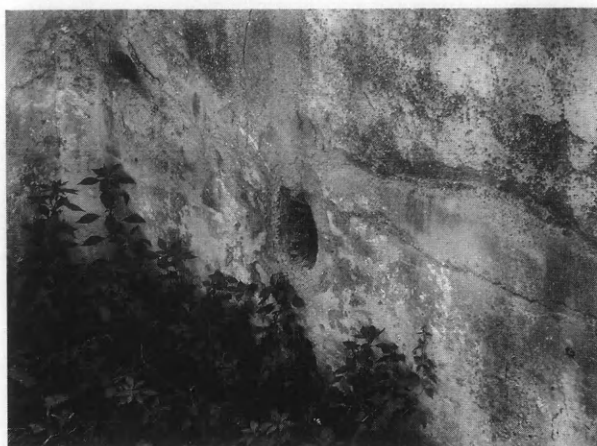
Εἰκ. 106-107. Δυτική ρωμαϊκή δεξαμενή. Τοξωτό ἄνοιγμα στοῦ κάτω τμήμα τοῦ τοίχου, ἀπὸ ὅπου περνοῦσε τὸ νερὸ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ στὸ δυτικὸ διαμέρισμα.

Εἰκ. 108. Οἱ τοῖχοι τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς» ἐνισχυμένοι μὲ τριπλὲς ζῶνες ἀπὸ τοῦβλα (opus testaceum).

Εἰκ. 109-110. Ἀνατολικὴ γωνιά (πεσσὸς) τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς κτισμένη ἀπὸ τοῦβλα σὲ ὀριζόντιες στρώσεις.

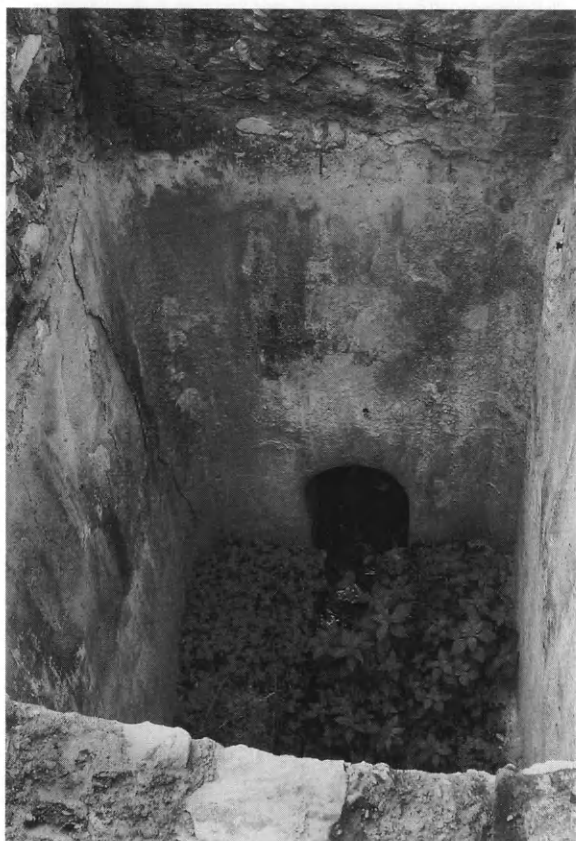

Εἰκ. 111. Τὸ κυκλικὸ ἄνοιγμα στὸ κάτω μέρος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος πρὸς τὸ ὀρθογωνικὸ πρόσκτισμα.

Εἰκ. 112. Ὁ μολύβδινος σωλήνας πὺν ὀδηγοῦσε πρὸς τὸν ἀγωγὸ Β.

Ἡ ἔξοδος τοῦ νεροῦ γινόταν ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ ἄνοιγμα στὸ κάτω μέρος (εἰκ. 111) τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος, μέσα ἀπὸ ἓνα μολύβδινο σωλήνα, τοῦ ὁποίου ἔχει διατηρηθεῖ τὸ κύριο τμῆμα (εἰκ. 112), καὶ παραλαμβάνονταν μέσω ἑνὸς τοξωτοῦ ἀνοίγματος (εἰκ. 113) ἀπὸ ἓνα κτιστὸ ἀγωγό (πὺν ὀνομάστηκε Β (εἰκ. 114), ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση πρὸς Ν., τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3, Β4). Ὁ ἀγωγὸς Β εἶναι ἐδῶ, σπὸν πυθμένα τῆς φρεατοειδοῦς κατασκευῆς, ἀνοικτὸς ἐπάνω, καὶ ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ πῆλινες κεραμί-

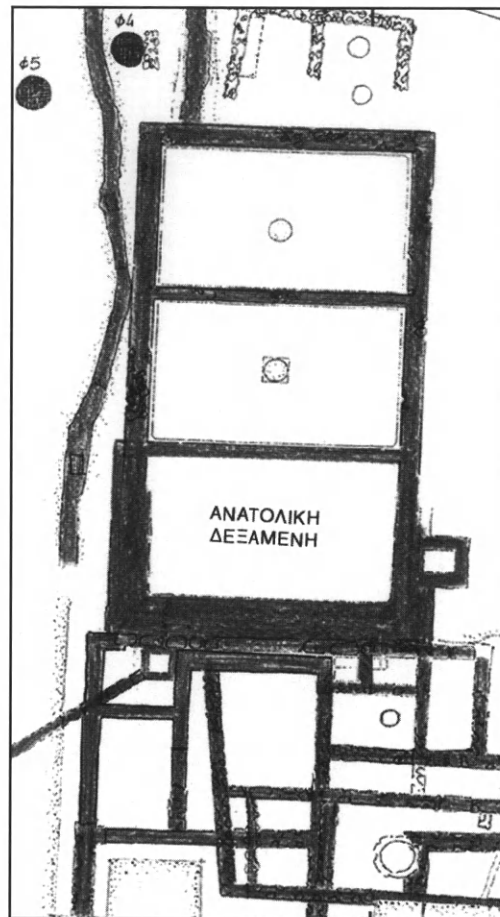
Εἰκ. 113. Τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα στὸ κάτω μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνικοῦ κτίσματος πὺν ὁδηγοῦσε τὸ νερὸ στὸν ἄγωγὸ Β.

Εἰκ. 114. Ἀγωγὸς Β.

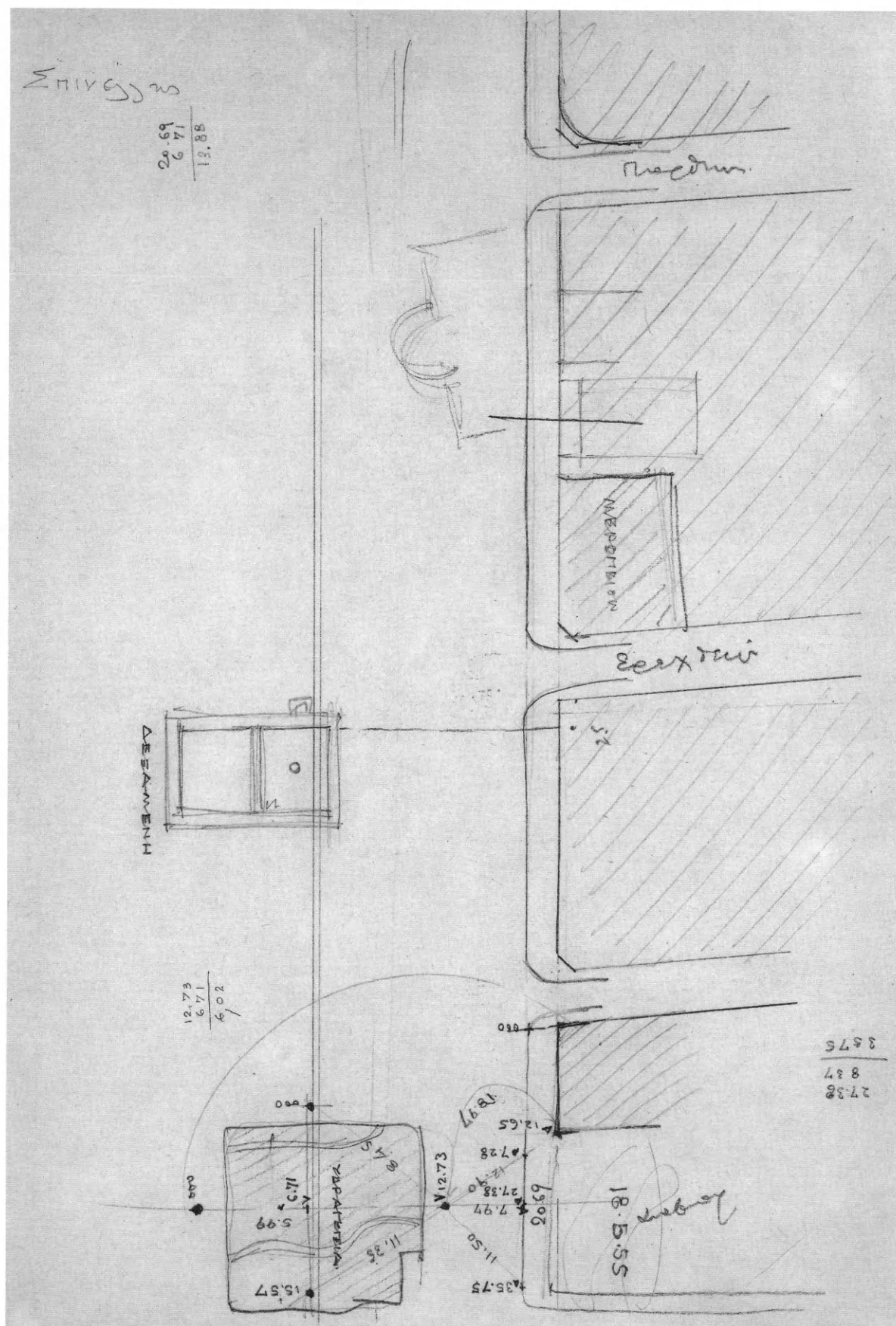
δες σχήματος ἀνεστραμμένου Π¹⁴⁰. Ἐξω ὅμως ἀπὸ τὴ φρεατοειδὴ κατασκευὴ εἶναι πιά κλειστός, σκεπασμένος ἀπὸ μεγάλες, πεταλοειδεῖς πήλινες κεραμίδες (εἰκ. 114), πὺν δὲν πατοῦσαν ὅμως ἀπ' εὐθείας στὸν ἄγωγὸ πὺν περιγράψαμε, ἀλλὰ σὲ τριπλὴ σειρὰ ἀπὸ τοῦβλα πὺν παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὰ καλύμματα καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἄγωγὸ, καὶ εἶναι στερεωμένα μὲ σκληρό, ρωμαϊκὸ κονίαμα (εἰκ. 115, σχέδιο Τραυλοῦ τῆς 18.5.1955). Ἐνα ἄλλο σχέδιο τοῦ Τραυλοῦ, μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία 18.5.1955, δείχνει ὅτι ὁ ἄγωγὸς Β περνοῦσε μέσα ἀπὸ στρώματα λατύπης λευκοῦ μαρμάρου. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς δεξαμενῆς, τῆς ὁποίας ἀναπόσπαστο τμῆμα εἶναι ὁ ἄγωγὸς Β, διότι τὰ παχιά στρώματα λατύπης, τὰ ὁποῖα θὰ συναντήσουμε καὶ στὴν περιγραφὴ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἄγωγου Α (σ. 113-114) δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν μαρμαρίνων μελῶν τοῦ Ἡρώδειου, καὶ ἴσως σημαίνουν ταυτόχρονη κατασκευὴ δεξαμενῆς καὶ ἄγωγου Β μὲ τὸ Ἡρώδειο, δηλαδὴ περὶ τὸ 160 μ.Χ.

140. Βλ. τομὴ Gräber, *AM* 1905, 30, εἰκ. 12-13.

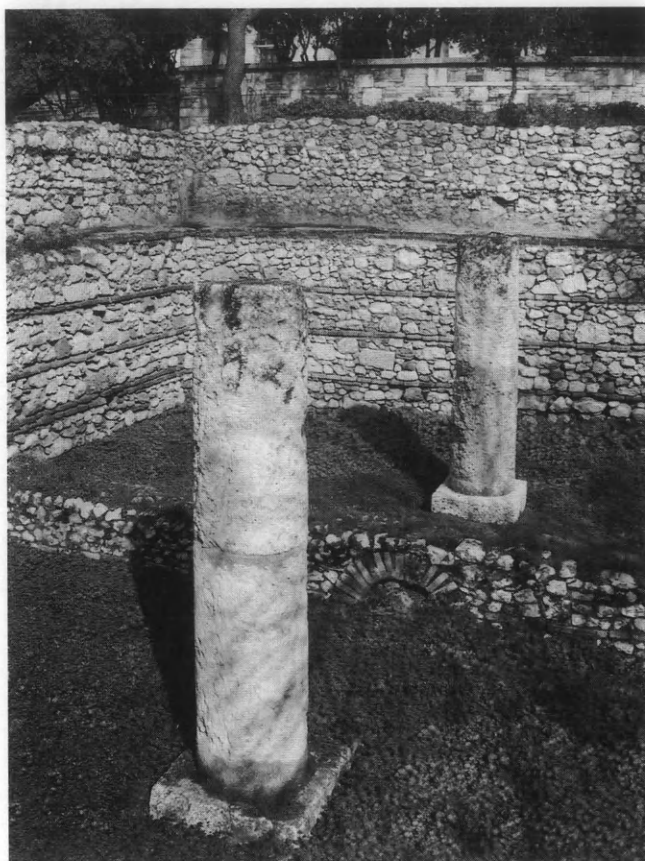

Ἡ «ἀνατολικὴ δεξαμενὴ» (εἰκ. 118-120 καὶ σχέδια Τραυλοῦ 26.3.55 καὶ 18.5.55 (εἰκ. 116-117) ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρία δωμάτια διατεταγμένα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Σήμερα διατηροῦνται μόνον τὰ δύο βορειότερα. Ἡ κατασκευὴ τῆς εἶναι λιγότερο ἐπιμελημένη ἀπὸ αὐτὴν τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι κατὰ τὸ *opus caementicium* μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες κολυμπητὲς σὲ σκληρὸ κονίαμα καὶ μονὰ ζωνάρια, κατὰ ἀποστάσεις, ἀπὸ τοῦβλα. Ἦταν διώροφη – σώζεται ἡ γένεση τοῦ μεταξὺ τῶν ὀρόφων δαπέδου καὶ τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων τῶν ἐπάνω χώρων. Στὴ ΒΔ. γωνία σώζεται μάλιστα ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἕνας κεντρικὸς ἀρράβδωτος κίονας στὸ κάθε διαμέρισμα στήριζε τὸ ὀριζόντιο δάπεδο τοῦ ἀντίστοιχου ἐπάνω χώρου. Δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς κίονες ἔχουν σωθεῖ – λείπει ἐκεῖνος τοῦ ἐμπρός, νοτίου διαμερίσματος, τοῦ ὁποῖου εἶχε καταστραφεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Τὰ δάπεδα τῶν χώρων κατέβαιναν βαθμιδωτὰ πρὸς Νότον. Ἡ εἴσοδος τοῦ νεροῦ στὴ δεξαμενὴ γινόταν πίσω ἀπὸ τὸ βόρειο διαμέρισμα, στὸ δυτικὸ του ἄκρο, ἀπὸ ἓνα ἀγωγό, τοῦ ὁποῖου βρέθηκε ἡ κοίτη, κατεύθυνσης Β.-Ν., σὲ μῆκ. 25 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἀφετηρίαν τῆς, πού βρισκόταν στὴ νοτιὰ πρὸς Ἀ. προέκταση τοῦ πεισιστρατείου (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε2). Μέσα ἀπὸ τοξωτὰ ἀνοίγματα ἀπὸ τοῦβλα ἔρρεε τὸ νερὸ ἀπὸ τὸν

8

Εἰκ. 117. Σχέδιο Ἰ. Τρανιλοῦ. Γενικὸ διάγραμμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου μετὰ διήλωση τῶν ὁδῶν Ἐρεχθείου, Παρθενῶνος καὶ πλ. Ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα (Ἀρχεῖο Ἀρχ. Ἐτ.).

Εικ. 118-119. Ανατολική δεξαμενή.

Εἰκ. 120. Ἀνατολική δεξαμενή.

ἓνα χώρο στὸν ἄλλο, τὰ ἀνοίγματα ὅμως δὲν ἦταν ἀντικριστά, ἀλλὰ ἐλαφρὰ μετατοπισμένα. Ἡ ἔξοδος τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ γινόταν μέσα ἀπὸ τρεῖς φρεατοειδεῖς κατασκευές (*castella*) δύο στὶς ἄκρες τοῦ νοτίου διαμερίσματος καὶ μία στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τῶν ὁποίων λείψανα φαίνονται στὸ τοπογραφικὸ τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 27). Πρέπει νὰ τὰ φαντασθοῦμε ὅμοια μὲ αὐτὸ τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς.

Ἡ ἀμελέστερη κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς δεξαμενῆς εἶναι δυνατόν, ἂν καὶ ὄχι ἀπαράιτητα, νὰ σημαίνει νεότερη χρονολογία. Ἡ κεραμικὴ, τὰ λυχνάρια, τὰ εἰδώλια καὶ τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν καὶ στὶς δύο δεξαμενές εἶναι τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., ὄχι ὅμως νεότερα, πιθανότατα λοιπὸν ἡ καταστροφὴ τῶν δεξαμενῶν νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων. Σὲ ἐνίσχυση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς ἔρχεται καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τῆς οἰκίας Q τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (ιδὲ π., σ. 81 κέ.) κολλᾷ στὸν νότιο τοῖχο τῆς «ἀνατολικῆς δεξαμενῆς» καὶ πατᾷ στὶς δύο νότιες φρεατοειδεῖς κατασκευές της.

Στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους τὰ εἱρεπία τῆς «ἀνατολικῆς δεξαμενῆς» κατελήφθησαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἓνα μεγάλο σπῆτι δέκα δωματίων¹⁴¹.

6.5. Ἀποχέτευση

Πὰ τοὺς τρόπους ἀποχέτευσης κατὰ τοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ Ρωμαιοκρατία λίγα πράγματα, καὶ ὄχι βέβαια, εἶναι δυνατόν νὰ λεχθοῦν μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου. Ἔτσι μπορῶ νὰ ἐκφράσω τὴν ὑπόνοια ὅτι δύο κτιστὰ ὀρθογώνια, τοποθε-

141. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1956, 263, εἰκ. 1 καὶ πκ. σ. 47-49.

Είκ. 121. Άγωγοί τοῦ δυτικοῦ τομέως (άγωγοί Α και Β).

τημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), στὸν κεντρικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 27, τετράγωνο Δ3) εἶχαν προορισμὸ σὰν αὐτὸν ποὺ οἱ H. Thorpson - R. E. Wycherley ἀποκαλοῦσαν στὸ βιβλίο τους γιὰ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν cess-pools, δηλαδή ἦταν βόθροι λυμάτων καὶ ἀπορριμμάτων¹⁴². Οἱ ἴδιοι σημείωναν¹⁴³ ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ ἐγκαταλείφθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἓνα πιὸ ἀποτελεσματικὸ σύστημα πλάγιων ἀγωγῶν ποὺ κατέληγαν στοὺς ἀγωγούς τῶν ὁδῶν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀγωγοὶ αὐτοῦ τοῦ προορισμοῦ εἶναι αὐτοὶ ποὺ βρέθηκαν στὴν κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ οἰκία Ω (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ4, Ι4) τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα, ἀλλὰ καὶ στὴν «δυτικὴ ρωμαϊκὴ οἰκία» καὶ τὴν «ρωμαϊκὴ οἰκία Q» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε4, Ε5, Ζ4, Ζ5, Η5).

Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἓνα πυκνὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα ἀγωγῶν διέσχισε τὸν χῶρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο, πρὸς Ν., ἀκολουθώντας τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους. Μὲ τὶς ἀνασκαφές βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ Γ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2, Β3), ἀκόμη τρεῖς ἀγωγοί, ποὺ ἔπαιρναν τὰ ὄμβρια ὕδατα τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ τὰ ἔφερναν νοτιότερα, ἴσως γιὰ τὴν ὕδρευση κήπων εἴτε στὶς παρυφές τῆς πόλεως εἴτε καὶ ἐκτὸς αὐτῆς.

Ὁ δυτικότερος, ποὺ ὀνομάστηκε συμβατικὰ Α (εἰκ. 121-122 καὶ τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2, Β3, Β4) ἔπαιρνε τὰ νερὰ τῆς ὀρχήστρας τοῦ Ἡρωδείου¹⁴⁴ μέσω ἑνὸς φρεατίου ποὺ σώζεται καὶ σήμερα. Μιὰ δοκιμὴ ποὺ ἐγίνε στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀπέδειξε τὴ λειτουργικότητα τοῦ ἀγωγοῦ μέχρι τὶς μέρες μας. Ἡ κατάστασή του ἦταν καλὴ. Ἀπετελεῖτο

142. Thompson-Wycherley, *Agora* 179.

143. Αὐτόθι σημ. 44.

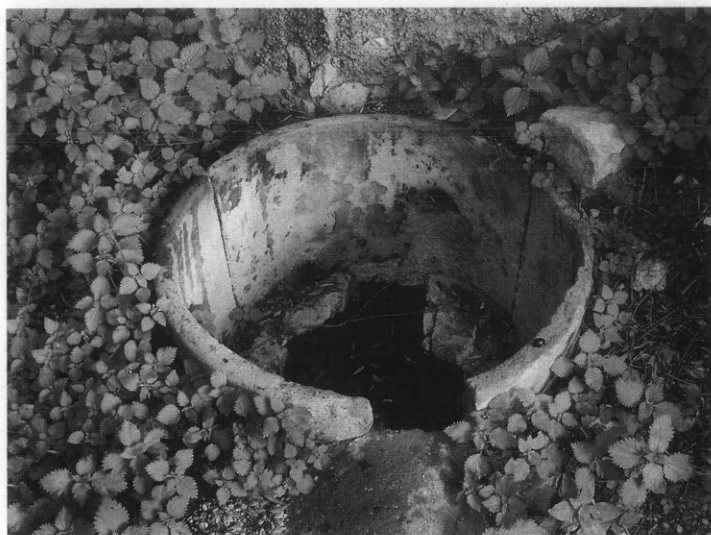
144. Βλ. Μηλιάδη, *ΠΑΕ* 1956, 264 καὶ 1957, 24-5.

Ὁ Daux, *BCH* 1957, 501 καὶ 1958, 657, ἐνόμιζε ὅτι ὁ ἀγωγὸς Α καὶ οἱ ἄλλοι Β.-Ν. εἶναι προγενέστεροι τοῦ Ὠδείου, ἑλληνιστικοί.

Εἰκ. 122. Ἀποχετευτικός ἀγωγὸς Α.

ἀπὸ δύο πεταλοειδεῖς κεραμίδες, ἀντίστροφα τοποθετημένες, οἱ ὁποῖες συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ ὀριζόντιες στρώσεις ἀπὸ τοῦβλα κολυμπητὰ σὲ σκληρὸ κονίαμα (βλ. σχέδιο Τραυλοῦ, μὲ σχεδιαστικὴ ἐγκάρσια καὶ κατὰ μῆκος τομὴ μὲ ἡμερομηνία 18.5.1955, εἰκ. 115). Τὸ ἐσωτερικὸ ὕψος τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν 1 μ. περίπου. Τὸ κονίαμα περιέβαλλε καὶ ἐξωτερικὰ τὶς κεραμίδες. Ὁ ἀγωγὸς Α ἐμφανίζεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ «πρόσκτισμα» τοῦ Ἡρωδείου (σ. 98, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2, Β3), καί, ἀκολουθώντας ΝΔ. φορὰ, περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸν καὶ σήμερα ὄρατὸ ἀρχαῖκὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο 72α (βλ. σ. 38, εἰκ. 40 καὶ τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2), παρακάμπτει τὴ «δυτικὴ δεξαμενὴ», καὶ συνεχίζει πρὸς Ν. Περνώντας πολὺ κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία τῆς δεξαμενῆς προβλέφθηκε εἰδικὴ κατασκευὴ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ ἐδάφους: ἐδῶ ὁ ἀγωγὸς Α μαζί μὲ ἓνα δεύτερο μικρότερο ἀγωγὸ πὺν βρίσκεται σὲ χαμηλότερη στάθμη (εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερος) ἔριχνε τὰ νερὰ σὲ κυλινδρικὸ φρέαρ (Φ41, εἰκ. 123, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3) ἀπὸ πῆλινες κεραμίδες, ἀπὸ τὸ βαθύτερο σημεῖο τοῦ ὁποῖου συνέχιζε ὕστερα ὁ Α, στὴν ἀρχικὴ

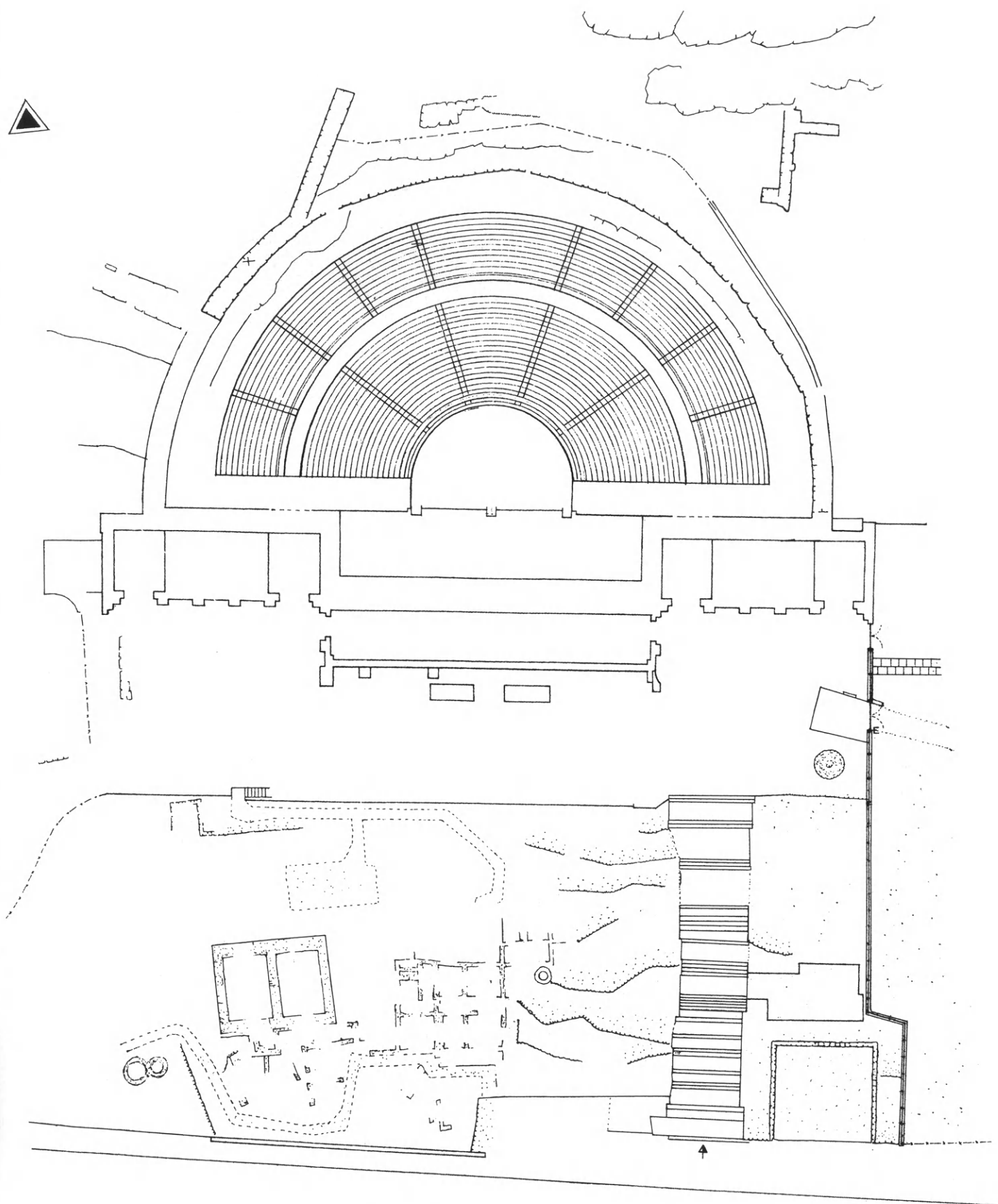

Εἰκ. 123. Κυλινδρικό φρέαρ Φ41 ἀπὸ πήλινες κεραμίδες, ὅπου ἔπεφταν τὰ νερά τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ Α.

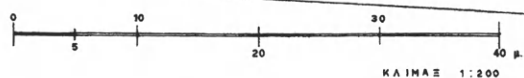
του μορφή τοῦ διπλοῦ U, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο Τραυλοῦ (18.5.55) τῆς εἰκ. 115. Τόσο ἡ κατασκευὴ τοῦ Α, ὅσο καὶ ἡ βασικὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀφετηρία του ἦταν στὸ Ἡρώδειο, κι ἀκόμη τὸ γεγονὸς ὅτι παρακάμπτει τὴ «δυτικὴ δεξαμενὴ», δείχνουν ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ Α ἔλαβαν ὑπ' ὄψη τους τὴ «δυτικὴ δεξαμενὴ».

Ἐνας δεύτερος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς (Υ4, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε1, Ε2, Ε3) βρέθηκε περὶ τὰ 60 μ. ἀνατολικότερα τοῦ Α. Ἡ ἀρχὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀγωγοῦ φάνηκε καθαρὰ ὅτι βρισκόταν στὸ Ἡρώδειο. Ὅμως αὐτὸς δὲν συνεχιζόταν, ὅπως ὁ Α, ἀλλὰ διακοπτόταν, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, περὶ τὰ 15-16 μ. νοτιότερα, πρὶν συναντήσῃ τὴν «ἀνατολικὴ δεξαμενὴ».

Ἐνας τρίτος ἀγωγὸς (Υ1) (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε1, Ε2, Ε3, Ε4), περὶ τὰ 14 μ. ἀνατολικά τοῦ Υ4, κατέβαινε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Ἡρωδείου, ἀλλὰ περὶ τὰ 20 μ. στὰ βόρεια τῆς «ἀνατολικῆς δεξαμενῆς», διέγραφε ἀπότομη καμπύλη πρὸς Δ., περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὸν Υ4, ἀμέσως μετὰ ὅμως, μεταβάλλοντας καὶ πάλι διαδρομὴ, κατευθυνόταν πρὸς Ν. περνώντας δίπλα στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς.

ΟΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ

Κ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ 1978

Ο χώρος νοτιώς τῆς Ἀκροπόλεως ὅπως εἶναι διαμορφωμένος σήμερα.

Γ. ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

Οπως και στον πρόλογο ἐλέχθη, στο Γ' μέρος δημοσιεύονται τὰ γλυπτὰ πού βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1955-1960 νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἡ δημοσίευσή τους εἶναι ἐκπλήρωση ὑποχρεώσεων, παλιῶν καὶ πρόσφατων: α) Πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία εἶχε χρηματοδοτήσει ἓνα μέρος τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων, καὶ εἶχε περιλάβει τὰ πρῶτα πορίσματά τους στὰ ἐτήσια πεπραγμένα της (ΠΑΕ). β) Πρὸς τὸν ἀνασκαφέα Πάννη Μηλιάδη, πού ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῶν ἀνασκαφῶν μοῦ ἀνέθεσε τὴ δημοσίευσή τους, ἡ ὁποία ὅμως γιὰ διάφορους λόγους δὲν κατέστη δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ ἐπὶ πολλὰ χρόνια. γ) Πρὸς τὴν Α' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία ἐτοιμάζοντας τὸ 1998 ἔκθεση τῶν εὗρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων στὸ Κέντρο Μελετῶν Ἀκροπόλεως (ΚεΜΑ, ἢ ἄλλως von Weiler) μοῦ πρότεινε τὴ σύνταξη καταλόγου μέρους τῶν γλυπτῶν. Ἡ ἔκθεση ἐκείνη τῆς Ἐφορείας δὲν πραγματοποιήθηκε, ὁλοκληρώθηκε ὅμως στὴν προθεσμία πού τάχθηκε ἡ σύνταξη τῶν λημμάτων, τὰ ὁποία εἶχα ἀναλάβει. Σήμερα παρουσιάζονται μαζί με τὴν ἔκθεση τῶν κυριότερων ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων.

Ἐν τῷ μεταξύ, πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ γλυπτοῦ ὕλικου εἶχε παραχωρηθεῖ πρὸς μελέτη: 1) σὲ ἐρευνητὲς τοῦ Φινλανδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν¹⁴⁵, 2) στὸν B. Schmaltz ἡ «τράπεζα» 1955 NAM 90, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε ἐξαντλητικὰ¹⁴⁶. Τέλος, μερικὲς πολὺ χρήσιμες παρατηρήσεις ἔγιναν πρόσφατα γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1955 ἀπὸ τὸν Ἑλβετὸ ἀρχαιολόγο L. Baumer¹⁴⁷.

Ἡ δική μου ἐργασία ἔχει σκοπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ τῶν μαρμάρινων γλυπτῶν πού βρέθηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῶν ἀνασκαφῶν νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἐντελῶς ἀσήμαντων καὶ ἀποσπασματικῶν. Τὰ τέσσερα πῆλινα γλυπτὰ πού βρέθηκαν σὲ ἓνα πηγάδι κοντὰ στὸ Ἡρώδειο θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ξεχωριστῆς μελέτης.

Τὸ ἀσύνδετο τοῦ ὕλικου, ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε χρονικῆς καὶ τοπογραφικῆς συνοχῆς καὶ ἡ ἄνιση καλλιτεχνικὴ ἀξία τῶν περισσοτέρων γλυπτῶν, μὲ προβλημάτισαν ὥς πρὸς τὸν τρόπο τῆς παρουσιάσής τους. Ἐπέλεξα τελικὰ ὥς πιὸ πρακτικὴ τὴ δημοσίευσή τους κατὰ χρονικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους, κατὰ τίς ὁποῖες ἄλλωστε ἀνασκάφηκαν διαφορετικοὶ κάθε χρόνο τομεῖς τῆς ὅλης περιοχῆς. Ἔτσι τὸ ὕλικὸ δημοσιεύεται παρακάτω κατὰ

145. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 131-132, εἰκ. 30a-b.

147. Baumer, *AntK* 2001, 55-69.

146. Schmaltz, *AM* 1978, 83-97.

ἔτη, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ 1955 ποὺ ξεκίνησαν οἱ ἀνασκαφές ἕως τὸ 1960 ποὺ τελείωσαν. Τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ γλυπτὰ δηλώνεται μὲ τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἔλαβε στὸ εἰδικὸ εὐρετήριο τῶν ἀνασκαφῶν νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, μπροστὰ ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει πάντοτε τὸ πρόθεμα ΝΑΓ (Νοτίως Ἀκροπόλεως Γλυπτὰ) ἢ ΝΑΜ (Νοτίως Ἀκροπόλεως Μαρμάρινα) καθὼς καὶ ὁ χρόνος τῆς εὕρεσής του.

Πολλὰ εἶναι τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ θέτουν τὰ γλυπτὰ ὡς πρὸς τοὺς τόπους εὕρεσής τους¹⁴⁸. Στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» βρέθηκαν ὄχι λίγα γλυπτὰ τῶν κλασικῶν, ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ ἦταν ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση, καὶ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ ἄλλες θέσεις τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τρία γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν στὸ «παρεκκλήσι»: τὴν μαρμαρίνη «τράπεζα» 1955 ΝΑΜ 90, τὴν Κυβέλη 1955 ΝΑΜ 12, τὸ ἀνάγλυφο χθόνιας θεότητας 1955 ΝΑΜ 11. Ἄν ἡ σημασία τους στὸ σπίτι τοῦ Πρόκλου δὲν γεννᾷ παρὰ ἐλάχιστα ἐρωτηματικὰ, ἡ ἀρχικὴ τους θέση εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ καθορισθεῖ. Πὰ τὰ ἄλλα γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», οἱ δυσκολίες εἶναι πολὺ μεγαλύτερες, ἀφοῦ βρέθηκαν στίς ἐπιχώσεις τοῦ κτιρίου. Καὶ ἂν γιὰ τὸν κορμὸ τῆς Ἰσιδος 1955 ΝΑΜ 40 ἔχει διατυπωθεῖ ἡ εὐλογία, ὅπως πιστεύουμε, ὑπόθεση ὅτι ἦταν μέρος τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἰσιδος ποὺ ἦταν στὴ Ν. πλαγίᾳ τῆς Ἀκροπόλεως, δὲν εἶναι διόλου σαφές ποιά ἦταν ἡ θέση ποὺ εἶχε στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» καὶ ποιά ἦταν ἀκόμη ἡ σημασία του μέσα σ' αὐτήν. Ἀκόμα πιὸ προβληματικὴ εἶναι ἡ θέση καὶ ἡ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» τὸ κεφάλι τοῦ ἐφήβου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. 1955 ΝΑΜ 22 (βλ. σημ. 148).

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορες θέσεις τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, αὐτοῦ ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Ἡρώδειον, στὰ βόρεια, ἕως τὸ «ἱερὸν τῆς Νύμφης», στὰ νότια, οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἔχουμε γιὰ τίς σχέσεις τους μὲ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς μὲ τίς ἀνασκαφές εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Ἐνα μέρος τους εἶναι μικροῦ μεγέθους καὶ πενιχρῆς μᾶλλον τεχνοτροπίας, μερικὰ εἶναι καὶ ἡμίεργα. Ἄν γιὰ τὰ πρῶτα δικαιολογεῖται ἡ ὑπόθεση ὅτι ἀνήκαν στὴν «ἱερή» οἰκοσκευὴ σπιτιῶν τῆς περιοχῆς αὐτῆς, γιὰ τὰ δεύτερα μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι βρίσκονταν ὑπὸ ἐπεξεργασία ἀκόμη σὲ μαρμαρογλυφεῖα τῆς ἴδιας περιοχῆς, ποὺ ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα τῆς πόλης ἦσαν ἐγκατεστημένα μέσα σὲ σπίτια¹⁴⁹. Ἡ ἡμίεργη κατάσταση πολλῶν ἀγαλματίων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὅποια πενιχρὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τους, σημαίνει ὅτι τὰ μαρμαρογλυφεῖα τούτης τῆς περιοχῆς τῆς πόλης ἐγκαταλείφθηκαν ξαφνικά. Μία εὐλογία λ.χ. αἰτία μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀνέ-

148. Κατὰ τὴ σύνταξη τῶν λημμάτων ὡς τόπος εὐρέσεως ἀναγράφεται αὐτὸς ἀκριβῶς ποὺ σημειώνεται στὰ δελτία τῆς ἀρχαιοθήκης. Ἡ ταύτιση πάντως τῶν τοπικῶν αὐτῶν προσδιορισμῶν μὲ τὰ ὅσα στοιχεῖα περιέχει τὸ τοπογραφικὸ τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 27) δὲν ἦταν πάντα ἐφικτὴ, καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχει κάποια ἀοριστία, στὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα καὶ στίς ἀρχικὲς ἀκόμη θέσεις.

149. Ὅχι μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ βρέθηκαν μαρμαρο-

γλυφεῖα μέσα σὲ σπίτια: α) στὰ ΝΔ. τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς (βλ. Thompson - Wycherley, *Agora* 177), β) στὸ νότιο μέρος τῆς Ἀγορᾶς, στὴ ΝΔ. διακλάδωση τῆς Παναθηναϊκῆς ὁδοῦ μὲ τὸν δρόμο τοῦ νότιου μέρους τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. (Thompson, *Hesperia* 1960, 332-3) ἀλλὰ καὶ γ) στὴν ἴδια τὴν Ἀγορά, σὲ δωμάτια τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου (Shear, *Hesperia* 1935, 394-398 καὶ Phillips Stevens, *Hesperia* 1949, 269).

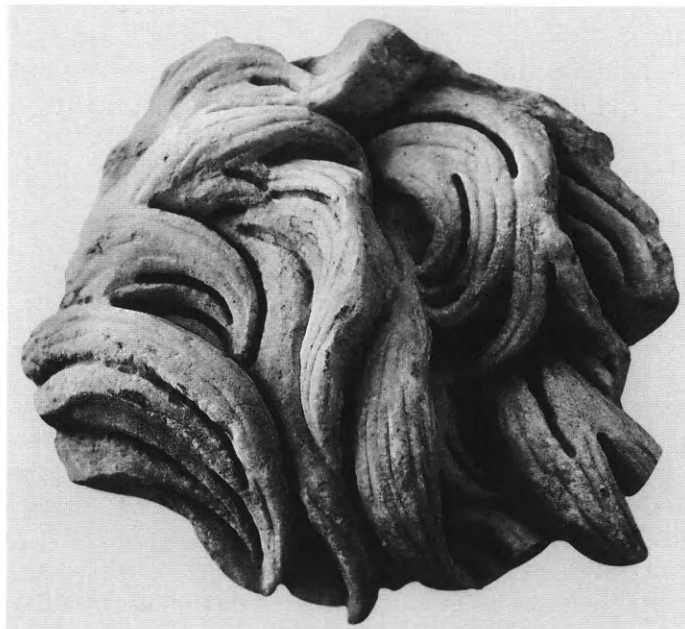
γερση τοῦ μνημειώδους Ὠδείου, πού ὅπως ξέρουμε ἄρχισε νά κτίζεται μετὰ τὸ 160 μ.Χ. Φυσικά τίποτε δὲν εἶναι βέβαιο.

Ἀκόμα ἓνα ἐρώτημα εἶναι αὐτὸ πού θέτουν τὰ ὑπολείμματα ἀναγλυφικῆς ἐπιφάνειας πού σώζεται πίσω ἀπὸ δύο κεφάλια τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., τὸ κεφάλι ἐφήβου 1956 ΝΑΓ 3 καὶ τὸ κεφάλι γενειοφόρου 1957 ΝΑΓ 82: Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τμήματα ἀναγλύφων μορφῶν. Ποιὸς ἦταν ὁμοῦς ὁ προσρισμὸς τῶν ἀναγλύφων; ἐπιτύμβιος; ἀναθηματικός; διακοσμητικός; Ταφές τόσο κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη εἶναι ἀδύνατον νὰ βρίσκονταν. Βέβαια λίγο μακρύτερα, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν, τὸ ἐπιβλητικὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Γαίου Ἰουλίου Ἀντιόχου Φιλοπάππου στέκει ἀκόμα σήμερα, ἀδάμαστο σχεδὸν ἀπὸ τὸν χρόνον, καὶ σπαράγματα πολυτελοῦς ταφικοῦ μνημείου ἔχουν βρεθεῖ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ Φιλοπάππου στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.¹⁵⁰, τάφοι ὁμοῦς τόσο κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν. Τὸ μέγεθος τῶν κεφαλιῶν φαίνεται νὰ ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν νὰ προέρχονται ἀπὸ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα. Μήπως, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν μας καὶ τὴ χρονολογία τους στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὰ κεφάλια αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ἀγάλματα πού διακοσμοῦσαν τὶς κόγχες τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ¹⁵¹;

Τμῆμα κόμης, 1955 ΝΑΜ 5 (εἰκ. 124)

Περὶ τὸ 170-180 μ.Χ.

Βρέθηκε στὰ μπάζα τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως πού ἐκάλυπτε ὡς τὸ 1955 τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ νότιο κράσπεδό της, σ' ἓνα σημεῖο πού ἀντικρίζει περίπου τὴ ΝΔ. ἄκρην τοῦ Ἡωδείου.

Εἰκ. 124. Τμῆμα κόμης (1955 ΝΑΜ 5).

150. Βλ. λ.χ. Ρωμοπούλου 69, ἀρ. 67.

151. Tuckermann 4.

Δέν σώζεται παρὰ ἓνα μικρὸ τμήμα «ἀκατάστατης» κόμης, προερχόμενο πιθανῶς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ κρόταφο.

Μάρμαρο λευκὸ, χονδρόκοκκο, μᾶλλον πεντελικό. Χρήση τρυπάνου καὶ σμίλης.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.195 μ., πλ. 0.18 μ.

Τὰ μαλλιά προέρχονται ἀπὸ νεανικὸ, ἀνδρικὸ κεφάλι. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλούσιους καὶ ἄτακτους βοστρύχους, ὅπου χρησιμοποιεῖται ἄφθονα τὸ τρυπάνι γιὰ τὴ δήλωση τῶν βοστρύχων, καὶ τὸ βελόνι γιὰ τὴ δήλωση τῶν τριχῶν.

Ἡ ἀπόδοση αὐτῆς τῶν μαλλιῶν εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. καὶ λίγο μετὰ¹⁵², καὶ εἰδικὰ τῶν ἀθηναϊκῶν ἐργαστηρίων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ αὐλικὰ ἐργαστήρια τῆς Ρώμης ποὺ ἔκαμαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γενικὴ σχεδὸν χρήσι τοῦ τρυπάνου¹⁵³. Παραδείγματα γιὰ στυλιστικoὺς παραλληλισμοὺς μὲ τὸ δικό μας κομμάτι τὸ λίγο παλιότερο κεφάλι γενειοφόρου ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ S 335¹⁵⁴, τὰ περίπου σύγχρονα κεφάλια τοῦ λεγόμενου Ρομητάκη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 419¹⁵⁵, ἓνα κομμάτι κεφαλοῦ ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδη στὴ Λουκοῦ (Πολυδεύκης)¹⁵⁶. Παρόμοιο εἶναι καὶ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο¹⁵⁷.

Ἡ ἄτακτη κόμη εἶναι χαρακτηριστικὴ πολλῶν πορτραίτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ ἀπεικονίζουν ἄτομα ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ δείχνουν πνευματικὰ καλλιεργημένα¹⁵⁸.

Ἀρχαῖζουσα κεφαλὴ Διονύσου, 1955 NAM 10 (εἰκ. 125-128)

1ος αἰ. π.Χ.;

Βρέθηκε δυτικὰ τῆς «οἰκίας τοῦ Πρόκλου», στὴν ἐπίχωση τοῦ «ἀψιδωτοῦ κτίσματος Στ»¹⁵⁹ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ5).

Ἀποκεκρουμένη ἢ ἀριστερὴ παρειὰ καὶ τὸ ἀντίστοιχο μέρος τοῦ γενιοῦ, ἡ μύτη, καὶ ἡ ἄκρη τοῦ γενιοῦ.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, μὲ ἐρυθρωπὴ ὀξειδωση, πεντελικό. Λεπτοδουλεμένο μὲ τὸ βελόνι.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.145 μ., πλ. 0.10 μ.

152. Λ.χ. Wegner, *Hadrian* πίν. 1 κέ. Fittschen, *JdI* 1971, 228.

153. Wegner 93 κέ. Albertson, *AJA* 1983, 158.

154. Harrison 38-41, ἀρ. 28, πίν.19.

155. Π.χ. Ρωμοπούλου 104-105, ἀρ. 105, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἰδιαίτερα ἀξιωματικὸν οἱ παρατηρήσεις τοῦ Fittschen, *JdI* 1971, 244 κέ., ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε πειστικὰ ὅτι τὸ ἔργο ἀνήκει ὄχι στὰ χρόνια τοῦ Γαλλιανοῦ, ὅπως νόμιζαν παλιότερα, ἀλλὰ στὸν προχωρημένο 2ο αἰ. μ.Χ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Smith, *JRS* 1998, 57-58, πίν. III, 2: μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

156. Ντάτσουλη - Σταυρίδη 50, πίν. 37.

157. Κατάκης 98-99, ἀρ. 101, πίν. 110α, β.

158. Zanker 223-4, εἰκ. 127 (προτομὴ ἀστοῦ ὡς φιλοσόφου, 160 μ.Χ., Μουσεῖο Βιέννης), 224-5, εἰκ. 128 («νέος Ἀντισθένης», Ἐθνικὸ Μουσεῖο), 225-7, εἰκ. 130 («νέος Ἀντισθένης», Μουσεῖο Ἀκροπόλεως), 226-7 (ἀνώνυμος, σύγχρονος τοῦ Λουκίου Βήρου, Μουσεῖο Θεσμῶν). Πὰ τὸ παραπάνω πορτραῖτο βλ. καὶ *Museo Nazionale Romano, Le sculture* I, 1, 316-7, ἀρ. 188, καὶ Fittschen, *JdI* 1971, 244 κέ.

159. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1955, πίν. 3β, κτίριον Στ καὶ πίν. 4α καὶ σ. 46-47 καὶ Karivieri, *Post-Herulian Athens* εἰκ. 13, σχ. εἰκ. 11.

Εἰκ. 125-128. Ἀρχαῖζουσα κεφαλὴ Διονύσου (1955 NAM 10).

Κεφαλή γενειοφόρου Διονύσου. Στο πάνω μέρος του κεφαλιού «ἐπίθημα». Ἡ κόμμωση εἶναι περίπλοκη: τὸ κύριο τμήμα τῶν μαλλιῶν εἶναι κτενισμένο πρὸς τὰ ἐπάνω σὲ λεπτὸς κυματοειδεῖς σχηματισμούς, ἐνῶ δυὸ παχιές μάζες μαλλιῶν ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ κέντρο ἀκριβῶς τοῦ μετώπου, κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω σὲ ἐπίσης ἐλαφροὺς κυματισμούς, ἀφήνοντας νὰ φαίνεται στὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου μικρὸ τμήμα μιᾶς πλατιᾶς ταινίας («μίτρας»). Ἀπὸ τὶς μάζες ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια προβάλλουν στίς θέσεις ὅπου κανονικὰ εἶναι τὰ αὐτιά (ἐδῶ εἶναι κρυμμένα) δυὸ ἄλλες παχιές μάζες ἀπὸ πιὸ συμπαγεῖς βοστρύχους, οἱ πρόσθιες κοντύτερες, ἀπὸ κοχλιωτοὺς βοστρύχους, οἱ δεύτερες κατεβαίνουν στὰ πλάγια τοῦ προσώπου, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι σαφές ἀπὸ ποῦ ξεκινοῦν οὔτε καὶ πῶς κατέληγαν. Ἡ ταινία πάντως ποὺ προαναφέρθηκε ξαναφαίνεται στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιού. Τὰ μαλλιά κατεβαίνουν καὶ στὸν τράχηλο, δὲν ξέρουμε ὅμως πόσο χαμηλὰ ἐφθάναν ἀρχικὰ οὔτε καὶ ποιὸς ἦταν ὁ σχηματισμὸς τους ἐκεῖ.

Τὸ γένι εἶναι βαθύ, τὸ περίγραμμά του καμπύλο, καὶ οἱ βόστρυχοί του λεπτοὶ καὶ ἐλαφρὰ κυματοειδεῖς. Κάτω ἀπὸ τὸ στόμα σχηματίζεται μιὰ ξεχωριστή, σχετικὰ στενὴ ζώνη τριχῶν γενιοῦ. Τὸ μουστάκι σκεπάζει ὁλόκληρο τὸ ἐπάνω χεῖλος καὶ κατεβαίνει ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές τοῦ στόματος, οἱ ἄκρες του ἐνώνονται, χαμηλά, μὲ τὸ γένι. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι ἐλεύθερο καὶ σαρκῶδες. Τὸ μέτωπο εἶναι στενὸ, τὰ μάτια ἀμυγδαλωτὰ καὶ σχετικὰ βαθιὰ τοποθετημένα, ἡ ἔκφρασή τους ρεμβώδης.

Ἡ ἀρχικὴ χρῆση τοῦ γλυπτοῦ θέτει ἐρωτηματικά: Ἡ περίοπτη ἐργασία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἐπίθημα φαίνεται νὰ ἀποκλείει τὴν περίπτωση χρῆσης τοῦ γλυπτοῦ ὡς τραπεζοφόρου. Θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἀρχιτεκτονικὸ στήριγμα. Τέτοια ἀνθρωπόμορφα ἀρχιτεκτονικὰ στηρίγματα ἔχουν μακρὰ ἱστορία στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονική. Βλ. λ.χ. τὶς κόρες τῶν Θησαυρῶν τῶν Κνιδίων καὶ Σιφνίων στοὺς Δελφοὺς καὶ τὶς κόρες τοῦ Ἑρεχθεῖου, καὶ παρόμοια χρῆση φαίνεται νὰ εἶχαν τὰ κεφάλια στὸ Μουσεῖο τῶν Θερμῶν¹⁶⁰. Ὁ τύπος τοῦ σώματος εἶναι δύσκολο νὰ ἀποκατασταθεῖ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἦταν κορμὸς ἐρμαϊκῆς στήλης. Ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἀσφαλῶς Διόνυσος, ὅπως δείχνει ἡ «μίτρα» ποὺ φορεῖ. Μολονότι ὁ γενικός τύπος τοῦ γενειοφόρου θεοῦ ἀνάγεται στὴν τέχνη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., λ.χ. στὸν Ἑρμῇ Προπύλαιο τοῦ Ἀλκαμένη, καὶ ἡ «ρυτίδωση» τῶν τριχῶν στὰ μαλλιά καὶ τὸ γένι διατηρεῖ ἀναμνήσεις τῆς πραξιτέλειας τέχνης, ἡ περίτεχνη κόμμωση, ὁ ἀρχαῖζων σχηματισμὸς τῶν μαλλιῶν στὰ πλάγια, ἡ θέση, τὸ σχῆμα καὶ ἡ ἔκφραση τῶν ματιῶν, δείχνουν ὁλοφάνερα ὅτι τὸ ἔργο εἶναι πολὺ νεότερο καὶ ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., καὶ πιθανότατα ἀναπαριστᾷ τὸν ἀρχαῖστικό τύπο Ε τοῦ L. Curtius¹⁶¹. Τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας του καὶ ἡ ἔκφρασή του συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοσή του σὲ νεοαττικὸ καλλιτέχνη, ἴσως τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Εἶναι πάντως παλιότερο ἀπὸ τὸ κεφάλι μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης τοῦ Museo Nazionale Romano (ἐποχῆς Φλαβίων)¹⁶².

Ἡ καλλιτεχνικὴ ποιότης τοῦ ἔργου εἶναι ὑψηλή.

160. Museo Nazionale Romano, *Le sculture* I, 1, 336-8, ἀρ. 200 καὶ 201.

161. Curtius 68 κέ., πίν. 19.

162. Museo Nazionale Romano, *Le sculture* I, 1, 217-8, ἀρ. 135.

Ἀνάγλυφο ἀφιερωμένο σὲ χθόνια θεότητα, 1955 NAM 11 (εἰκ. 129)

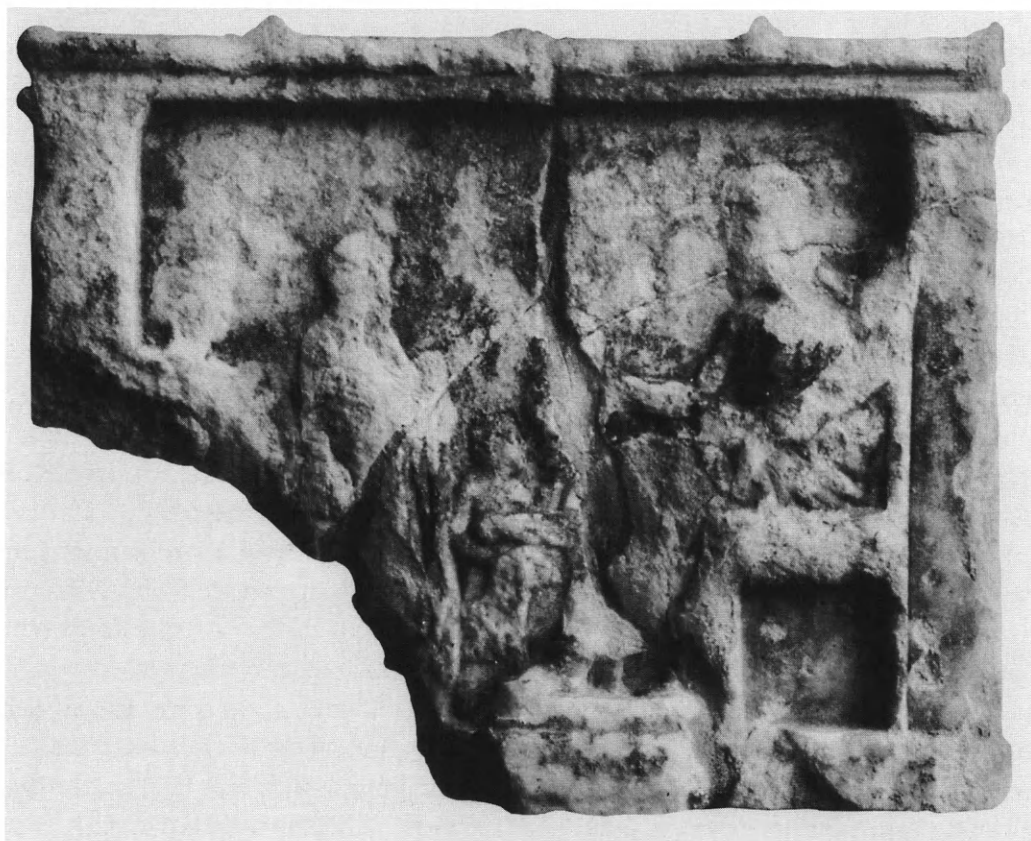
4ος ἢ ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.

Βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὴν πρὸς Νότον ὄψη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ μικροῦ «ἱεροῦ τῆς Μητρὸς» στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου»¹⁶³ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I4, I5).

Λεῖπει τμῆμα κάτω ἀριστερά. Ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ὁλόκληρη σχεδὸν καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τριμμένη.

Μάρμαρο λευκὸ, πεντελικό, μὲ ἀφθονὴ ὀξειδωσι.

Διαστ.: ὕψ. 0.24 μ., πλ. 0.305 μ., πάχ. 0.05 μ. μὲ τὶς παραστάδες.

Εἰκ. 129. Ἀνάγλυφο ἀφιερωμένο σὲ χθόνια θεότητα (1955 NAM 11).

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ὀρθογώνιου σχήματος (πλάτος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ὕψος) μὲ παραστάδες καὶ γείσο μὲ πέντε μικρὰ ἀνθήμια. Στὸ κάτω τμῆμα ταινία.

163. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1955, 48, πίν. 6β. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 119, εἰκ. 18. Baumer, *AntK* 2001, 58-60, πίν. 23.

Ἡ κύρια μορφή τῆς παράστασης εἶναι στο δεξιὸ μέρος τῆς ἀναγλυφικῆς ἐπιφάνειας: ἓνας ἔνθρονος γενειοφόρος θεός, πρὸς τὰ ἀριστερὰ καθισμένος, πού φορεῖ ἱμάτιο. Μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι κρατᾷ κέρας Ἀμαλθείας καὶ μὲ τὸ δεξιὸ προτείνει φιάλη, τῆς ὁποίας λείπει τὸ μεγαλύτερο τμήμα. Τὰ πόδια του πατοῦν σὲ ὑποπόδιο, τὸ ἀριστερὸ προβάλλεται, τὸ δεξιὸ εἶναι τραβηγμένο πρὸς τὰ πίσω. Μπροστά του στέκουν τρεῖς μορφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες κυριότερη εἶναι ἡ μεσαία, ψηλότερη ἀπὸ τίς ἄλλες: ἓνας γενειοφόρος, ἱματιοφόρος ἄνδρας. Λίγο χαμηλότερη εἶναι μιὰ γυναίκα πίσω του, κοντὰ στο ἀριστερὸ πλάισιο, τῆς ὁποίας ὅμως μόνο τὸ κεφάλι ἔχει σωθεῖ. Ἡ τρίτη μορφή, ἡ πιὸ μικρὴ ἀπὸ ὅλες, εἶναι ἓνα παιδί πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν ὄρθιο ἄνδρα καὶ τὸν ἔνθρονο θεό, πρὸς τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀπευθύνεται μὲ τὴν κίνηση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ του χέρι κρατᾷ κριάρι πού θὰ τοῦ προσφερθεῖ ὡς θυσία.

Ἡ θεότης πού εἰκονίζεται εἶναι ἀσφαλῶς χθόνια, ὅπως τὸ δείχνει τὸ κέρας τῆς Ἀμαλθείας πού αἰσθητοποιεῖ τὴν ἀφθονία. Κατὰ τὴν Α. Karivieri ἴσως εἰκονίζεται ὁ Ἀσκληπιός, διότι ἡ παράσταση τῆς θυμίζει ἀνάλογες παραστάσεις σὲ ἀφιερῶματα τῶν Ἀσκληπιείων. Τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα ὥστόσο πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο κλπ.¹⁶⁴ καὶ παριστάνουν τὸν Ἀσκληπιὸ ἐπίσης καθισμένο πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ δεχόμενο τιμὲς ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δείχνουν συνήθως τὸν θεὸ νὰ ἀκουμπᾷ στο κεφάλι τοῦ φιδιοῦ ἢ νὰ στηρίζεται σὲ σκῆπτρο ἢ νὰ ἀκουμπᾷ στὴ ράχη τοῦ θρόνου ἢ ἀκόμη νὰ ἀκουμπᾷ χαλαρὰ στὸν μηρό του. Ἐπειδὴ δὲν μαρτυρεῖται παράσταση Ἀσκληπιοῦ ὅμοια μὲ τοῦ δικοῦ μας ἀναγλύφου, ἡ προσοχή μας θὰ στραφεῖ σὲ παραστάσεις ἄλλων θεοτήτων: τοῦ Διὸς Μειλίου πού κρατᾷ, ὅπως ἐδῶ, κέρας Ἀμαλθείας, βλ. λ.χ. στο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ πού φέρει ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Δία Μειλίχιον¹⁶⁵, ἢ τοῦ Διὸς Φιλίου, μιᾶς πολὺ συγγενικῆς θεϊκῆς ὑπόστασης τοῦ ἴδιου βασικῆς χθόνιου θεοῦ, πού μὲ τὸν χρόνον ἐπεκράτησε τῆς ἄλλης. Ὁ Φίλιος Ζεὺς ἀπεικονίζεται σ' ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο, τύπου νεκροδείπνου, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., νὰ κρατᾷ στο ἓνα χέρι κέρας Ἀμαλθείας καὶ στο ἄλλο φιάλη¹⁶⁶. Ὅτι τὸ ἀνάγλυφό μας μᾶλλον παριστάνει τὸν Φίλιο Δία φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ζῶο πού προσφέρεται στὴ θυσία εἶναι ὄχι χοιρίδιο ἀλλὰ κριάρι, ὅπως σ' ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 4ου αἰ., ὅπου πάντως ὁ Ζεὺς στηρίζεται σὲ σκῆπτρο. Τὸ 1960 βρέθηκε τμήμα ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 4ου αἰ. λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν πύργο τῆς Ἀπτέρου Νίκης καὶ φανερῶνει ὅτι ἱερὸ τοῦ Φιλίου Διὸς ὑπῆρχε κάπου σὲ τούτη τὴν περιοχὴ στὰ νότια τῆς Ἀκροπόλεως¹⁶⁷. Ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἦταν σημαντικὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἱερέας του εἶχε δικό του κάθισμα στὴν προεδρία τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου (ἐπιγραφή τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.: ἱερέως Διὸς Φιλίου)¹⁶⁸.

Σὲ ὅλη τὴ δυτικὴ περιοχὴ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως ὑπάρχουν πυκνὲς μαρτυρίες λατρείας τοῦ Διὸς Φιλίου καὶ τοῦ Διὸς Μειλίου¹⁶⁹. Ὅμως ὁ L. Baumer διατύπωσε τελευ-

164. LIMC II, 1, 874, ἀρ. 82 (Holtzmann).

165. Cook II, 1105-6 καὶ εἰκ. 943.

166. Αὐτόθι 1162, εἰκ. 970, βλ. καὶ 1175, εἰκ. 977.

167. Δοντᾶς, ΠΑΕ 1960, 6, πίν. 2γ.

168. Maass 52-3, 132, πίν. XVIIIb (IG II 5066).

169. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 25, πίν. 1β (στὴν μετὰ ἐπιγραφή στὸν Δία Μειλίχιον).

ταῖα μιὰ ἄλλη γνώμη¹⁷⁰: ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος χθόνιος θεὸς εἶναι ὁ Παγκράτης, τοῦ ὁποίου τὸ ἱερὸ βρέθηκε τὸ 1953 κοντὰ στὸν Ἴλισσὸ ἀπὸ τὸν Πάννη Μηλιάδη¹⁷¹ καὶ περιεῖχε μεταξὺ ἄλλων πολλὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα μὲ παράσταση θεοῦ παρόμοιου τύπου¹⁷². Ὁ Baumer χρονολόγησε τὸ ἀνάθημα στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἐντοιχισμὸς τοῦ στοῦ μικρὸ ἱερὸ τῆς Κυβέλης στήν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» δείχνει τὸν σεβασμὸ πὺν ἔνοιωθαν οἱ νεοπλατωνικοὶ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαίας ζωῆς τῆς Ἀθήνας στὰ λείψανα τοῦ παρελθόντος τῆς καὶ κυρίως στὶς χθόνιες θεότητες.

Κυβέλη, 1955 NAM 12 (εἰκ. 130)

Πιθανότατα τέλος 4ου αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 130. Κυβέλη (1955 NAM 12).

170. Baumer, *AntK* 2001, 58 κέ., πίν. 23.4.

171. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1953, 47 κέ., εἰκ. 1-10 (συγκριζόμενα 9) καὶ Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1954, 41 κέ., εἰκ. 1-7.

172. Vikela, *AM* 1997, 187-189, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Βρέθηκε έντοιχισμένο στη νότια ὄψη τοῦ βορείου τοίχου τοῦ «ἱεροῦ τῆς Μητρὸς» ἢ «παρεκκλησίου» τῆς «οἰκίας τοῦ Πρόκλου», ἀριστερά τοῦ NAM 11¹⁷³ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I4).

Λεῖπει ὅλο τὸ πάνω τοῦ ναῖσκου, καθὼς καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Κυβέλης.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.40 μ., πλ. 0.28 μ., πάχ. 0.225 μ.

Μέσα σὲ ναῖσκο ἔνθρονη ἡ «Μήτηρ τῶν θεῶν». Τὰ μαλλιά, μακριά, πέφτουν σὲ στριφτοὺς βοστρύχους ἐκατέρωθεν τοῦ λαμοῦ. Φορεῖ χιτῶνα, ζωσμένο κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, καὶ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει σχεδὸν ὁλόκληρα τὰ σκέλη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πόδια. Τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀκουμπᾷ στὸ πάνω μέρος τοῦ τυμπάνου ποὺ στηρίζεται ὄρθιο στὸ κάθισμά της, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ σὲ ἀνοικτὴ κίνηση κρατᾷ φιάλη. Στὸν μηρὸν ἀναπαύεται ἓνα λιοντάρι. Ἡ θεὰ πατεῖ σὲ ὑποπόδιο προτείνοντας ἐλαφρὰ τὸ δεξιὸ πόδι. Στὴν ἀριστερὴ (σὲ σχέση μὲ τὸν θεατὴ) ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐπιγραφή: ΚΑΛΛΙΚ--- Πίσω κοῖλο, δουλεμένο ἀδρὰ μὲ τὸ «βελόνι».

Ὁ τύπος, συνηθισμένος στὴν ὑστεροκλασικὴ, ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ τέχνη, περιόπτη καὶ ἀνάγλυφη, ἀποδίδει ἓνα ὑστεροκλασικὸ πρότυπο ποὺ ἐμπνεόταν ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Μητέρας τῶν θεῶν, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου, στὴν ἀρχαία Ἀγορά, τὸ παρήλλασσε ὁμως συχνὰ ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες¹⁷⁴.

Συνδυασμὸς στοιχείων τοῦ 5ου (ὅπως ἡ στήριξη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ στὸ τύμπανο) καὶ τοῦ 4ου αἰ. (ὅπως ὁ ζωσμένος ψηλὰ χιτῶνας καὶ οἱ ἐλεύθερες πτυχὲς ποὺ πέφτουν στὸ δεξιὸ της μέρος). Ἡ ἐργασία εἶναι περισσότερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως ἐπιμελημένη, καὶ οἱ διαστάσεις της εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερες. Ὁ Baumer τὴν χρονολογεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα ΚΑΛΛΙΚ--- (τοῦ ἀναθέτου προφανῶς) μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ εἴτε ὡς Καλλικράτης εἴτε ὡς Καλλικλῆς, καὶ τὰ δύο εἶναι καλὰ μαρτυρημένα ἀττικὰ ὀνόματα, ὅπως λέει ὁ Baumer¹⁷⁵. Κατ' αὐτὸν τὸ ὄνομα δὲν ὁλοκληρώθηκε εἴτε λόγῳ κάποιου σφάλματος κατὰ τὴ χάραξη εἴτε διότι τὰ τελευταῖα γράμματα θὰ δηλώνονταν μὲ χρῶμα. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει μὲ βεβαιότητα τὴν ἀρχικὴ του θέση¹⁷⁶.

Κορμὸς Ἀφροδίτης, 1955 NAM 13 (εἰκ. 131)

Ρωμαῖκοὶ χρόνοι

Βρέθηκε έντοιχισμένος σὲ τοῖχο τοῦ κτίσματος Σ, στὰ ΒΑ. τῆς «οἰκίας τοῦ Πρόκλου»¹⁷⁷ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I4).

Λεῖπουν ἡ κεφαλὴ, τὰ χέρια ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ κάτω, καὶ ὁλόκληρο τὸ κάτω σῶμα. Ἐπιφάνεια

173. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 48, πίν. 4β (τὸ ἱερὸ τῆς Κυβέλης). Frantz 43. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 119-120.

174. Πὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγορᾶς, Δεσπίνης, Ἀγορακρίτος 11-123, πίν. 100-103. Vermaseren 72 κέ., εἰκ. 54-55. Baumer, *AntK* 2001, 55-58, πίν. 23, 1-3, καὶ

CCCA II, *Graecia atque Insulae*.

175. Baumer, *AntK* 2001, 58 σημ. 19.

176. Αὐτόθι 58, σημ. 20-23.

177. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 124, εἰκ. 17, 20-21, σχ. στὴν εἰκ. 11.

λειασμένη, ἐν μέρει φθαρμένη. Διατηροῦνται καὶ σαφῇ ἵχνη ἐργαλείου.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.13 μ., πλ. 0.115 μ., πάχ. 0.07 μ.

Εἰκ. 131. Κορμὸς Ἀφροδίτης (1955 NAM 13).

Κορμὸς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου τῆς Ἀναδυομένης¹⁷⁸. Τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὰ ἐπάνω, στραγγίζει τὰ μαλλιά της, τὸ ἀριστερό, κατεβασμένο, ἔπιανε ἓνα ἄλλο τμήμα τους. Ἡ μορφὴ γέρνει ἰσχυρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά της. Ἡ δουλειὰ δείχνει ἀρκετὴ εὐαισθησία, μὴ χρονολόγησις ὅμως εἶναι ἀδύνατη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ τοποθέτησή του στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

178. LIMC II, 1, 64-5, ἀρ. 541-5 (Delivorrias). Κατά-
κης 60, ἀρ. κατ. 58 (πίν. 73α-δ), 61, ἀρ. κατ. 59 (πίν.

73ε-η), 63, ἀρ. κατ. 61 (πίν. 75). Γενικά γιὰ τὸν τύπο
βλ. στή σ. 244.

Κεφαλάκι Ἀθηνᾶς, 1955 NAM 19 (εἰκ. 132)

Ρωμαϊκοὶ χρόνοι (;)

Βρέθηκε στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», στὸ «ἱερὸ τῆς Μητρός» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, 14, 15), μπροστὰ ἀπὸ τὴν «τράπεζα» τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (1955 NAM 90).

Ὅλο τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσώπου, ἡ μύτη καὶ τὸ στόμα εἶναι ἰσχυρὰ φθαρμένα. Σαφὴ ἴχνη ἐργαλείων (στὸ κρᾶνος).

Μάρμαρο λευκό, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.07 μ., πλ. 0.04 μ., πάχ. 0.055 μ.

*Εἰκ. 132. Κεφαλάκι Ἀθηνᾶς
(1955 NAM 19).*

Φορεῖ κορινθιακὸ κρᾶνος κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ μαλλιά σχηματίζουν κυματοειδεῖς πρὸς τὰ πλάγια βοστρύχους, ἐνῶ πέφτουν σὲ ἐνιαία μάζα πίσω στὸν τράχηλο.

Μιμεῖται τύπους Ἀθηνᾶς τῶν κλασικῶν χρόνων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν Ἀθηνᾶ Velletri¹⁷⁹ ἢ τὴν Ἀθηνᾶ Ince¹⁸⁰. Ἡ δουλειὰ γρήγορη, ὄχι ὅμως καὶ ἀδέξια.

179. Vierendeel-Schlörb, *Katalog* 136-143, εἰκ. 61-5.
Karanastassis, *AM* 1987, 350 κέ., πίν. 54,1.

180. Kabus-Jahn, *AntPl* 1972, 87 κέ., πίν. 1, εἰκ. 10-11.
Karanastassis, *AM* 1987, 360 κέ., πίν. 54,2.

Ἐπιτύμβιο ανάγλυφο, 1955 NAM 20 (εἰκ. 133)

Γύρω στὰ 360 π.Χ.

Βρέθηκε στὰ πρηνή τῆς ἐπίχωσης ἔναντι τοῦ παλιοῦ καφενείου τοῦ Βρούτου (ἐπὶ τῆς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου στοῦ ὕψος τῆς ὁδοῦ Προπυλαίων), πού ἤδη ἀπὸ τὸ 1955 εἶχε κατεδαφισθεῖ.

Λεῖπει ὅλο τὸ ἐπάνω τμήμα (μαζὶ μὲ τὰ κεφάλια).

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Ἐπιφάνεια ὀξειδωμένη.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.67 μ., πλ. 0.58 μ., πάχ. 0.10 μ.

Ἐπιτύμβιο ἀττικὸ ἀνάγλυφο μὲ παράσταση «δεξίωσης» νεκρῆς. Ἀριστερά, καθισμένη γυναικεία μορφή, πού σώζεται ἀπὸ τὸν λαϊμὸ καὶ κάτω, προφανῶς ἡ νεκρή. Φορεῖ χειριδωτὸ χιτῶνα, ὁρατὸ στοὺν κορμὸ τῆς, τὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ στοῦ κάτω-κάτω μέρος, καὶ ἱμάτιο πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν πλάτη καὶ τῆς καλύπτει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὰ σκέλη, σχη-

Εἰκ. 133. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο (1955 NAM 20).

ματίζοντας πτυχώσεις στην περιοχή της κοιλιάς. Μὲ τὰ δύο της χέρια κρατᾷ μὲ τρυφερότητα τὸ δεξιὸ χέρι μιᾶς ὀρθίας γυναικείας μορφῆς (τῆς ὁποίας ἐπίσης λείπει τὸ κεφάλι) ποὺ στέκεται μπροστά της. Καὶ αὐτὴ φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ τὴν καλύπτει σχεδὸν ὁλόκληρη (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ τὸν δεξιὸ βραχίονα), συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ποὺ εἶναι λυγισμένο καὶ ἀκουμπᾷ στὸν κορμὸ της.

Ἡ σωματικότητα τῶν μορφῶν καὶ ἡ παραλληλότητά τους μὲ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου, στὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντεταγμένες, ἀλλὰ καὶ τὰ ροῦχα ποὺ ἔχουν τὴν κλασικὴ μορφολογία καὶ ἡρεμία ποὺ ἐπεκράτησαν στὰ χρόνια τῆς Εἰρήνης τοῦ Κηφισοδότου, χρονολογοῦν τὸ ἀνάγλυφο στὴν κλασικίζουσα φάση τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Συγκεκριμένα ἡ μορφὴ δεξιά εἶναι ντυμένη καὶ δοσμένη μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως οἱ γυναῖκες μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ ἐπιτύμβια ἀπτικά ἀνάγλυφα ποὺ ὁ H. Diepolder χρονολογοῦσε στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 4ου αἰ.¹⁸¹ Τυπολογικὰ καὶ στυλιστικὰ εἶναι παλιότερη ἀπὸ τὴν Πολυξένη τῆς στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ποὺ ὁ Diepolder χρονολογοῦσε στὰ 360-350 π.Χ.¹⁸²

Κεφάλι ἀγένειου νέου, 1955 NAM 22 (εἰκ. 134)

Μέσα 1ου αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», Ἀ. τῆς κύριας αἵθουσας (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I5).

Διατήρηση πολὺ καλὴ, μικρὸ σπάσιμο στὸ σαγόνι καὶ τὴ μύτη.

Μάρμαρο λευκό, μὲ κατὰ τόπους φαιές ὀξειδώσεις, πεντελικό. Χρήση διαφόρων εἰδῶν βελονιοῦ, πίσω χονδροῦ. Μιὰ ἐπιφάνεια μικρὴ, περίπου ἐπίπεδη, πάνω ἀπὸ αὐτὲς τὶς βελονιές, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς προσαρμογῆς τοῦ γλυπτοῦ σὲ κάποιο τοῖχο ἢ κόγχη.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.47 μ., πλ. 0.22 μ., πᾶχ. 0.245 μ.

Κεφάλι νέου, λίγο μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ, ποὺ γέρνει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ του. Διατηρεῖται καὶ ὁ λαϊμός, ὁ ὁποῖος καταλήγει σὲ τόρμο, προφανῶς γιὰ τὴν ἐνσφήνωσή του σὲ κοιλότητα ντυμένου ἀγάλματος (ὑπόλειμμα τοῦ ἱματίου σώζεται πίσω, στὸ κάτω μέρος τοῦ τραχήλου), τοῦ ὁποίου μιὰ ἰδέα μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὸ λίγο παλιότερο ἄγαλμα νέου ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο στὸ Μουσεῖο Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης¹⁸³: τὸ ἄγαλμα θὰ ἦταν ἴσως στημένο ἐμπρὸς ἀπὸ κάποιο τοῖχο. Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα ὅλα πρὸς τὰ ἐμπρὸς. Φουσκώνουν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ οἱ στριφτές ἄκρες τους, ποὺ καταλήγουν χαμηλά, σχηματίζουν συνεχὴ καμπύλη παρυφή. Τὰ χεῖλη εἶναι σαρκώδη, τὰ μάγουλα γεμάτα, πάντως τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι πολὺ γενικευμένα, σχεδὸν ἐξιδανικευμένα. Ἡ ἔκφραση δείχνει βαθιὰ ἡρεμία καὶ συλλογὴ.

Ἡ κόμμωση παρουσιάζει μιὰ τυπικὴ μορφὴ τῶν προχωρημένων χρόνων τῆς Ἰουλιοκλαυδιανῆς δυναστείας καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῶν χρόνων τοῦ Κλαυδίου. Τὸ κεφάλι εἶναι

181. Diepolder 43 κέ., πίν. 38 κέ.

182. Αὐτόθι 43-44 καὶ πίν. 40.

183. Johansen 60-61, ἀρ. 18.

Εἰκ. 134. Κεφάλι ἀγένειου νέου (1955 NAM 22).

μᾶλλον παλιότερο ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Νέρωνος πὺν προτάθηκαν ἀπὸ τὴν Karivieri¹⁸⁴, διότι ἀπουσιάζει ἀκόμη ὁ ρεαλισμὸς καὶ τὸ συναίσθημα πὺν ἀρχίζουν καὶ πάλι νὰ ζωντανεύουν τὰ πορτραῖτα μετὰ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Εἶναι πολὺ δύσκολο, λόγῳ τῆς ἰσχυρῆς ἐξιδανίκευσης πὺν ἐπικρατεῖ τοῦτα τὰ χρόνια, εἴτε νὰ ταυτίσει κανεῖς τὴ μορφὴ μὲ κάποιον ἀπὸ τὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, εἴτε – πράγμα πὺν μοῦ φαίνεται πιθανότερο – νὰ θεωρήσει τὸ ἔργο ὡς πορτραῖτο κάποιου ἰδιώτη.

184. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 131, εἰκ. 30a-b.

Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ, 1955 NAM 27 (εἰκ. 135)

Πιθανὸν 1ος μ.Χ. αἰ. ἢ ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ.

Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς «οἰκίας τοῦ Πρόκλου», κοντὰ στὸ νότιο ρεῖθρο τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, 0.70 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου ΧΓ, στὸν δυτικὸ τομέα τοῦ κτιρίου (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I4, 5).

Λείπουν τὸ κεφάλι, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄκρο χέρι ποὺ στηρίζεται στὸ ἰσχίον, τὰ δύο ἄκρα πόδια. Πολὺ φθαρμένο ὅλο τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ ἀγαλματίου. Στὴν πίσω ἐπιφάνεια δηλώνονται ἄδρὰ οἱ κύριες πτυχές καὶ εἶναι παντοῦ φανερά τὰ ἴχνη τῆς ἐργασίας μὲ τὸ χοντρὸ βελόνι. Ἡ ἐργασία δὲν ὀλοκληρώθηκε, μᾶλλον διότι ἡ πίσω ἐπιφάνεια δὲν ἦταν ὄρατὴ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.77 μ., πλ. 0.335 μ.

Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ. Στὸν λαϊκὸ κοιλότης γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς. Φορεῖ ἱμάτιο ριγμένο στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ποὺ τοῦ τυλίγει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος, ἀφήνοντας γυμνὸ τὸ στῆθος. Ὁ ἀριστερὸς βραχίον, καὶ αὐτὸς σκεπασμένος ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, δείχνει ὅτι στηριζόταν σὲ βακτηρία ποὺ εἰσχωροῦσε στὴ μασχάλη, ὅπου συγκεντρώνεται παχιά μάζα ἐνδύματος. Τὸ δεξιὸ χέρι (σώζονται τὰ δάκτυλα) στηρίζεται στὸ ἰσχίον μὲ ἀνοιχτὸ τὸν ἀντίχειρα. Στάσιμο σκέλος τὸ δεξιό, ἄνετο τὸ ἀριστερό. Μακρές, διαγώνιες πτυχές σχηματίζονται στὸ ἱμάτιο ἀπὸ τὸ δεξιὸ του σκέλος πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀριστερῆς μασχάλης. Παχιά τύλη πτυχῶν σχηματίζεται στὸ πάνω μέρος τοῦ ἱματίου. Ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν ὤμων εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κεφάλι ἔστρεφε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά του.

Παραλλαγὴ ἐνὸς πολὺ διαδεδομένου τύπου Ἀσκληπιοῦ ποὺ ὀνομάζεται Ἀσκληπιὸς Este ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο ποὺ ἦταν ἄλλοτε στὴ συλλογὴ Este, καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Βιέννης. Ὁ τύπος αὐτός¹⁸⁵, τοῦ ὁποίου τὰ περισσότερα ἀντίγραφα ἢ ἀπὸ χήσεις παρουσιάζουν ἐπὶ πλέον – διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἐδῶ – καὶ τριγωνικὸ ἀπόπτυγμα στὴ μέση, ἀνάγεται στὸν 4ο αἰ. π.Χ., καὶ μὲ βάση τὰ σωζόμενα ἀντίγραφα τοῦ κεφαλιοῦ ἀποδίδεται συνήθως στὸν Βρύαξι. Εἶναι πολὺ διαδεδομένος κυρίως στὴν Ἀθήνα, στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς ὁποίας βρέθηκε ἀνάγλυφο, σήμερα στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1345¹⁸⁶, ποὺ τὸν εἰκονίζει ὅπως ἐδῶ χωρὶς τὸ ἀπόπτυγμα ἀλλὰ μὲ σταυρωμένα τὰ πόδια, στὴν Ἐπίδαυρο καὶ ἄλλοι, κυρίως ὅμως στὴν Κῶ (λ.χ. στὸ «ψηφιδωτὸ τοῦ Ἱπποκράτους»)¹⁸⁷ καὶ τὴν περιοχὴ τῆς. Τοῦ ἰδίου βασικὰ τύπου τὸ ἀγαλμάτιο 1960 NAG 1.

Ἡ ἐργασία μᾶλλον ἄψυχη, ὄχι ὅμως καὶ ἀδέξια. Ἡ ψυχρότης στὴν ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ καὶ ἡ κλασικίζουσα διαμόρφωση τῆς πτυχολογίας φαίνονται νὰ ἀποκλείουν τοὺς

185. Πρβ. *LIMC* II, 1, 886 κέ. καὶ 895 (Holtzmann) καὶ εἰκόνα στὸ *LIMC* II, 2, 661, ἀρ. 320. Κατάκης 18-20, 214 κέ., ἀρ. κατ. 17, πίν. 16-20.

186. Svoronos πίν. XXXV, 2, ἀρ. 1345. *LIMC* II, 1, 887, *LIMC* II, 2, 663, ἀρ. 344 (Holtzmann).

187. Morricone, *BdA* 1950, 316-317, εἰκ. 82.

Εἰκ. 135. Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ (1955 NAM 27).

ὕστεροελληνιστικούς χρόνους καὶ νὰ συνιστοῦν μιὰ μεταγενέστερη χρονολογία, τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Τὸ πάνω τμήμα γυναικείας εἰκονιστικῆς κεφαλῆς, 1955 NAM 30 (εἰκ. 136)

Βρέθηκε στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου δ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ κόγχη¹⁸⁸ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ5).

Διατηρεῖται ἀπὸ τὴ μύτη καὶ πάνω. Ἡ ἐπιφάνεια φθαρμένη.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.16 μ., πλ. 0.19 μ., πάχ. 0.075 μ.

Τὸ ἐπάνω τμήμα γυναικείας εἰκονιστικῆς κεφαλῆς ἕως τὴ μέση τῆς μύτης μὲ πλῆθος κοχλιοειδῶν βοστρύχων ποὺ περιβάλλουν τὸ μέτωπο. Στὸ κέντρο κάθε βοστρύχου ὀπὴ τρυπάνου. Τὸ πίσω κοῖλο.

Ἡ κόμμωση εἶναι αὐτὴ τῶν κυριῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων¹⁸⁹. Ἀπὸ τὶς διαστάσεις τοῦ ἀποτμήματος (ὕψ. 0.16 μ.) εἶναι φανερὸ πὺς τὸ κεφάλι ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανο νὰ παριστάνεται αὐτοκρατορικὸ πρόσωπο. Ἴσως πρόκειται γιὰ πορτραῖτο τῆς Ἰουλίας, κόρης τοῦ Τίτου. Ἡ κοίλανση τοῦ πίσω μέρους μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ εἰδικὴ κατασκευὴ τοῦ ἀγάλματος, δηλαδὴ τοῦτο νὰ ἦταν ἀκρόλιθο, καὶ τὸ πρόσωπο (ὅπως ἴσως καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ ἀγάλματος) νὰ προσαρμοζόταν σὲ ξύλινο στέλεχος.

Εἰκ. 136. Τὸ πάνω τμήμα γυναικείας εἰκονιστικῆς κεφαλῆς (1955 NAM 30).

188. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1955, σχ. πίν. 3β καὶ Kari-vieri, *Post-Herulian Athens* εἰκ. 11.

189. Μεταξὺ ἄλλων Wegner - Daltrop - Hausmann,

Die Flavien, λ.χ. πίν. 42-44, Julia Titi καὶ πίν. 53-57 Domitia καὶ Chamay-Frel-Maier 116. Hausmann, *RM* 1975, 315-328, πίν. 106-112, ἰδίως πίν. 112, 1, 2.

Ἡ εὕρεσή του στήν «οἰκία Πρόκλου» μπορεῖ νά σημαίνει νέα του χρήση στό μεγάλο λαμπρό οἰκοδόμημα τῆς νεοπλατωνικῆς Σχολῆς, στό ὅποιο, ὅπως ξέρουμε, ἔχουν βρεθεῖ καί ἄλλα ἔργα παλαιότερων χρόνων.

Κεφαλάκι Ἀφροδίτης (;) 1955 NAM 34 (εἰκ. 137)

Πιθανῶς 2ος αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στήν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», στά ΝΑ. τῆς κεντρικῆς αἰθούσης, μέσα στήν ἐπίχωση βυζαντινῶν τοιχαρίων (τοπογραφικό εἰκ. 27, Ι5).

Εἰκ. 137. Κεφαλάκι Ἀφροδίτης (1955 NAM 34).

Διατηρεῖται μόνο τὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ καὶ τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Χρήση χονδροῦ βελονιοῦ στό πίσω τμήμα.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Ἐρυθρωπὴ ὀξειδωση.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.115 μ., πλ. 0.105 μ., πάχ. 0.095 μ.

Τὰ μαλλιά χτενισμένα στὸν τύπο τῆς Melonenfrisur, δεμένα πίσω σὲ κρωβύλο. Ἡ κόμηση εἶναι συνηθισμένη στὶς παραστάσεις τῆς Ἀφροδίτης, τῶν συζύγων τῶν Πτολεμαίων, τῶν ποιητριῶν κλπ.

Τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου, 1955 NAM 36 (εἰκ. 138)

4ος αἰ. π.Χ.

Βρέθηκε στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τῆς «οἰκίας τοῦ Πρόκλου», σὲ ἐπίχωση κοντὰ στὸ ΝΑ. τμήμα τῆς¹⁹⁰ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ι5).

Λείπει τὸ πάνω, τὸ κάτω καὶ τὸ ἀριστερὸ τῆς τμήμα. Ἡ ἐπιφάνεια πολὺ φθααρμένη.

Εἰκ. 138. Τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (1955 NAM 36).

Μάρμαρο λευκό, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.225 μ., πάχ. 0.12 μ.

Δύο μορφές σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο. Δεξιά, ἀνδρική μορφή, σχεδὸν μετωπική, ἀπὸ τὴ μέση μέχρι τὸ κάτω μέρος τῶν κνημῶν, ἡ ὁποία προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀριστερά. Φορεῖ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὸ σῶμα καὶ ἐν μέρει τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Ἀριστερά, ἄλλη μορφή προφανῶς καθισμένη, ποὺ φορεῖ ποδηγες ἔνδυμα. Τῆς μορφῆς αὐτῆς διατηρεῖται τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ (;) σκέλους καὶ τοῦ κάτω ποδιοῦ.

Προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιον λάτρη ποὺ προχωρεῖ πρὸς μιὰ καθιστὴ θεότητα, ἄγνωστο ἂν εἶναι γυναικεία ἢ ἀνδρική.

190. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, πίν. 3β καὶ 5.

Κορμός Ἰσιδος, 1955 NAM 40 (εἰκ. 139-140)

Ἀρχές 2ου αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στήν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» κοντά στο νότιο ρεῖθρο τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καί σέ βάθ. 2.80 μ. κάτω ἀπό τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ¹⁹¹ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I5).

Λείπουν τὸ κεφάλι, οἱ βόστρυχοι τῆς πρόσθιας δεξιᾶς τῆς πλευρᾶς, μεγάλα τμήματα τοῦ ρούχου ἐκατέρωθεν τοῦ στήθους. Διάσπαρτα χτυπήματα στήν ἐπιφάνεια, κυρίως πάνω ἀπὸ τὸν κόμβο τοῦ ρούχου.

Μάρμαρο βαθὺ κυανό, ιδιαίτερα σκληρό. Ἔργασία μεταλλικῆς ὀξύτητας. Εὐρεία χρῆση τοῦ βελο-

Εἰκ. 139. Κορμός Ἰσιδος (1955 NAM 40).

191. Frantz 44. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 132. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1955, 49.

νιοῦ, διαφόρων τύπων, γιὰ τὴ λάξευση τῶν πτυχῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ τρυπανιοῦ κατὰ τόπους ἀνάμεσα στοὺς ἐλικοειδεῖς βοστρύχους, καθὼς καὶ στὸν κόμβο.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.45 μ., πλ. 0.41 μ., πάχ. 0.28 μ.

Εἰκ. 140. Πίσω ὄψη τοῦ κορμοῦ Ἰσιδος (1955 NAM 40).

Τμῆμα προτομῆς Ἰσιδος. Στὸ πίσω μέρος σώζεται μέρος τοῦ στηρίγματος τῆς προτομῆς. Τὴν ἐρμηνεῖα τῆς μορφῆς ἐξασφαλίζουν ὁ ἰσιακὸς κόμβος στὸ στήθος καὶ οἱ περίτεχνα συστραμμένοι βόστρυχοι, ποὺ εἶναι οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν τῆς Ἰσιδος. Τὸ κεφάλι ἔστρεφε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν βοστρύχων πίσω καὶ στὰ πλάγια, ἀπὸ τὸν σχηματισμὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴ διευθέτηση τοῦ ρούχου στὸ πάνω του μέρος. Ἡ δουλειὰ ἔχει κλασικιστικὴ ἀκρίβεια καὶ ὀξύτητα. Ὑπάρχει ἰσχυρὴ πιθανότης νὰ μιμεῖται μεταλλικὸ πρότυπο.

Ἡ S. Walker¹⁹² διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κομμάτι ἀνήκε στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα (40-50 μ.Χ.) τοῦ Ἰσείου, ποὺ βρισκόταν στὴ νότια κλιτὶ τῆς Ἀκροπόλεως (κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο) καὶ ὅτι μετατράπηκε ἀργότερα σὲ προτομή (ἴσως ὕστερα ἀπὸ κάποια ζημιὰ) γιὰ νὰ κοσμήσῃ τὴ νεοπλατωνικὴ «οἰκία τοῦ Προκλου». Τὴν ἄποψή της ἀκολούθησαν οἱ E. J. Walters¹⁹³ καὶ ἡ A. Karivieri¹⁹⁴. Ὅμως ἡ μεταλλικὴ ὀξύτης τῶν πτυχώσεων, τῶν

192. Walker, *BSA* 1979, 243-247 καὶ ἰδιαίτ. στίς σ. 252-3, 257.

193. Walters, *Hesperia* Suppl. 1988.

194. Karivieri, *Post-Herulian Athens* 131-132.

μαλλίων καὶ ἀκόμη ἡ διαμόρφωση τοῦ ἰσιακοῦ κόμβου θυμίζουν τὴν ἐπιτύμβια μορφή τῆς Ἀλεξάνδρας τῆς στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 1193¹⁹⁵ καὶ ἐπομένως τὸ ἔργο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ 1ου αἰ. ἀλλὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

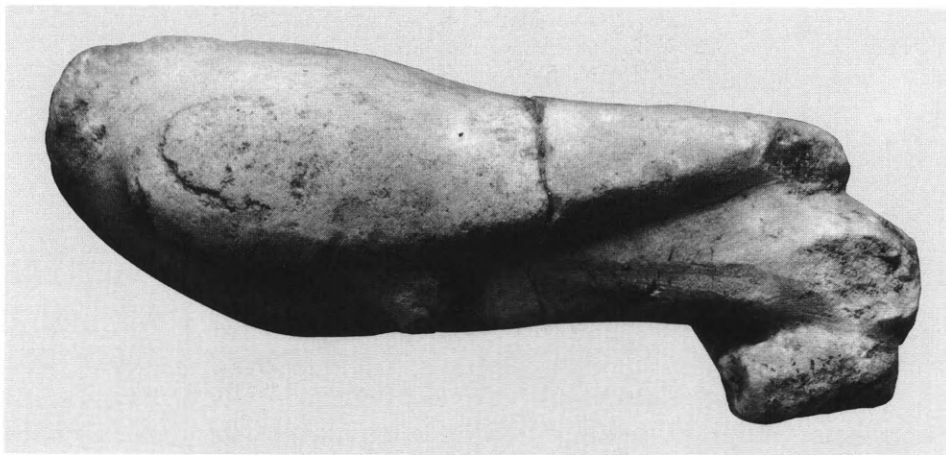
Μαρμάρινο περιστέρι, 1955 NAM 47 (εἰκ. 141)

Βρέθηκε στὸ δυτικὸ «ἄψιδωτὸ κτίσμα» (Στ, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ5).

Λείπει τὸ κεφάλι καὶ τὰ πόδια.

Μάρμαρο, λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.065 μ., πλ. 0.10 μ., μῆκ. 0.25 μ.

Εἰκ. 141. Μαρμάρινο περιστέρι (1955 NAM 47).

Μαρμάρινο περιστέρι μὲ κλειστὲς τὶς φτεροῦγες. Κάτω ἀπὸ τὴν οὐρὰ μικρὸς ὄγκος, προφανῶς γιὰ τὴ στερέωσή του.

Πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἀπὸ τὰ δύο ἱερὰ Ἀφροδίτης ποὺ γνωρίζουμε σήμερα ὅτι βρίσκονταν στὶς νότιες πλαγιὲς τῆς Ἀκροπόλεως, δηλαδή εἴτε τὸ ἱερὸ τῆς Πανδήμου Ἀφροδίτης ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Νίκης¹⁹⁶ εἴτε τὸ ἱερὸ τῆς ἐφ' Ἱππολύτῳ Ἀφροδίτης¹⁹⁷ ποὺ βρισκόταν ἀνατολικότερα καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν λαξευμένες στὸν βράχο τῆς Ἀκροπόλεως ὑποδοχὲς γιὰ τὰ ἀφιερώματα (columbaria). Ἄλλωστε στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρέθηκαν τὸ 1877 λίθινα περιστέρια, ἓνα ἀνάγλυφο καὶ δύο ὁλόγλυφα¹⁹⁸.

195. Ρωμοπούλου 75, ἀρ. 75.

196. Δοντᾶς, ΠΑΕ 1960, 4-9. Beschi, *ASAtene* 1967/68, 517-28.

197. Αὐτόθι.

198. ΠΑΕ 1877, 32. Παρόμοια περιστέρια ἀπὸ τὰ columbaria τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης στὸ Δαφνί (Travlos, *Pictorial Dictionary* 185, εἰκ. 233, 234).

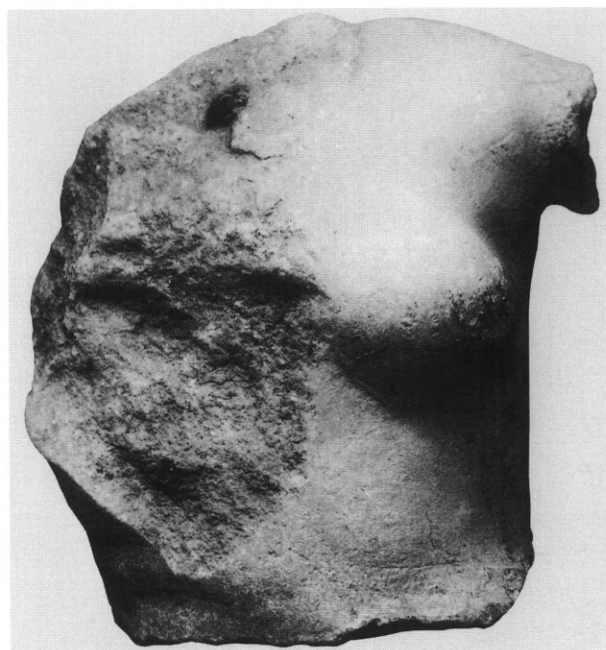
Κορμός Ἀφροδίτης, 1955 NAM 51 (εἰκ. 142)

Βρέθηκε κατὰ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ τοῦ δυτικοῦ «ἀψιδωτοῦ κτίσματος» (Στ, τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Θ5).

Σώζεται μόνον τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ ἐλάχιστο τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος. Τὸ δεξιό της τμῆμα, μαζὶ μὲ τὸ στήθος, ἀποκεκρουμένα. Στὸν λαμὸ σιδερένιος γόμφος, προφανῶς γιὰ τὴν τοποθέτηση καὶ στερέωση τῆς κεφαλῆς.

Μάρμαρο λευκὸ, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.085 μ., πλ. 0.08 μ., μῆκ. 0.05 μ.

Εἰκ. 142. Κορμός Ἀφροδίτης (1955 NAM 51).

Ἀνήκει στὸν διαδεδομένο στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ τέχνη τύπο τῆς σανδαλιζομένης Ἀφροδίτης¹⁹⁹: Τὸ δεξιὸ χεῖρ ἦταν κατεβασμένο πρὸς τὸ ἀνυψωμένο δεξιὸ πόδι, ἐνῶ ὁ κορμὸς σκύβει πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπως δείχνει καθαρὰ ἡ διαμόρφωση τῆς πλάτης καὶ οἱ ἀναδιπλώσεις τῆς σάρκας στὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ κορμοῦ. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὑπόλειμμα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ εἶναι σαφὲς ὅτι αὐτὸ ἀκουμποῦσε κάπου ψηλά.

Ἡ δουλειὰ ἔχει κάποια πλαστικὴ εὐαισθησία, ὅμως τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσει σὲ μιὰ ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση, ἂν καὶ πιθανότεροι εἶναι οἱ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι.

199. Künzl, *BJb* 1970, 160-2. *LIMC* II, 1, 57-8, ἀρ. 464, 466-469, 473, 476 κλπ. (Delivorrias).

Ἐπιτύμβια στήλη, 1955 NAM 77 (εἰκ. 143)

Μέσα 4ου αἰ. π.Χ.

Βρέθηκε στήν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», στήν ἀψίδα τῆς κύριας αἵθουσας, στό στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου καί σέ βάθ. 2 μ. κάτω ἀπό τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, 15).

*Εἰκ. 143. Ἐπιτύμβια στήλη
(1955 NAM 77).*

Λείπει τὸ ἐπάνω, τὸ δεξιὸ καὶ λίγο ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῆς στήλης.
Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.
Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.63 μ., πλ. 0.295 μ., πάχ. 0.08 μ.

Εἰκονίζεται ἐντὸς πλαισίου καὶ σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο λουτροφόρος, πάνω σὲ ὑπόστατο, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρὰ του στηρίζεται στὰ κεφάλια δύο ἐραλδικῶν σφιγγῶν μὲ ἀνασηκωμένο τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πρόσθια σκέλη τους. Στὴ λουτροφόρο, παριστάνεται ἐπίσης σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, σκηνὴ ἀποχαιρετισμοῦ νεκροῦ ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία πρόσωπα, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ:

1) Ἐναν ἱματιοφόρο, προφανῶς ἡλικιωμένο, γενειοφόρο καὶ ἐν μέρει φαλακρό, ὁ ὁποῖος ἀποχαιρετᾷ μὲ τὸ δεξιὸ του χέρι τὴν τρίτη πρὸς τὰ δεξιὰ καθιστὴ μορφή.

2) Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν μιὰ ὄρθια γυναικεία μορφή, ντυμένη μὲ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα, καὶ στραμμένη πρὸς τὸν πρῶτο, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπλώνει τὸ δεξιὸ της χέρι. Ἡ Vedder²⁰⁰ καὶ ὁ Clairmont²⁰¹ ἐσφαλμένα θεωροῦν ὅτι ἡ μορφή αὕτη εἶναι νέος ἄνδρας.

3) Ἄνδρα καθισμένο σ' ἓνα κλισμὸ πρὸς τὸ δεξιὸ του χέρι τὸν πρῶτο (ὑπ' ἀρ. 1). Παρ' ὅλο πρὸς τὴν μορφή αὕτη εἶναι καθιστὴ καὶ γι' αὐτὸ σεβάσμια, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ νεκρὸς εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 1 ἡλικιωμένος, ἀφοῦ σ' αὐτὸν ἀπευθύνεται ἡ χειρονομία ἀγάπης τῆς ὑπ' ἀρ. 2 ὄρθιας μορφῆς.

Ἡ στήλη, ἔργο βιοτεχνικό, ἀνήκει σὲ μιὰ κατηγορία ἀττικῶν ἐπιτυμβίων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου παριστάνονται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ἐπιτύμβια ἀγγεῖα (λουτροφόροι ἢ λήκυθοι), μὲ οἰκογενειακὲς σκηνές²⁰². Οἱ λουτροφόροι, πρὸς τὸ εἶναι εἴτε ὀλόγλυφες εἴτε ἀνάγλυφες, ὅπως ἐδῶ, εἶναι μιὰ πολυάριθμη κατηγορία ἐπιτυμβίων μνημείων (βλ. σχετικὰ Kokula²⁰³), καὶ ἀποτελοῦσαν σήματα ἀνύπαντρων νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Σφίγγες ἢ λιοντάρια ἢ κριάρια, παλιὰ θέματα πρὸς ἀναβιώνουν τούτῃ τὴν ἐποχὴ²⁰⁴, συχνὰ συνδυάζονται μὲ τὰ ἀγγεῖα αὐτά.

Ἡ χρονολόγησις στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀναλογίαις τῶν μορφῶν, τὸν ρεαλισμὸ τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν τυποποιημένη ἀπόδοσις τῶν λεπτομερειῶν²⁰⁵.

Ἀγαλμάτιο ἀνδρικής μορφῆς, 1955 NAM 88 (εἰκ. 144)

4ος αἰ. π.Χ.

Βρέθηκε σὲ ἐπίχωση τῆς «οἰκίας τοῦ Πρόκλου».

Διατηρεῖται ἀπὸ τὸν λαμὸ ὥς τὰ γόνατα. Λεῖπουν καὶ τὰ χέρια ἀπὸ τὴ μέση περίπου τῶν βραχιόνων. Ἰσχυρὴ μελανωπὴ ὀξειδῶσις στὸ ἀριστερὸ στήθος.

200. Vedder 252.

201. Clairmont I 122-3, ἀρ. 340.

202. Schmaltz, *Untersuchungen* 45.

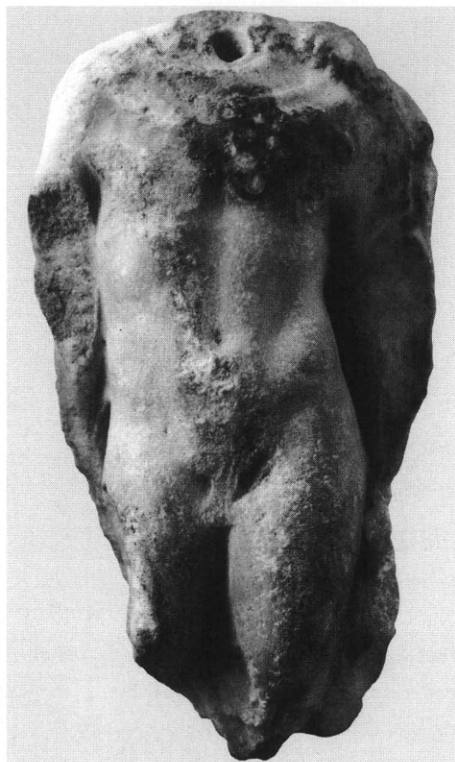
203. Kokula, *AM* 10. Beih.

204. Luschey, *Festschrift B. Schweitzer* 243-255, πίν. 52-4.

205. Gercke, *Antike Kunstwerke* 228 καὶ βιβλιογραφία στὴ σημ. 3.

Μάρμαρο λευκό, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.16 μ., πλ. 0.085 μ., μήκ. 0.05 μ.

Εἰκ. 144. Ἀγαλμάτιο ἀνδρικήσ μορφῆς (1955 NAM 88).

Ἡ μορφή στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ λυγίζει ἐλαφρὰ τὸ δεξιό. Φορεῖ χλαμύδα ριγμένη στὴν πλάτη ποὺ σκεπάζει καὶ τοὺς δύο ὤμους (πρβ. μορφὲς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, π.χ. πλάκα V τῆς δυτικῆς ζωφόρου²⁰⁶). Ἡ χλαμύδα πορπωνόταν πιθανῶς στὸν δεξιὸ ὤμο. Τὰ ἀνάγλυφα ὑπολείμματα κοντὰ στὸν ἀριστερὸ ὤμο δὲν μπορῶ νὰ τὰ ἐρμηνεύσω. Στὸν λαιμὸ ὀπὴ γομφώσεως.

Διάπλαση ἀρκετὰ εὐαίσθητη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἐπιτύμβια τράπεζα, 1955 NAM 90 (εἰκ. 145-148)

Μέσα ἢ γ' τέταρτο 4ου π.Χ. αἰ.

Βρέθηκε στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», στὸ δωμάτιο α, τὸ λεγόμενο «παρεκκλήσι», ἢ «μικρὸ ἱερὸ τῆς Κυβέλης» ἢ «ἱερὸ τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν»²⁰⁷ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, I5).

206. Brommer πίν. 17.

207. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1955, 48 καὶ πίν. 6β, 7α καὶ

Ἀπολαξευμένο στὴν πλευρὰ Α τὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω κυμάτιο, στὶς δύο ἄλλες πλευρὲς σπασμένο τὸ ἐπάνω κυμάτιο.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Διαστ.: ὕψ. 0.593 μ. καὶ χωρὶς τὰ κυμάτια 0.435 μ., πλ. ἔμπρὸς 0.98 μ., χωρὶς τὰ κυμάτια 0.90 μ., βάθ. 0.90 μ.

Εἰκ. 145. Ἐπιτύμβια τράπεζα (1955 NAM 90).

Μεγάλη, σχεδὸν τετράγωνη μαρμάρινη βάση πὺν φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὲς, ἐνῶ ἡ τέταρτη εἶναι ἀπλῶς δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι. Στὶς τρεῖς διακοσμημένες πλευρὲς ἐπάνω πλαίσιο ἀπὸ ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ κάτω ἀπὸ λέσβιο. Παριστάνονται πολὺμορφες σκηνές, πὺν ἔχουν σχέση με τὸν ἦ τοὺς νεκροὺς στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται τὸ μνημεῖο. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης δεχόταν ἀρχικὰ κάποιου

εἶδους ἐπιτύμβιο μνημεῖο σὲ εἰδικὴ κοιλότητα (διαμ. 0.40 μ. καὶ βάθ. 0.96 μ.). Σὲ ὑστερότερη ἐποχὴ λαξεύτηκε στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια σκαφοειδὴς ἐκβάθυνση γιὰ διαφορετικὴ χρῆση.

Α. Στὴν πρόσθια ὄψη²⁰⁸ ἱματιοφόρος νέος, πρὸς τὰ ἀριστερὰ στραμμένος, ἀποχαιρετᾷ («δεξιούται») μιὰ ἐνθρονη ὥριμη γυναῖκα ποὺ ἀκουμπᾷ τὸ ἀριστερὸ χέρι στὸ πρόσωπό της σὲ ἔνδειξη περισυλλογῆς ἢ θλίψης. Πίσω της στηρίζεται στὸν θρόνο μὲ σταυρωμένα πόδια ἓνα κοριτσάκι μὲ διάφανο κολλητὸ χιτῶνα. Πίσω ἀπὸ τὸν νέο, ἓνα ὄρθιο ἀγόρι μὲ ἱμάτιο, παρακολουθεῖ τὴ σκηνή.

Β. (ἡ ἀριστερὴ πλευρά): στὸ κέντρον περίπου ἓνας ἱματιοφόρος νέος καθισμένος πρὸς τὰ δεξιὰ σὲ δίφρο σκεπασμένο μὲ ὕφασμα φαίνεται νὰ συνομιλεῖ ζωηρὰ μὲ γενειοφόρο, μὲ ἱμάτιο, ποὺ στέκει μπροστά του, ἐνῶ ἓνας ἄλλος, ἐπίσης ἱματιοφόρος, στέκει σὲ μετωπικὴ στάση ἀνάμεσά τους. Πίσω ἀπὸ τὸν ἐνθρονο νέο δύο ἄλλοι ἱματιοφόροι ἄνδρες συζητοῦν ὄρθιοι μεταξύ τους.

Εἰκ. 146. Α ὄψη τῆς ἐπιτύμβιας τράπεζας (1955 NAM 90).

208. Ὅπως θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς *AntK* 2001, 63.
βάσης Schmaltz, *AM* 1978, 83, πίν. 27, 1-2 καὶ Baumer,

Εἰκ. 147. Β ὄψη τῆς ἐπιτύμβιας τράπεζας (1955 NAM 90).

Γ. (ἡ δεξιὰ πλευρά): στὸ δεξιὸ μέρος ἓνας ἱματιοφόρος νέος, ἀριστερὰ στραμμένος, φέρει τὸ δεξιό του χέρι στὸ κεφάλι καὶ ἀντικρίζει μιὰ ἐπιβλητικὴ γυναίκα. Τὸ ἔνδυμα τῆς γυναίκας εἶναι χειριδωτὸς χιτῶνας καὶ ἱμάτιο ποὺ τῆς σκεπάζει ἐν μέρει καὶ τὸ κεφάλι. Τὰ μαλλιά σχηματίζουν μιὰ παχιά μάζα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ ἀριστερό της χέρι ἀκουμπᾷ στὸ στήθος, τὸ δεξιό, τυλιγμένο στὸ ροῦχο, εἶναι κατεβασμένο. Πίσω της μιὰ γυναίκα, ντυμένη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, εἰκονίζεται μετωπικά μὲ τὰ πόδια σταυρωμένα (;). Μὲ τὴ ράχη τοῦ δεξιοῦ της χεριοῦ σκεπάζει τὸ πρόσωπο σὲ χειρονομία θρήνου. Κολλητὰ στὴ δεξιὰ της πλευρὰ εἶναι ἓνα ὑψηλό, στενὸ, κάθετο ἀντικείμενο καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ αὐτὸ εἶναι ἀκόμη μιὰ νεαρὴ γυναίκα, ἐπίσης μετωπικά εἰκονισμένη, ποὺ φορᾷ πέπλο καὶ κρατᾷ μὲ τὰ δύο της χέρια τὶς ἄκρες ἑνὸς ρούχου ποὺ πιθανῶς ἔπεφτε στὴ ράχη της.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ βάση, ἡ ὁποία ἀνήκει στυλιστικὰ στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., εἶναι ταφικὸ μνημεῖο, ἑνὸς εἶδους ὅμως πολὺ διαφορετικοῦ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἐπιτύμβιες ἀττικὲς στήλες τῆς ἴδιας ἐποχῆς: Πρόκειται γιὰ μιὰ «τράπεζα» («mensa»²⁰⁹, βλ. σχετικὰ Δεσπίνη²¹⁰), διασημότερο εἶδος τῆς ὁποίας ἦταν ἡ «τράπεζα» τοῦ ρήτο-

209. Κικ. Νόμοι 2, 26.

210. Δεσπίνης, ΑΕ 1963, 61, εἰκ. 13.

Εἰκ. 148. Γ ὄψη τῆς ἐπιτύμβιας τράπεζας (1955, NAM 90).

ρος Ἰσοκράτη πὺν βρισκόταν στὸ Κυνόσαργες²¹¹. Ὁ Schmalz²¹², πὺν μελέτησε συστηματικὰ τὸ μνημεῖο, συμπεραίνει ὅτι ὁ νεκρὸς εἶναι ὁ νέος ἄνδρας πὺν ἀπεικονίζεται καὶ στὶς τρεῖς πλευρές, ὅτι ὅμως ὡς νεκρὴ νοεῖται πιθανότατα καὶ ἡ ἐνθρονη γυναῖκα τῆς πρόσθιας ὄψης καὶ ἴσως ἀκόμη καὶ ἡ νεαρὴ γυναῖκα τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Ἐπισημαίνει ἐπίσης ὁ Schmalz τὴ σημασία πὺν ἔχει ἡ συνάθροιση τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς: ὁ νέος παρουσιάζεται σὲ ἓνα κύκλο φιλοσόφων μὲ τοὺς ὁποίους διαλέγεται, μιὰ παράσταση σπανιότατη μὲν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ (ἂν καὶ ρητὰ μαρτυρεῖται μιὰ τέτοια παράσταση στὴν περιγραφὴ τῆς «τράπεζας» τοῦ Ἰσοκράτη), ἀλλὰ συνηθισμένη σὲ ψηφιδωτὰ²¹³ καὶ σαρκοφάγους²¹⁴ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος πὺν δείχνουν τὸν νεκρὸ στὴ μετὰ θάνατον ζωὴ τοῦ ἀνάμεσα σὲ σοφοὺς ἢ μοῦσες σὲ πνευματικὲς ἐνασχολήσεις.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ σκηνὲς ἀπεικονίζονται σὲ εὐρὺ ἀναγλυφικὸ πεδίο σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς σκηνὲς τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἢ καὶ ταφικῶν μνημείων, ὅπου οἱ νεκροὶ καὶ οἱ δικοὶ τοὺς καταλαμβάνουν ὁλόκληρη τὴν διακοσμητικὴ ἐπιφάνεια ἢ τὸν ταφικὸ χῶρο.

211. Πλουτ., *Hθ.* X, 838d.

212. Schmalz, *AM* 1978, 83-97, πίν. 27-32.

213. Schefold, *Bildnisse* 154-5, 1: Ἐθνικὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως καὶ Zanker 290, εἰκ. 167: Ἀπάμεια Συρίας.

214. Schefold, *Bildnisse* 182-3, 3 (Μουσεῖο Torlonia) καὶ Zanker εἰκ. 159a, χριστιανικὴ σαρκοφάγος στὸ Arles, Musée d'Art Chrétien.

Προβληματικό πάντως παραμένει τὸ εἶδος τοῦ μνημείου ποὺ πατοῦσε στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Ὁ Schmalz πρότεινε, μὲ ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη, ὅτι ἦταν κάποιο ἄγαλμα, ἀλλὰ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἦταν μιὰ μεγάλη μαρμαρίνη λουτροφόρος ἢ λήκυθος, μολονότι ὅπως παρατηρεῖ, ἡ διάμετρος τῶν 0.40 μ. εἶναι μεγάλη γιὰ νὰ δεχθεῖ τὸ κάτω μέρος τέτοιων ἀγγείων. Ὁ Baumer υἱοθετεῖ, ἀκολουθώντας τὸν Δεσπίνη, ὅτι ἦταν τράπεζα θυσίων²¹⁵.

Ἡ «τράπεζα» αὐτή, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἀνῆκε σὲ κάποιο νεκροταφεῖο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς (κατὰ τὸν Baumer στὸν Κερραμεῖο) καὶ ἀκουμποῦσε μὲ τὴν ἀδιακόσμητη πλευρὰ της σὲ κάποιο τοῖχο ἢ σὲ ἄλλο μνημεῖο, ξαναχρησιμοποιήθηκε πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», γιὰ νὰ ἐπιτελέσει κάποιο λειτουργικὸ-θρησκευτικὸ προορισμό. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ πλευρὰ τῆς «τράπεζας» ποὺ σ' αὐτὴ τὴν ὑστερότερη χρῆση εἶχε κάποια βασικὴ λειτουργία, ἦταν ἡ ἀριστερὴ της πλευρὰ, αὐτὴ δηλαδή ποὺ παρουσιάζει τὸν νεκρὸ ἀνάμεσα σὲ φιλοσόφους μὲ τοὺς ὁποίους συνδιαλέγεται. Πὰ τοὺς νεοπλατωνικοὺς τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος ἡ παράσταση ἦταν μιὰ ταιριαστὴ ἀπεικόνιση τῆς διδασκαλίας ποὺ γινόταν στὸ κτίριο ὅπου μεταφέρθηκε ἡ «τράπεζα».

Κεφάλι ἐφήβου ἀπὸ ἀνάγλυφο, 1956 ΝΑΓ 3 (εἰκ. 149-151)

2ος αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ τῆς ΒΑ. περιοχῆς, ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ «τοίχου τῶν βάσεων» (τομεῖς Β, τμήμα Ββ) καὶ σὲ βάθ. 1.45 μ. (ιδὲ σ. 59 Β' Μέρους καὶ τὸ τοπογραφικὸ τῆς εἰκ. 27, Δ2).

Διατήρηση γενικὰ καλή. Μεγάλο κάθετο γῆγμα στὴ δεξιὰ του πλευρὰ, ἀπὸ τὴν κορυφὴ μέχρι τὸν λαμῖο. Ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη στὸ μέτωπο καὶ τὰ μαλλιά. Μικρότερες ἀπολεπίσεις σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.22 μ., πλ. 0.14 μ., πάχ. 0.15 μ.

Χρησιμοποιήθηκαν διάφορα εἶδη σμίλης στοὺς βοοστρύχους, στὸ πάνω βλέφαρο, ἀνάμεσα στὰ χεῖλη, καὶ γιὰ τὶς ἐγχαράξεις τῶν ἰούλων· τρυπάνι γιὰ τὰ κοχλιωτὰ ἄκρα μερικῶν βοοστρύχων, γιὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κανθοὺς τῶν ματιῶν καὶ γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἄκρα τῶν χειλιῶν. Τῆς ράσπας τὰ διακριτικὰ σημάδια σώζονται σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας. Τέλος χρῆση χονδροῦ βελονιοῦ παρατηρεῖται στὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τῆς ἀναγλυφικῆς ἐπιφάνειας.

Τὸ κεφάλι στρέφει καὶ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του. Οἱ λεπτὲς ἐγχαράξεις στὴ γνάθο, πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ στὸν κρόταφο δηλώνουν τὸ «χνούδι» τῆς ἐφηβείας (παῖς ἡβάσκων ἄρτι, Ξεν. *Ἀνάβ.* 7, 4, 7). Λεῖψανα τῆς ἀναγλυφικῆς ἐπιφάνειας σώζονται στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Τὰ μαλλιά του, σγουρά, ἔχουν κοχλιωτὲς τὶς ἄκρες. Τὰ μάτια, μεγάλα καὶ ἀμυγδαλωτά, μὲ τονισμένα τὰ βλέφαρα, ὁ βολβὸς δὲν ἔχει πλαστικὴ δῆλωση.

215. Baumer, *AntK* 2001, 63.

Εἰκ.149. Κεφάλι ἐφήβου ἀπὸ ἀνάγλυφο (1956 ΝΑΓ 3).

Ἡ ἔκφραση τῶν ματιῶν ρεμβώδης. Τὰ χεῖλη καλλίγραμμα καὶ μᾶλλον σαρκώδη, μὲ τὰ ἄκρα τους ἐλαφρὰ βυθισμένα στὴ σάρκα τῶν παρειῶν.

Τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ ὁλόσωμη μορφή ἐφήβου ποὺ ἀνήκε σὲ κάποιο ἀνάγλυφο. Ὁ τύπος τοῦ κεφαλοῦ εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπὸ ἀττικά πλαστικά ἔργα τῆς παρθενώνας τέχνης, ὅπως δείχνουν τὰ μάτια, τὸ στόμα καὶ ἡ ὅλη δομὴ τοῦ κεφαλοῦ. Ὅμως τὰ κοχλιωτὰ μαλλιά ἀνατρέχουν σὲ ἔργα παλιότερων χρόνων, ὅπως στὴν Ἀθηνᾶ τῆς μετόπης ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία μὲ τὴν παράσταση τοῦ λέοντος τῆς Νεμέας²¹⁶. Πάντως ὁ ἰδιαίτερος

216. Ashmole - Yalouris εἰκ. 144.

Εἰκ. 150. Πλάγια ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ ἐφήβου (1956 ΝΑΓ 3).

σχηματισμός τους, ἢ πρὸς τὰ ἐμπρὸς κυματοειδῆς φορὰ τους μὲ συνεστραμμένα τὰ ἄκρα ἔχει μᾶλλον ἄμεση συγγένεια μὲ ἀνάλογους σχηματισμοὺς πορτραίτων τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ²¹⁷. Ἡ ἔλλειψη πλαστικῆς δήλωσης στοὺς βολβούς τῶν ὀφθαλμῶν θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει μιὰ χρονολογία πρὶν ἀπὸ τὸ 130 μ.Χ. Ἡ βιοτεχνικὴ ὅμως ἐργασία δὲν ἀποκλείει μιὰ νεότερη χρονολόγηση.

Τὸ κεφάλι, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, βρέθηκε στὸ γέμισμα μιᾶς μεταγενέστερης δεξαμενῆς (βυζαντινῆς;) στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου τοῦ 1956 καὶ θὰ μπορούσε

217. Wegner, *Hadrian* πίν. 24 κέ. Daltrop σποράδην.

Εἰκ. 151. Πλάγια ὄψη τοῦ κεφαλίου ἐφήβου (1956 ΝΑΓ 3).

νὰ ἀνῆκε σὲ ἐπιτύμβιο μνημεῖο. Ὅμως ἂν καὶ δὲν λείπουν ταφές καὶ ἐπιτύμβια μνημεῖα σὲ χώρους πού ἄλλοτε ἀνῆκαν στὴν ἐντὸς τῶν τειχῶν πόλη τῆς Ἀθήνας, π.χ. ὁ μνημειώδης τάφος τοῦ Φιλοπάππου, καθὼς καὶ τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ εἰκονιστικά κεφάλια πού βρέθηκαν στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν²¹⁸, εἶναι ἐντελῶς παρακινδυνευμένη ἡ ὑπόθεση ὅτι ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο βρισκόταν τόσο κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη (βλ. ππ. 119). Μιὰ ἄλλη ὑπόθεση θὰ ἦταν ὅτι ἡ στήλη ἦταν ὑπὸ ἐπεξεργασία σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ μαρμαρογλυφεῖα τῆς περιοχῆς καὶ ἐγκαταλείφθηκε χωρὶς τελικὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ.

218. Ρωμοπούλου 69, ἀρ. 67.

Γυναικεῖο κεφάλι, 1956 ΝΑΓ 6 (εἰκ. 152)

Τέλος 1ου αἰ. π.Χ.

Βρέθηκε στο βόρειο μέρος τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τάφρου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν «τοῖχο τῶν βάσεων» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β-Γ(·), 2).

Ἑλλιπὲς πίσω καὶ δεξιὰ.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό, κατὰ τύπους ὀξειδωμένο.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.16 μ., πλ. 0.125 μ., πάχ. 0.075 μ.

Εἰκ. 152. Γυναικεῖο κεφάλι (1956 ΝΑΓ 6).

Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, σχηματίζουν ἀπαλούς κυματοειδεῖς βοστρύχους πρὸς τὰ πλάγια χτενισμένους. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ αὐτὶ ἀγκιστροειδῆς βόστρυχος. Τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι λεπτὰ, καὶ θὰ ἔλεγα ἰδεαλιστικά, μὲ τὸ βλέμμα ἀόριστα συλλογισμένο. Μᾶς

θυμίζει τὰ εἰκονιστικά κεφάλια τῆς Ἀντωνίας Minor²¹⁹, κόρης τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου, συζύγου τοῦ Δρούσου Μείζονος (ἀδελφοῦ τοῦ Τιβέριου) καὶ μάμμης τοῦ Καλιγούλα. Καὶ ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ δὲν περιορίζεται σὲ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ὕψος καὶ ἡθος τῆς μορφῆς. Τὰ χαρακτηριστικὰ πάντως τῆς μορφῆς προσαρμόστηκαν («Bild-nisangleichung») πρὸς αὐτὰ τῆς Ἀντωνίας²²⁰.

Τὸ ὕψος τοῦ κεφαλιοῦ (0.16 μ.) δηλώνει ὅτι ἡ μορφή πρέπει νὰ ἦταν λίγο μικρότερη τοῦ φυσικοῦ, ἄγνωστο ὅμως (ἐπειδὴ λείπει τὸ πίσω μέρος), ἂν ἦταν περιοπτη ἢ ἀνῆκε σὲ ἀνάγλυφο.

Ἀγαλμάτιο ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης, 1956 ΝΑΓ 38 (εἰκ. 153)

Ἰσως 2ος αἰ. μ.Χ.

Ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως δηλώνεται πολὺ ἀόριστα, «στὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς». Σώζεται ἀπὸ τὴ μέση μέχρι λίγο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.08 μ., πλ. 0.05 μ., πάχ. 0.05 μ.

Εἰκ. 153. Ἀγαλμάτιο ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης (1956 ΝΑΓ 38).

219. Harrison πίν. 9-10, ἀρ. 11, ἐπίσης πίν. 44a. Johansen 110-111, ἀρ. 43. Franke-Hirmer πίν. 2. Γιὰ τὴν κόμμωση τῆς Ἀντωνίας καὶ ἄλλων γυναικῶν τῶν

ἴδιων χρόνων, ἰδὲ Furnée van Zwet, *BaBesch* 1956, 1-22 καὶ ἰδίως 18 καὶ εἰκ. 22.

220. Massner.

Κορμός ἀγαλματίου ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης μὲ τμήμα τῶν σκελῶν. Πρόκειται γιὰ τὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης Felix²²¹, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπο ἀνάγεται, καθὼς ὑπέθεσαν, στὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ὁ τύπος αὐτὸς ὀνομάζεται ἔτσι ἀπὸ ἓνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα στὸ Βατικανό, ποὺ ἦταν κατὰ τὴν ἐπιγραφή ἀφιερωμένο στὴν Venus Felix.

Ἡ Ἀφροδίτη εἶναι σχεδὸν γυμνή, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ της χέρι στὸ ὕψος τοῦ ἐφηβίου καὶ τῆς καλύπτει τὸ δεξιὸ σκέλος. Στὰ ἄλλα παραδείγματα τοῦ ἴδιου τύπου σώζεται συχνά, στὸ ἀριστερὸ τῆς θεᾶς, ἓνας μικρὸς γυμνὸς Ἔρωτας ποὺ ἀπλώνει πρὸς αὐτὴν τὸ χέρι του. Τὰ περισσότερα παραδείγματα, δείχνουν λυγισμένο τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ στάσιμο τὸ δεξιό, ἐδῶ ὅμως, ὅπως σὲ μερικὰ ἄλλα παραδείγματα, τὸ βάρος τοῦ σώματος στηρίζεται ἀντίθετα στὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ σκέλος εἶναι λυγισμένο.

Τοῦ ἴδιου τύπου ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλα ἀγαλμάτια δυτικὰ καὶ ΝΔ. τῆς Ἀκροπόλεως (κατὰ τὴν Bieber²²² προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Πανδήμου καὶ ἦταν ἀναθήματα πτωχῶν Ἀθηναίων) καὶ ἓνα στὴν Ἀγορά. Ἐνα βρέθηκε στὴν Κόρινθο καὶ ἓνα ἀκόμη στὴν Κυρήνη²²³. Ἐνα ἀγαλματίδιο τοῦ τύπου αὐτοῦ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν κ. Μαχαίρα²²⁴ καὶ βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο μὲ τὸν ἀρ. 6990.

Βιοτεχνικὸ ἔργο ποὺ ἴσως νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Πανδήμου Ἀφροδίτης, ὅπως κάποια ἀπὸ τὰ παραπάνω, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ πιθανότητα ὅτι ἀρχικὰ βρισκόταν σὲ κάποιο σπίτι.

Κεφαλάκι Ἀφροδίτης, 1956 ΝΑΓ 38α (εἰκ. 154-155)

Πιθανῶς 2ος αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε 0.20 μ. πάνω ἀπὸ τὸν πυθμένα τῆς «ἀνατολικῆς δεξαμενῆς», κατὰ τὸ ἡμερολόγιο στὴν «τομὴ Ι» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Ε3,4).

Στόμα καὶ μύτη σπασμένα.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, νησιωτικὸ (;). Χρήση τρυπάνου στὰ μαλλιά καὶ στὸν κόρυμβο. Λείψανα μαύρων ὀργανικῶν οὐσιῶν στὰ ἀριστερὰ τῶν μαλλιῶν, καθὼς καὶ σὲ διάφορα σημεῖα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.07 μ., πλ. 0.05 μ., πάχ. 0.055 μ.

Κεφάλι, μικρότερο τοῦ φυσικοῦ, μὲ τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Γέρνει καὶ στρέφει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἀριστερὰ της. Τὰ μαλλιά, μακριά, χωρίζονται στὴ μέση τοῦ μετώπου καί, σχηματίζοντας κυματοειδεῖς βοστρύχους, δένονται πίσω σὲ κόρυμβο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο

221. Bieber 65, εἰκ. 240. *LIMC* II, 1, 80, ἀρ. 712-716 καὶ II, 2, 71, εἰκ. 712 (Delivorrias).

222. Bieber 64, εἰκ. 232.

223. Delivorrias, *LIMC* καὶ Μαχαίρα, *Ρόδος 2400*

χρόνια 176 καὶ πίν. 70β.

224. Machaira, *Hommage à Jean Marcadé* 260 καὶ εἰκ. 5.

Εἰκ. 154. Κεφαλάκι Ἀφροδίτης (1956 ΝΑΓ 38α).

διαμπερῆς ὀπή. Ἄλλα μαλλιά, μὲ zig-zag ἐγγαράξεις, κατεβαίνουν πρὸς τὸν τράχηλο. Διάδημα ταινιόσχημο κοσμεῖ τὰ μαλλιά.

Ἀπὸ τὸν γενικὸ τύπο καὶ τὸ διάδημα εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ παράσταση Ἀφροδίτης, ὁ τύπος τῆς ὁποίας δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ προσδιορισθεῖ. Προέρχεται ἀπὸ ἀγαλμάτιο πὺν θὰ εἶχε ὕψος περίπου 0.50-0.60 μ., προοριζόμενο ἴσως γιὰ ἱερὸ ἢ καὶ κάποιο σπίτι.

Εἰκ. 155. Κεφαλάκι Ἀφροδίτης (1956 ΝΑΓ 38α).

Ὁ σχηματισμὸς τῶν μαλλιῶν παραπέμπει σὲ πραξιτέλεια ἔργα καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ προσώπου θυμίζει μορφὲς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀλλὰ καὶ ἐλληνιστικές, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ μεγάλα μάτια συγκρατοῦν κάτι ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ 5ου αἰ.

Ὅπως δείχνει ἡ ἄφθονη χρῆση τοῦ τρυπάνου ἀκόμη καὶ ἡ zig-zag ἐγχάραξη τῶν μαλλιῶν τοῦ τραχήλου (πολὺ διαδεδομένη στὴν κόμμωση γυναικείων πορτραίτων τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.), πιθανότατα ἀνήκει στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. (παρὰ τὴν ἔλλειψη σκαλίσματος στὰ μάτια).

Τμῆμα ἐπιτύμβιου ἡμικιονίσκου με παράσταση κροταλίστριας, 1956 ΝΑΓ 55 (εἰκ. 156)

Ύστεροελληνιστικό, 2ος-1ος αἰ. π.Χ.

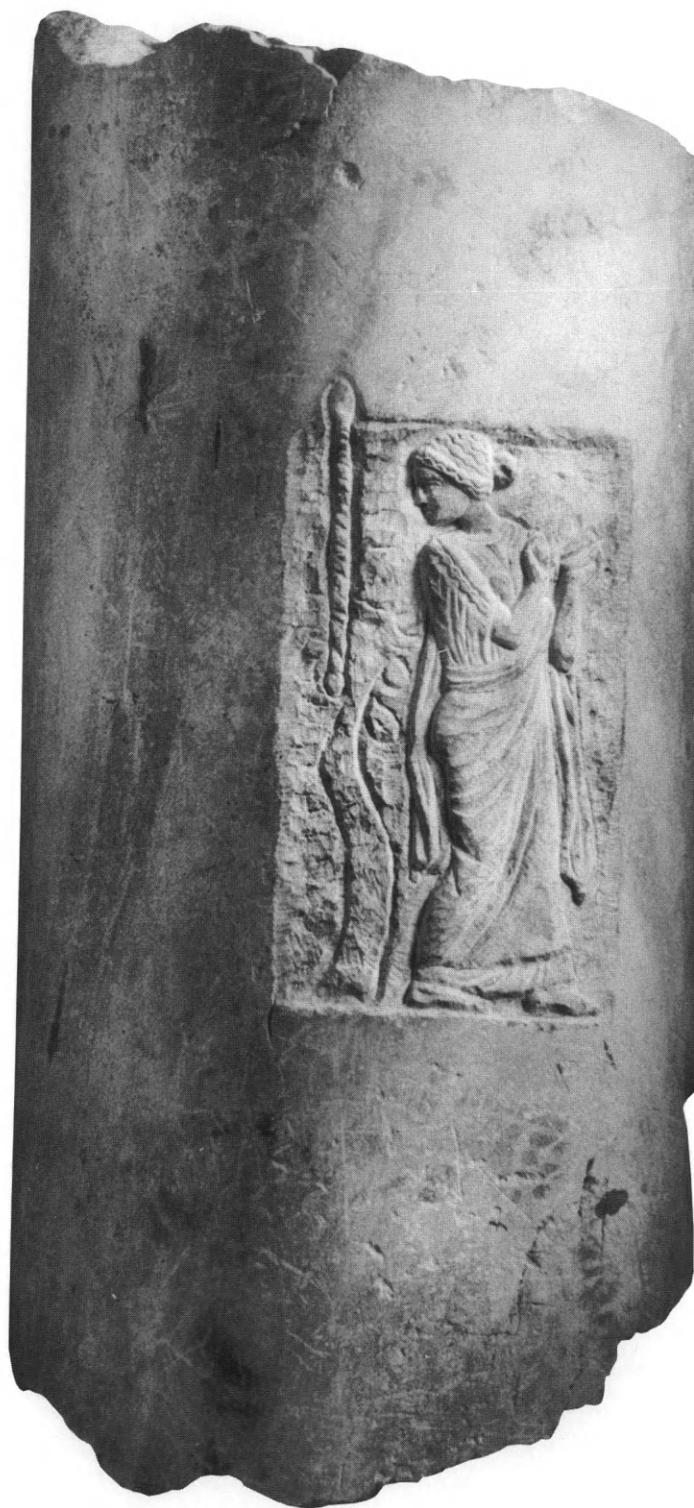
Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς ἐσοχῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀντηρίδες τῆς προσόψεως τοῦ Ἡρωδείου («τῆς τρίτης ἀπὸ δεξιά», τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Δ1).

Σπασμένο πάνω καὶ κάτω, καὶ κατὰ τόπους ἀποκεκρουμένο.

Μάρμαρο τεφρὸ Ὑμηττοῦ.

Διαστ.: ὕψ. 0.80 μ., πλ. 0.039 μ., πάχ. 0.19 μ.

Τοῦ ἡμικιονίσκου σώζεται τὸ μεσαῖο τμῆμα. Μέσα σὲ ἀβαθὴ «μετόπη» (0.21×0.32 μ.) εἰκονίζεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο κροταλίστρια πού κινεῖται πρὸς τὰ δεξιά, ἐνῶ κοιτάζει πρὸς τὰ πίσω. Φορεῖ λεπτὸ χειριδωτὸ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, πού ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο καλύπτει τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ κάτω, ἐνῶ δύο ἄκρες του πέφτουν ἔμπρὸς καὶ πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα. Καὶ μὲ τὰ δυνὸ της χέρια κρατᾷ κρόταλα ἔμπρὸς στὸ στήθος της. Τὰ μαλλιά της, ζωσμένα μὲ ταινία, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πίσω καὶ δεμένα σὲ κόρυμβο πάνω ἀπὸ τὸν τράχηλο. Πίσω ἀπὸ τὴ μορφὴ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀναγλυφικοῦ ἐδάφους εἶναι τραχιὰ καὶ δυσεξηγήτευη.

Εἰκ. 156. Τμῆμα ἐπιτυμβίου ἡμικιονίσκου με παράσταση κροταλίστριας (1956 ΝΑΓ 55).

Ὁ κιονίσκος ἦταν ἐπιτύμβιος, τοῦ τύπου ποὺ συνηθίζοταν στοὺς ἐλληνιστικοὺς τάφους τῶν χρόνων μετὰ τὸν Δημήτριο Φαληρέα²²⁵.

Οἱ κροταλίστριες ἦταν χορεύτριες ποὺ συνόδευαν τὸν χορὸ τους μὲ τὸ ρυθμικὸ κτύπημα τῶν λεγομένων κροτάλων²²⁶.

Ἡ χρονολόγηση βασίζεται σὲ στυλιστικὰ στοιχεῖα τῆς μορφῆς καὶ ἰδίως τοῦ προσώπου.

Ἀφροδίτη, 1957 ΝΑΓ 77 (εἰκ. 157)

Τὰ στοιχεῖα ποὺ δόθηκαν (τάφος Ξ, χώρος Ι, τοῖχος 114, στρώμα β) φαίνονται νὰ παραπέμπουν στὴν ἄμεση περιοχὴ τῆς λεγόμενης «δυτικῆς δεξαμενῆς», δυστυχῶς ὅμως δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω τὴ θέση στὸ τοπογραφικὸ τῆς εἰκ. 27.

Ἡμίεργο. Διατηρεῖται ἀπὸ τὸν λαμὸ ἕως τὰ γόνατα.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.13 μ., πλ. 0.055 μ., πάχ. 0.05 μ.

Ἐκτεταμένη χρῆση τῆς «γλώσσας».

Εἰκ. 157. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης (1957 ΝΑΓ 77).

225. Κικ. Νόμοι II 26, 66: columella.

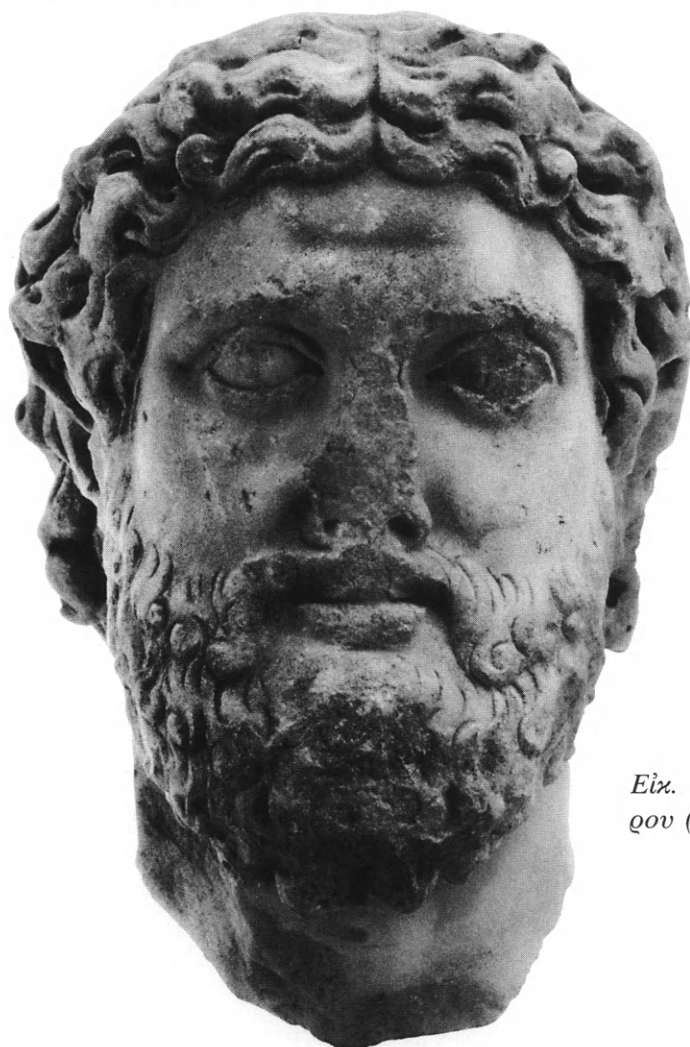
226. Daremberg-Saglio λ. *crotalum*.

Ἡμίεργο ἀγαλμάτιο γυμνῆς Ἀφροδίτης, ἀκέφαλο καὶ ἐλλιπές ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω. Πλόκαμοι πέφτουν στοὺς ὤμους. Ἀποδίδει τὸν τύπο τῆς λεγομένης «Ἀφροδίτης τοῦ Καπιτωλίου»²²⁷, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπο θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἔργο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Παρατηροῦνται ἀδεξιότητες στὶς ἀναλογίες τῶν μελῶν τοῦ σώματος, λ.χ. δυσανάλογα μεγάλο ἀριστερὸ χέρι, δυσανάλογα λεπτοὶ βραχίονες. Ἴσως γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο τὸ ἀγαλμάτιο νὰ ἐγκαταλείφθηκε ὡς ἀποτυχημένο.

Κεφάλι γενειοφόρου, 1957 ΝΑΓ 82 (εἰκ. 158-160)

Μέσα 2ου αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στὴν «τάφρο Κ, χώρο Ζ Ο. 45», περίπου 30 μ. νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τῆς προσόψεως τοῦ Ἡρώδειου (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Α2).

Εἰκ. 158. Κεφάλι γενειοφόρου (1957 ΝΑΓ 82).

227. LIMC II, 1, 52-3, ἀρ. 409 κέ. καὶ II, 2, 38, εἰκ. 409: τὸ ἄγαλμα τοῦ Καπιτωλίου (Delivorrias).

Εἰκ. 159. Κεφάλι γενειοφόρου (1957 ΝΑΓ 82).

Σπασμένο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μύτης καὶ μέρος τοῦ στόματος. Ἀπολεπισμένα τμήματα τοῦ γενιοῦ, τῶν φρυδιῶν καὶ τῶν ματιῶν.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. ᾽Αφθονή χρήση τρυπάνου στὸ πρόσθιο μέρος τῶν μαλλιῶν καὶ λιγότερη στὸ κάτω τμήμα τοῦ γενιοῦ. Στὰ μαλλιά καὶ τὸ γένι ἔχουν ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ «λάμες» καὶ «σμίλη» διαφόρων εἰδῶν.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.15 μ.

Διατηρεῖται καὶ τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Στὸ πίσω μέρος συμφυῆς τμήμα ἐπίπεδου μαρμάρου. Τὰ μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια σὲ κυματοειδεῖς βοστρύχους, οἱ ὅποιοι καταλήγουν πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά σὲ σπεῖρες. Τὸ μουστάκι κατεβαίνει καὶ κάτω ἀπὸ τὸ στόμα καὶ συναντιέται μὲ τὸ γένι. Παρόμοιους, ἐπίσης σπειροειδεῖς, σχηματισμοὺς ἔχουν καὶ οἱ τρίχες τοῦ γενιοῦ.

Εἰκ. 160. Κεφάλι γενειοφόρου (1957 ΝΑΓ 82).

Τὰ χαρακτηριστικά θυμίζουν θεϊκὲς μορφές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἰδιαίτερα τὸν λεγόμενο Δία τῆς Δρέσδης²²⁸, πὺν ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Φειδία (Ἀγοράκριτο, Ἀλκαμένη), χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει ἀκόμη ταυτιστεῖ μὲ βεβαιότητα μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἔργα πὺν ἀναφέρονται στὴ φιλολογικὴ παράδοση.

Τὸ ἴδιο τὸ κεφάλι ἀνήκει χρονολογικὰ στοὺς μέσους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τὰ μάτια, πὺν δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σκαλισμένα, κανονικὰ δηλώνουν μιὰ ὄχι προχωρημένη χρονολογία μέσα στὸν 2ο μ.Χ. αἰ., ὅπως καὶ ὁ βαθμὸς χρήσης τοῦ τρυπανιοῦ στὰ μαλλιά, πὺν δὲν διασπᾷ ἀποφασιστικὰ τὴ μορφή τῶν βοστρύχων, κι ἀκόμη τὰ μαλλιά στὸ πάνω

228. Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος πίν. 106 κέ., ἰδίως Szabó, *BMusHon* 1981, 26, εἰκ. 10. 109, 133 κέ., μὲ βιβλιογραφία στὴ σ. 215, σημ. 119 κέ.

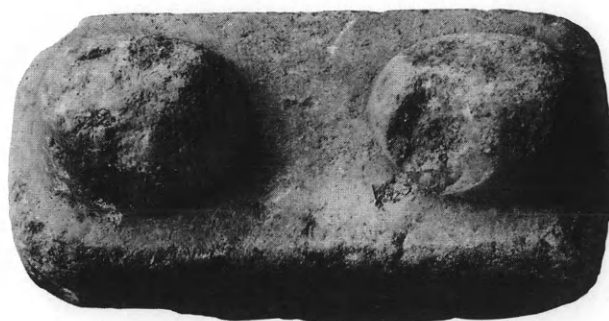
μέρος του κεφαλιού και οι τρίχες του γενιού, που διατηρούν παρ' όλη την ψυχρότητα της εργασίας τους μια μαλακότητα στις φόρμες που δεν απομακρύνεται πολύ από τον άδριανειο κλασικισμό. Την ίδια προσκόλληση στον κλασικισμό δείχνουν και οι άπλές, ολιγοκύμαντες επιφάνειες των γυμνών και η ήρεμη γενικά έκφραση του προσώπου. Όσο και όλα αυτά τα στοιχεία σ' ένα έργο βιοτεχνικό, όπως αυτό, δεν θα απέκλειαν μια χρονολόγηση γύρω στα μέσα του 2ου αϊ. μ.Χ.

Από ποῦ όμως προέρχεται τὸ κεφάλι, τοῦ ὁποῖου, ὅπως ἐλέχθη παραπάνω, τμήμα τοῦ πίσω μέρους εἶναι συμφυῆς με κάθετη ἐπιφάνεια, ποιά ἦταν ἡ χρήση τῆς μορφῆς; Οἱ πρῶτες πιθανότητες ποῦ ἔρχονται στὸ νοῦ εἶναι: ἢ ὅτι τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ μεγάλο ἐπιτύμβιο μνημεῖο (πρβ. ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τὰ κεφάλια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 3085-3087²²⁹, ποῦ εἶναι λίγο παλιότερα), ἢ ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο ἀφιερωμένο σὲ κάποιο ἱερό. Πὰ τὸ κεφάλι αὐτό, καὶ τὸ 1956 ΝΑΓ 3 (βλ. ππ. 119), διατυπώσαμε τὴν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νὰ προερχόταν ἀπὸ στήλη ποῦ βρισκόταν ὑπὸ κατεργασία σὲ κάποιο μαρμαρογλυφεῖο καὶ ὅτι ἐγκαταλείφθηκε κατὰ τὴν ἐκκαθάριση τοῦ χώρου ὅταν κτίσθηκε τὸ Ὡδεῖον τοῦ Ἡρώδου.

Πὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς μορφῆς βασικό εἶναι ὅτι τὸ κεφάλι εἶναι οὐσιαστικά περίοπτο. Τὸ μικρὸ συμφυῆς τμήμα μαρμάρου ποῦ σώζεται στὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς δὲν φαίνεται νὰ σημαίνει μορφὴ ἀνάγλυφου.

Ὁ Graindor²³⁰ εἶχε διατυπώσει τὴν πολὺ λογικὴ ὑπόθεση ὅτι στὴ διακόσμηση τοῦ Ἡρώδείου θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκαν ἀγάλματα τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τους, παραπέμποντας στὴ διακόσμηση τῆς ἐξέδρας τῆς Ὀλυμπίας, ἔργο καὶ αὐτὸ τοῦ Ἡρώδη. Εἶναι ὅμως πιθανὸν λόγῳ τῆς μεγαλύτερης ἀρχιτεκτονικῆς ποικιλίας τοῦ Ὡδεῖου²³¹ νὰ περιλαμβάνονταν στὸν πλαστικό του διάκοσμο καὶ μορφές θεῶν, ἡρώων κλπ.

Σταθμόν, 1957 ΝΑΓ 85 (εἰκ. 161)

Εἰκ. 161. Σταθμόν (1957 ΝΑΓ 85).

229. Ρωμοπούλου 69, ἀρ. 67.

230. Graindor, *Herodus Atticus* 4.

231. Tuckermann 4.

Βρέθηκε στὴν τάφρο Γ, χῶρο Ι1 (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Δ4).

Φθορὲς στὴν ἐπιφάνεια.

Μάρμαρο λευκωπό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό.

Διαστ.: ὕψ. 0.06-0.10 μ., μῆκ. 0.195 μ.

Σταθμὸν μαστοειδές²³².

Δεξιὸ σκέλος κινήμενης γυναικείας μορφῆς, προφανῶς Νίκης, 1957 ΝΑΓ 88 (εἰκ. 162-163)

Χρόνοι τοῦ Αὐγούστου

Κατὰ τὸν Μηλιάδη²³³ βρέθηκε ἐντοιχισμένο «πλησίον τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμφης». Τὰ στοιχεῖα τοῦ εὐρετηρίου εἶναι: «τάφρος Ρ, τμήμα Ρν, Χῶρος Ι3. Δυτικὸς τοῖχος δωματίου ΙΧ» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3).

Σώζεται τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὸ ἰσχίον καὶ κάτω, ἕως τὸ μέσον τῆς κνήμης.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Διαστ.: ὕψ. 0.88 μ., πλ. 0.31 μ., πᾶχ. 0.48 μ.

Σπάρραγμα ἀγάλματος, μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό. Ὁ τύπος δὲν διαβάζεται εὐκόλως στὴν ἀρχή. Ὅμως ἡ προσεκτικὴ περιήγηση τοῦ ματιοῦ στὶς λεπτομέρειες ποὺ ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀρχικοῦ ἔργου (ἐλλείψεις μεγάλων καὶ οὐσιωδῶν τμημάτων, ἀπολεπίσεις ἐπιφανειῶν κλπ.), ἐπιτρέπουν μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα τὴν ἀνάγνωσή του: Πρόκειται γιὰ τμήμα τοῦ δεξιοῦ σκέλους μιᾶς γυναικείας μορφῆς (μέρος τοῦ μηροῦ, τὸ γόνατο καὶ μέρος τῆς κνήμης) ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ ἔμπροσθεν καὶ τῆς ὁποίας τὸ σήμερον σπασμένο ἀριστερὸ σκέλος προβαλλόταν σὲ σχέση μὲ τὸ σωζόμενο δεξιόν. Λεπτὸς πέπλος κολλᾷ διάφανα στὸ σωζόμενο σκέλος. Πτυχῆς διπλοῖδιον σώζονται στὸ πάνω μέρος τοῦ τμήματος, σχηματίζοντας βαθύτερες πτυχῆς τόσο στὰ πλάγια ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο σκέλη. Μὲ βάση τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰ μορφή ποὺ νοεῖται νὰ ὀλισθαίνει στὸν ἀέρα μὲ μικρὸ δρασκελισμό. Τὸ πίσω μέρος τοῦ σωζόμενου τμήματος (εἰκ. 163), κυρτὸ καὶ δουλεμένο μὲ τὸ κτένι, δὲν δίνει παρὰ μόνον τὸν ὄγκο τῆς μορφῆς.

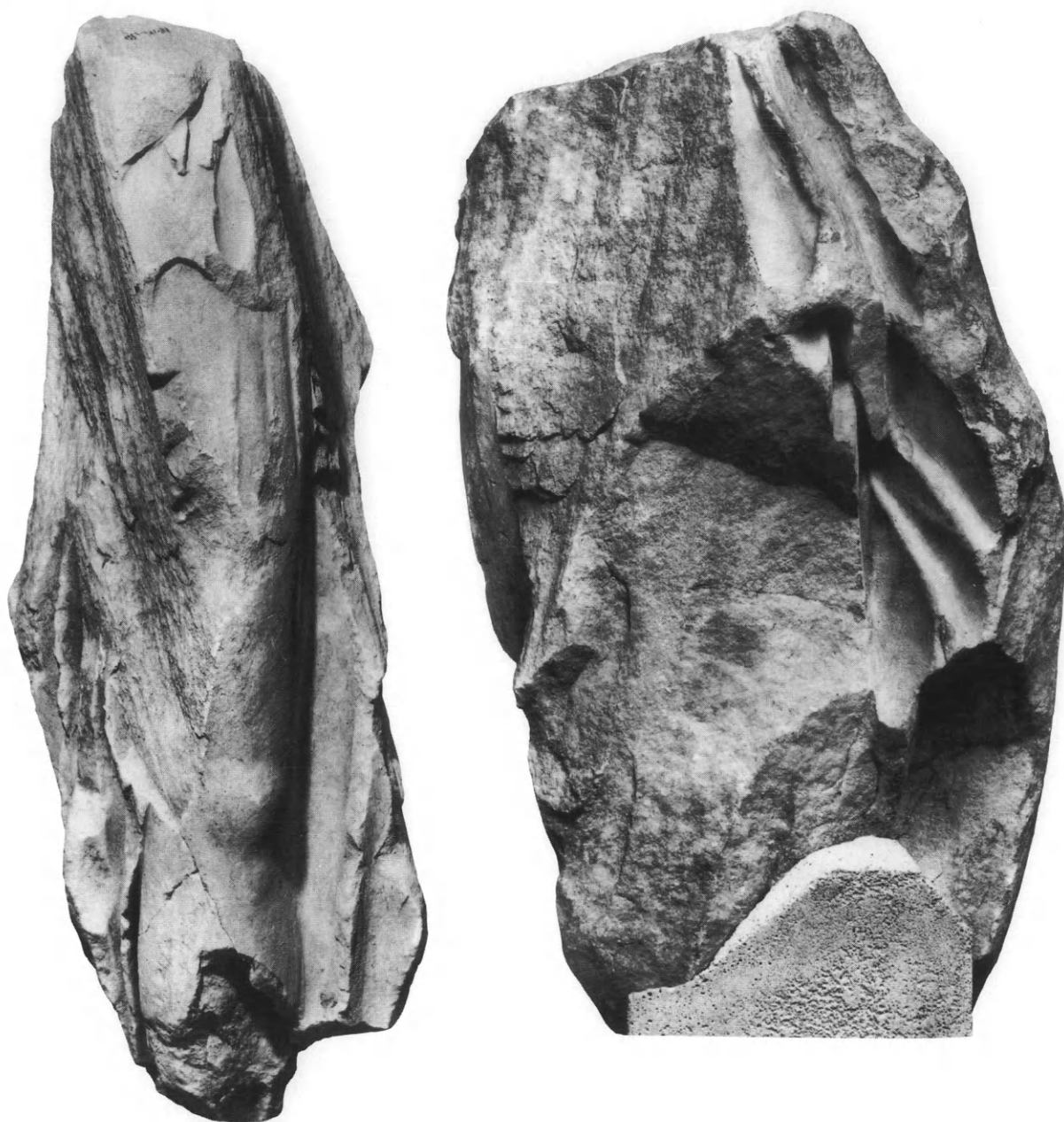
Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ κομμάτι προέρχεται ἀπὸ μορφή Νίκης, τῆς ὁποίας τὸ πίσω μέρος, ἔτσι ποὺ εἶναι ἐργασμένο, πρέπει νὰ ἦταν ἀφανές. Ἄν οἱ φτεροῦγες δὲν ἔχουν ἀφήσει ἵχνη στὸ σωζόμενο τμήμα εἶναι διότι πρέπει νὰ τὶς φαντασθοῦμε ὅτι ἀπλώνονταν πρὸς τὰ ἑπάνω καὶ πρὸς τὰ ἔξω.

Καὶ ὅμως καὶ αὐτὰ ποὺ μᾶς σώθηκαν δὲν εἶναι λίγα. Μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν τύπο τῆς Victoria Romana, τοῦ ἀγάλματος ποὺ βρισκόταν στὸ κτίριο τῆς ρωμαϊκῆς Συγκλήτου (curia), ὅπου στήθηκε μετὰ τὴν ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ ἔτος 29 π.Χ.²³⁴ Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ νομίσματα τοῦ Αὐγούστου

232. Ποβ. Lang-Crosby 34.

234. Hölscher 8 κέ.

233. Μηλιάδης, ΠΑΕ 1957, 25 καὶ πίν. 1γ.

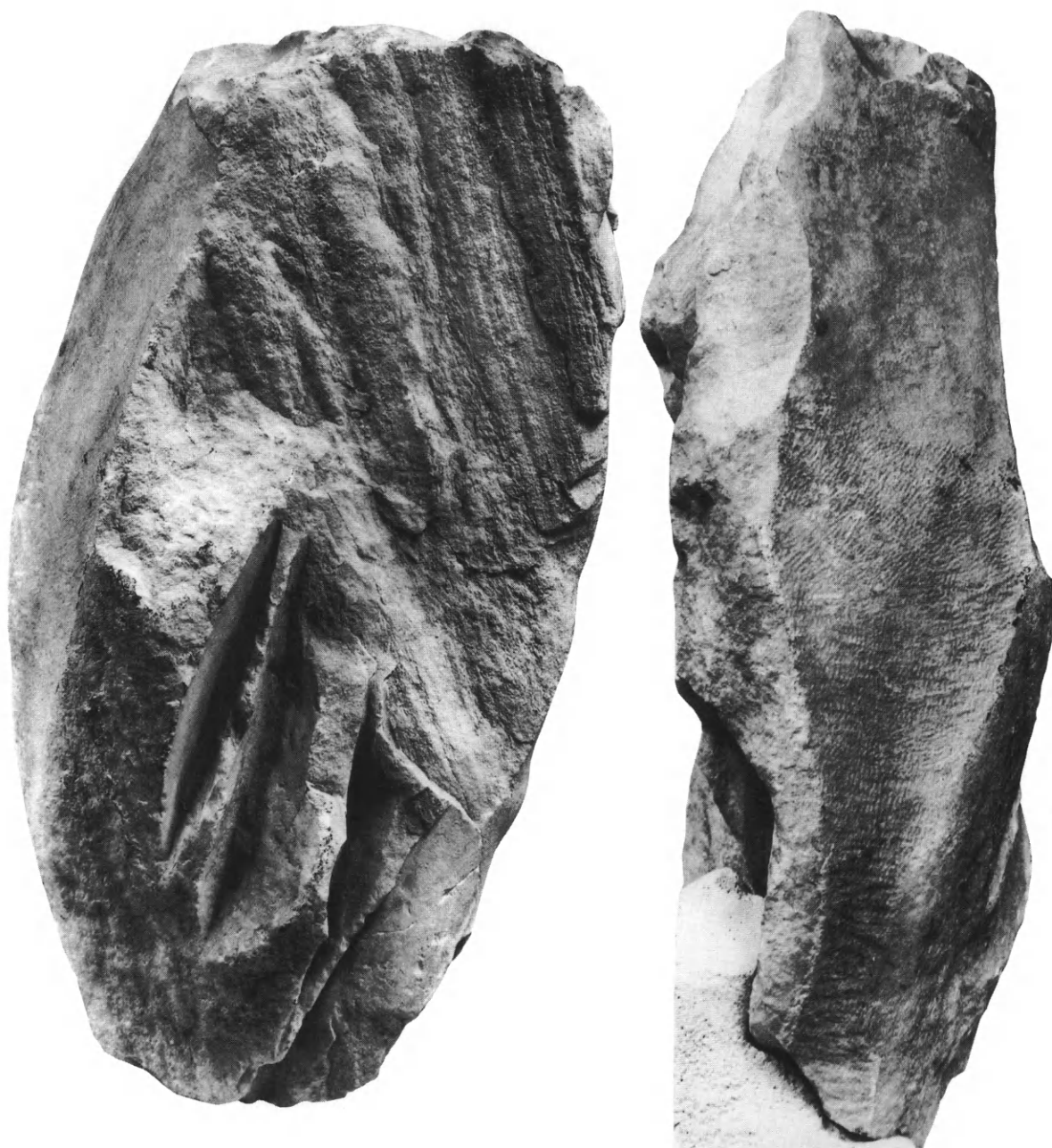

Εἰκ. 162. Δεξιὸ σκέλος κινημένης γυναικείας μορφῆς, προφανῶς Νίκης (1957 ΝΑΓ 88).

καὶ τοῦ Τιβερίου²³⁵ καὶ ἀπὸ ἔργα τῆς μικροτεχνίας²³⁶. Ἰδιαίτερη ὅμως σημασία γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του ἔχει ἓνα ἄγαλμα μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ, ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1988 (BA 395) στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀλκηστη

235. Αὐτόθι 17 καὶ πίν. 1.

236. Αὐτόθι πίν. 4-5.

Εἰκ. 163. Δεξιὸν σκέλος κινήμενης γυναικείας μορφῆς, προφανῶς Νίκης (1957 ΝΑΓ 88).

Σπετσιέρη-Χωρέμη²³⁷. Τὸ ἄγαλμα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, στὸ ὁποῖο ἡ Χωρέμη ἀναγνωρίζει τὸν τύπο τῆς Victoria Romana, πιθανότατα στήθηκε μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Αὐγούστου ἐπὶ τῶν Πάρθων τὸ ἔτος 20 π.Χ. καὶ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἀθήνα τὸ

237. Spetsieri-Choremi, *AM* 1996, 363-390, πίν. 373 κέ.

ἔτος 19 π.Χ.²³⁸ καὶ κατὰ τὴν ἴδια βρισκόταν ἀρχικὰ ὄχι στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ ὅπου βρέθηκε, ἀλλὰ στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορά. Ἡ σύγκριση τοῦ δικοῦ μας σπαράγματος μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ὀδηγεῖ σὲ μερικὲς πολὺ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις: Μιὰ πρώτη ὅτι στὸ δικό μας ἄγαλμα τὸ προβαλλόμενο σκέλος ἦταν τὸ ἀριστερό, ἐνῶ στὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγορᾶς εἶναι τὸ δεξιό. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὑπάρχει καὶ στὰ ρωμαϊκὰ νομίσματα, ὅπου ἄλλοι τύποι δείχνουν νὰ προβάλλεται τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ ἄλλοι τὸ ἀριστερό, ἐνῶ στὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο τοῦ Βερολίνου²³⁹ εἶναι, ὅπως ἐδῶ, τὸ προβαλλόμενο σκέλος τὸ ἀριστερό. Αὐτὲς οἱ παραλλαγές δείχνουν μὲ πόση εὐκολία ἄλλαζαν οἱ τεχνίτες τὸ ἀρχέτυπο σύμφωνα μὲ τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες τους. Μιὰ δεύτερη, ἴσως πιὸ σημαντικὴ, εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται ἀνάμεσα στὸ δικό μας γλυπτὸ καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ τελευταῖο ἔχει πολλὰ στοιχεῖα ποὺ θυμίζουν τὴν τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ἡ πτυχολογία εἶναι ἐλεύθερη, κινημένη καὶ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἀρκετὰ βαθιὰ σκαλισμένη. Ἡ δική μας μορφή εἶναι, ἀντίθετα, τεκτονικὰ μοιρασμένη, πολὺ πιὸ λιτὴ, πλαστικὰ σφικτὴ, οἱ ἐπιφάνειες τοῦ ρούχου πολὺ λεπτὰ δηλωμένες, διάφανες σχεδόν, ἐκεῖ ποὺ κολλοῦν στὸ σῶμα. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτὰ τὰ καλλιτεχνικὰ στοιχεῖα εἶναι παλιότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Νίκης τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ τῶν ἀντωνίνειων Νικῶν στὰ Μουσεῖα τῆς Φιλαδέλφειας καὶ τῆς Fulda²⁴⁰, καὶ τῆς ἱπτάμενης μορφῆς τῆς Ἑλευσίνας²⁴¹. Στὸ νοῦ μᾶς ἔρχονται μορφές σὰν τὴ Νίκη τῆς Πάρου καὶ τὴ Νίκη τοῦ Παιωνίου. Ἡ μορφή ἔχει ἐπομένως ἔκδηλο πρῶμο κλασικὸ χαρακτήρα ἀντὶ γιὰ τὸν ἐξελιγμένο κλασικὸ τοῦ ἀγάλματος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ. Ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ἀποδίδει πιστότερα τὸ ἀρχέτυπο τῆς Ρώμης εἶναι ἓνα ἐρώτημα στὸ ὁποῖο δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ δώσει κανεὶς μιὰ ἀνεπιφύλακτη ἀπάντηση, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς μεγάλης ἀποσπασματικότητος τοῦ δικοῦ μας γλυπτοῦ, ἀλλὰ κυρίως διότι τὸ ρωμαϊκὸ ἀρχέτυπο εἶναι ἀνεπαρκέστατα παραδομένο. Ὅμως, μὲ ὅλη τὴν ἐπιφύλαξη ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὰ ὅσα εἶπαμε, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἀθηναϊκὲς πλαστικὲς ἀπηχήσεις τοῦ ἀρχετύπου, τὸ γλυπτὸ μας εἶναι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ βρῆσκειται πιὸ κοντὰ στὸν αὐστηρὸ χαρακτήρα τῆς κλασικίζουσας τέχνης τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου. Ἀκόμη λιγότερα μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει γιὰ τὴν προέλευση. Μιὰ ὑπόθεση θὰ ἦταν ὅτι ἡ ἀρχικὴ του θέση ἦταν στὸν πύργο τῆς Νίκης.

Ἀναθηματικὴ πλάκα μὲ παράσταση ὀφθαλμῶν, 1957 ΝΑΓ 92 (εἰκ. 164)

Προχωρημένοι ρωμαϊκοὶ χρόνοι

Βρέθηκε στὸν «περίβολο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νύμφης». Κατὰ τὸ εὐρετήριο: «τάφος Ρ, τμήμα Ρν, χώρος Ι 3» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ4).

238. Αὐτόθι 387.

239. Hölscher πίν. 5.

240. Gulaki, *Nikedarstellungen* 212 κέ., εἰκ. 187-189.

241. Gulaki, *Festschrift Himmelmann* 411-416, πίν. 66.

Εἰκ. 164. Ἀναθηματικὴ πλάκα μετὰ παράσταση ὀφθαλμῶν (1957 ΝΑΓ 92).

Οὐσιαστικὰ ἀκέραιο.

Μάρμαρο λευκὸ, προφανῶς πεντελικό. Τὸ πίσω εἶναι ἀδούλευτο.

Διαστ.: μέγ. ὕψ. 0.12 μ., πλ. 0.087-0.13 μ., πάχ. 0.02-0.025 μ.

Παραλληλεπίπεδη πλάκα πού διευρύνεται στὸ κάτω μέρος. Ἀπλὸ γωνιῶδες κυμάτιο στὸ ἐπάνω καὶ ἄλλο ἓνα, ἐπίσης ἄδρό, στὸ κάτω μέρος. Στὴ μέση τοῦ κάτω μέρους ὑπάρχει τόρμος γιὰ τὴν ἐνσφήνωση τῆς πλάκας σὲ στήλη ἢ κάποιου ἄλλου εἴδους βάση. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλάκας φέρει σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο δύο μάτια, μετὰ πολὺ σχηματοποιημένη δήλωση τῶν βλεφάρων καὶ τῶν φρυδιῶν. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀναγλύφου ἦταν ἀναθηματικὸς σὲ κάποια θεότητα, εὐχαριστήριος ἢ ἱκετήριος γιὰ τὴν ἴαση τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ἀναθέτη.

Παρόμοιες ἀναθηματικὲς πλάκες πού ἀπεικονίζουν ἀνθρώπινα μέλη ἔχουν βρεθεῖ πολλές στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο²⁴². Μιὰ χρονολόγηση δὲν εἶναι δυνατὴ, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση. Πολὺ γενικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διατυπώσει τὴν ὑπόθεση, μετὰ βάση τὴν ἐντονη σχηματικότητα καὶ ἄδρότητα τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἔλλειψη ὁποιουδήποτε ἱχνυς ὀργανικότητας, ὅτι ἡ χρονολογία του εἶναι οἱ προχωρημένοι ρωμαϊκοὶ χρόνοι.

242. Forsén: Παρόμοια ἀναθήματα βλ. εἰκ. 4, 44, 53, 54, 55a, 92, 115 καὶ σ. 9 κ.ά.

Γυναικεῖο κεφάλι, 1957 ΝΑΓ 96 (εἰκ. 165-166)

Μέσα 2ου αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, λίγα μέτρα βόρεια ἀπὸ τὸ πεισιστράτειο ὑδραγωγεῖο, στὴν τάφρο Κ, τμ. Κμ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β1-2).

Σπασμένη ἀπὸ τὸ στόμα καὶ κάτω. Λείπει τμήμα τῆς ἀριστερῆς τῆς παρειᾶς. Μύτη καὶ στόμα κτυπημένα.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Χρήση βελονιοῦ καὶ ράσπας. Δείχνει ἰσχυρὴ στίλβωση ἐκεῖ ὅπου διατηρεῖται ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.18 μ., πλ. 0.15 μ., πάχ. 0.185 μ.

Εἰκ. 165. Γυναικεῖο κεφάλι (1957 ΝΑΓ 96).

Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια σὲ κυματοειδεῖς βοστρύχους. Στὸ πάνω μέρος πλεγμένα σὲ κρωβύλους. Οἱ βολβοὶ τῶν ματιῶν δὲν εἶναι σκαλισμένοι²⁴³, τὰ βλέφαρα εἶναι βαριά. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια καὶ τὸ ἀριστερὸ πλάι εἶναι ἄδρὰ δουλεμένα μὲ τὸ βελόνι.

243. Ἡ φωτογραφία δίνει τὴ λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι τὰ μάτια ἦταν σκαλισμένα.

*Εἰκ. 166. Πλάγιες ὀψεις τοῦ κεφα-
λιοῦ (1957 ΝΑΓ 96).*

Όρισμένες ασυμμετρίες στη διαμόρφωση και ή έπεξεργασία με άδρò βελόνι στο άριστερό τμήμα του κεφαλιού δικαιολογούν την υπόθεση ότι το κεφάλι προέρχεται από αναγλυφική μορφή, πιθανότατα επιτύμβια, που στρεφόταν έλαφρά προς τα άριστερά της.

Τα μαλλιά αλλά και άλλα στοιχεία του προσώπου (μάτια, στόμα) θυμίζουν έργα του 4ου π.Χ. αϊ., όμως το ίδιο το έργο ανήκει στο 2ο μ.Χ. αϊ., πιο συγκεκριμένα στα πρώτα χρόνια της Φαυστίνας της νεότερης²⁴⁴. Η κόμμωση του κεφαλιού είναι παραπλήσια με το πρωιμότερο είδος κόμμωσης της αυτοκράτειρας Φαυστίνας της νεότερης (γύρω στο 161 μ.Χ.)²⁴⁵. Η έλλειψη σκαλίσματος στα μάτια του κεφαλιού μας θα μπορούσε και αυτή να αποτελέσει ένδειξη πρώιμης χρονολογίας στα χρόνια των Άντωνίνων.

Έργασία καλή, ανάλογη με πολλά από τα περίοπτα έργα της εποχής.

Κεφάλι Διονύσου, 1957 ΝΑΓ 97 (εἰκ. 167-168)

Σύμφωνα με το δελτίο του βρέθηκε στην τάφρο Ρ, τμ. Ρν, χώρο Ι 1 (τοπογραφικό εἰκ. 27, Δ3).

Ήμιεργο, στὸν λαϊμό, κάτω από τὸ πηγούνι, ἄπεργος κάθετος ὄγκος μαρμάρου.

Εἰκ. 167. Κεφάλι Διονύσου (1957 ΝΑΓ 97).

244. Wegner πίν. 10-13.

Ρωμοπούλου 88, ἄρ. 88 (ΕΜ 4536).

245. Fittschen, *Faustina Minor* 59, ἄρ. 6. Βλ. και

Εἰκ. 168. Πλάγιες ὄψεις τοῦ κεφαλιοῦ Διονύσου (1957 ΝΑΓ 97).

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τὸ γλωσσάκι γιὰ τὶς γυμνές ἐπιφάνειες, τὸ ψιλὸ βελόνι στὰ μαλλιά, τὶς λεπτομέρειες τῶν ματιῶν, τὸ διάδημα κλπ.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.09 μ., πλ. 0.065 μ., πάχ. 0.075 μ.

Τὰ μαλλιά μακριά, χωρισμένα στὴ μέση τοῦ μετώπου, πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο σὲ κυματιστοὺς πρὸς τὰ πίσω βοστρύχους, ποὺ καταλήγουν σὲ κόρυμβο, ἐνῶ ἓνα τμήμα τους, ξεφεύγοντας ἀπὸ τὸ δέσιμο πέφτει σὲ πλοχμοὺς ἐκατέρωθεν τοῦ λαμποῦ. Στὸ μέτωπο, κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά, ταινία. Φύλλα κισσοῦ (;) πάνω στὰ μαλλιά. Τὰ μάτια μισάνοικτα, εἶναι τοποθετημένα βαθιὰ στὶς κόγχες. Χαρακτηριστικὴ ἢ ὀρθογωνικὴ κατασκευὴ τοῦ προσώπου.

Παρ' ὅλη τὴν ἡμίεργη κατάσταση, μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς τὸν τύπο τῆς μορφῆς: τὰ φουσκωτὰ στὸ πλάι μαλλιά, οἱ πλοχμοὶ ποὺ κατεβαίνουν πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά, καὶ ἡ ταινία στὸ μέτωπο, θυμίζουν τὸν Διόνυσο τοῦ τύπου Woburn Abbey²⁴⁶. Ὁ τύπος εἶναι ὑστεροκλασικὸς, ὅμως οἱ εἰδικοὶ δὲν συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὸν καλλιτέχνη τοῦ πρωτοτύπου (Εὐφράνωρ, Λεωχάρης, Πραξιτέλης;). Ἡ ἀτελής ἐπεξεργασία δὲν ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή του.

246. *LIMC* III, 1, 435, ἀρ. 120 καὶ *LIMC* III, 2, 305, εἰκ. 120α (Gasparri). Ἐπίσης Schefold, *ÖJh* 1952, 93

κέ., εἰκ. 37-39 καὶ Pochmarski, *AntK* 1972, 73-75, πίν. 18-20. Ὁ ἴδιος, *Antike Kunstwerke* 339-350, Beil. 38.

Κεφαλάκι Ἀφροδίτης, 1957 ΝΑΓ 99 (εἰκ. 169)

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε στὴν τάφρο Μ, τμήμα Μλ, χώρο Γ, δωμ. ΙΙΙ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Δ3).

Διατηρεῖται τὸ κεφαλάκι μὲ τμήμα τοῦ λαμποῦ.

Μάρμαρο πάριο, λευκό, λεπτόκοκκο. Χρήση τρυπάνου γιὰ τὴ δήλωση τῆς κόρης τῶν ματιῶν καὶ τῶν ἄκρων τοῦ στόματος κλπ.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.05 μ., πλ. 0.035 μ., πάχ. 0.05 μ.

Εἰκ. 169. Κεφαλάκι Ἀφροδίτης (1957 ΝΑΓ 99).

Κεφαλάκι Ἀφροδίτης, ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του στραμμένο, καὶ μὲ τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση τοῦ μετώπου, κατευθύνονται σὲ κυματιστοὺς βοστρύχους πρὸς τὰ πίσω καὶ καταλήγουν σὲ κόρυμβο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται ἀδούλευτος ὄγκος μαρμάρου. Πλατιά ταινία ὑφάσματος στὴν κορυφή τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ κεφάλι εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ πραξιτέλειες Ἀφροδίτες (τὰ μαλλιά σὲ ρυτιδωτοὺς κυματισμούς, τὸ μέτωπο τριγωνικὰ σχηματισμένο), ἀδύνατο πάντως νὰ καθορίσει κανεὶς ἀπὸ ποιοὺ συγκεκριμένο ἀγαλματικὸ τύπο.

Ἡ χρῆση τρυπάνου γιὰ τὴ δήλωση τῆς κόρης τῶν ματιῶν καὶ ἡ θέση της ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ ἐπάνω βλέφαρα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσχυρὴ στίλβωση ποὺ προσδίδει στὴν ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου τὴν ἐντύπωση πορσελάνης, χρονολογοῦν τὸ ἔργο περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

Ἡμίεργο ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνος, 1957 ΝΑΓ 100 (εἰκ. 170)

Στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων(·).

Βρέθηκε στὴν τάφρο Μ, Μν. Φ40, στὴ μέση περίπου τοῦ δυτικοῦ ανασκαφικοῦ χώρου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Δ4).

Ἡμίεργο, λείπει ὁ δεξιὸς βραχίονας.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.495 μ., πλ. 0.16 μ., πάχ. 0.135 μ.

Ἔχει δουλευτεῖ ἀπὸ ἐμπρὸς πρὸς τὰ πίσω κατὰ τὸν «ἀναγλυφικὸ» τρόπο τῶν μεταγενέστερων χρόνων²⁴⁷. Εἶναι φανερό ὅτι χρησιμοποιήθηκαν διάφορα ἐργαλεῖα, τὸ γλωσσάκι λ.χ., καὶ τὸ χονδρὸ βελόνι στὸ στήριγμα.

Ἡμιτελὲς ἀγαλμάτιο τοῦ τύπου τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος²⁴⁸, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποῖου, ἔργο τῶν χρόνων γύρω στὸ 340 π.Χ., βρισκόταν στὸ ἱερό του στὴν Ἀθήνα καὶ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Λουκιανὸν στὸν Ἀνάχαρσι, 7, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται ὁ καλλιτέχνης του. Συνήθως ἀποδίδεται στὸν Πραξιτέλη, ὅμως ἡ εὐρωστη καὶ χυμώδης σάρκα του, ὅπως παραδίδεται στὰ καλύτερα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα²⁴⁹, δὲν δικαιολογοῦν αὐτὴν τὴν ἀπόδοση.

Μιὰ ἐμφανὲς τυπολογικὴ διαφορὰ ποὺ παρουσιάζει τὸ ἀγαλμάτιο σὲ σχέση μὲ τὸ πρωτότυπό του²⁵⁰ εἶναι ἡ προσθήκη ἐφηβαίου. Καὶ ἀκόμη ὅτι ἐνῶ κρατᾷ μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ πρωτοτύπου στὸ πρόσωπο, ὅπως τὸ τριγωνικὸ μέτωπο καὶ τὴ διπλὴ πλεξούδα μαλλιῶν πάνω ἀπὸ αὐτό, ἐδῶ τὰ παλινὰ μαλλιά, ἀντὶ νὰ εἶναι πρὸς τὰ πίσω χτενισμένα καὶ νὰ ἀφήνουν ἀκάλυπτο τὸ κάτω μέρος τῶν αὐτιῶν, κατεβαίνουν σὲ στριφτὲς πλεξοῦδες ποὺ φθάνουν σχεδὸν ὡς τὸν ὦμο. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἀγαλματίου διαφέρει ἐπίσης στὶς ἀναλογίες ἀπὸ τὸ πρωτότυπό του (ἐδῶ μικρότερες σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα), κυρίως ὅμως στὴν ἔκφραση, ποὺ ἄτονη καὶ ὄνειροπόλα, βρίσκεται σὲ οὐσιώδη ἀντίθεση μὲ αὐτὴ τοῦ πρωτοτύπου: Ἡ μελένια ἔκφραση παραπέμπει σὲ ἐκφραστικoὺς τρόπους τῶν

247. Blümel 62 κέ.

248. LIMC II, 1, 193, ἀρ. 39 κέ. καὶ II, 2, εἰκ. στίς σ. 184 κέ. (Lambrinoudakis).

249. Λ.χ. στὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου Barracco, πρβ.

Pfeiff εἰκ. 52.

250. Lippold 238-9, πίν. 84,1.

Εἰκ. 170. Ἡμίεργο ἀγαλμάτιο
Ἀπόλλωνος (1957 ΝΑΓ 100).

ρωμαϊκῶν χρόνων, οἱ ὅποιοι, μὲ τὴν πρόσθετη μαρτυρία μιᾶς κάποιας «ψιλοδουλειᾶς» στὰ μαλλιά, μποροῦν νὰ προσδιορίσουν εἰδικότερα τὸ ἀγαλμάτιο στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων.

Ὅχι πολὺ μακριὰ εἶχε βρεθεῖ παλιότερα (ἐντοιχισμένο στὸ Ἰοβακχεῖο) ἄλλο ἓνα, ἐπίσης ἡμιτελές, ἀγαλμάτιο τοῦ τύπου τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος, πιὸ πιστὸ στὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὸ δικό μας²⁵¹. Τὸν ἴδιο τύπο, γιὰ νὰ παραστήσει ὅμως τὸν Διόνυσο, ἔχει καὶ μία ἀπὸ τὶς δύο ἡμιτελεῖς μορφές συμπλέγματος, πὺν βρέθηκε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια κοντὰ στὸ Ὀλυμπιεῖον²⁵².

251. Παλαγγιά, *Μνήμων* 1972, 112-7, εἰκ. 4-7.

252. Αὐτόθι 105-111, εἰκ. 1-3.

Ἡμίεργος κορμὸς Πανός, 1957 ΝΑΓ 135 (εἰκ. 171)

Βρέθηκε στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα, στὴν τάφρο Ξ, χώρο Θ, τοῖχο 128 (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3).

Ἡμίεργο. Λεῖπει ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.05 μ., πλ. 0.035 μ., πάχ. 0.035 μ.

Εἰκ. 171. Ἡμίεργος κορμὸς Πανός (1957 ΝΑΓ 135).

Κορμὸς Πανός, ἡμίεργος. Στὸ στήθος κρατᾷ μὲ τὰ δύο του χέρια σύριγγα. Τὰ δύο μικρὰ ἑξογκώματα στὸ κεφάλι εἶναι ἀσφαλῶς ὑπολείμματα κεράτων.

Πρόκειται γιὰ συνηθισμένο τύπο Πανός, πὺν παραδίδεται σὲ διάφορες παραλλαγές. Παραπλήσια παραδείγματα στὸν Herbig²⁵³.

Κεφαλάκι Ἀθηνᾶς, 1957 ΝΑΓ 141 (εἰκ. 172)

Βρέθηκε στὸν κεντρικὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς, ἀνατολικά τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς, τάφρο Ξ, χώρο Ι (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3).

Φθορὸς ἐπιφανειακός.

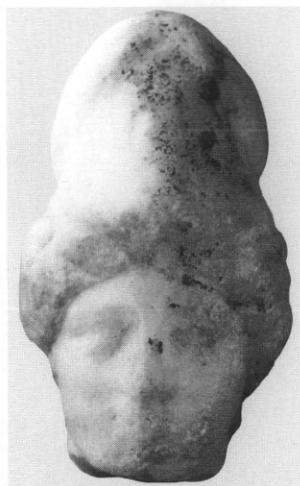
Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.07 μ., πλ. 0.04 μ., πάχ. 0.05 μ.

Φορεῖ κράνος κορινθιακοῦ τύπου. Τὰ πλούσια μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο. Πίσω τὰ μαλλιά σχηματίζονται σὲ δύο χωριστὲς μάζες.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ ἀσήμαντου καὶ μικροῦ κεφαλιοῦ εἶναι ἡ ἔλλειψη σαφοῦς δήλωσης τῶν χαρακτηριστικῶν, τὸ λεγόμενο «σφουμάτο», ἀποδοσμένο ἐδῶ κατὰ

253. Herbig πίν. XXXIII 1, 2. Grandjouan 77, ἀρ. 999, πίν. 28.

Εἰκ. 172. Κεφαλᾶκι Ἀθηνᾶς
(1957 ΝΑΓ 141).

τὸν τρόπο πὺ εἶναι πολὺ συνηθισμένος στοὺς ὑστεροελληνιστικοὺς χρόνους. Πάντως ἀποδίδει ἓναν τύπο Ἀθηνᾶς κλασικῶν χρόνων, εἴτε τὴν Velletri εἴτε τὴν Ince.

Τμῆμα γυναικείου ἀγάλματιου, 1957 ΝΑΓ 150 (εἰκ. 173)

Ἀρχὲς 4ου αἰ. (;) π.Χ.

Βρέθηκε στὸ βορεινὸ τμῆμα τοῦ δυτικοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, τάφρο Ρ, χώρο Η (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Γ3;).

Διατηρεῖται ἀπὸ τὸν λαιμὸ ὡς τὴν ἀρχὴ τῶν μηρῶν. Λείπει ὁλόκληρος ὁ δεξιὸς βραχίονας ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ ὁ ἀριστερὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πήχεος καὶ κάτω. Ἡ ἐπιφάνεια κατὰ τόπους φθαρμένη.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.095 μ., πλ. 0.06 μ., πάχ. 0.045 μ.

Φορεῖ χιτῶνα, λεπτὸ καὶ κολλητὸ στὸ σῶμα, καὶ ἱμάτιο ἀπὸ πιὸ χονδρὸ ὕφασμα, τὸ ὁποῖο τυλίγει τὸ κάτω τμῆμα τοῦ σώματος καὶ ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὴ ράχη καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὦμο μαζὶ μὲ τὸν βραχίονα. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἀσχημάτιστη. Ἡ διάταξη τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνος καὶ τοῦ ἱματίου στὸ ἀριστερὸ ἰσχίο μαρτυρεῖ σαφῶς ὅτι τὸ ἀριστερὸ σκέλος ἦταν τὸ σταθερὸ, ἐνῶ τὸ ἱμάτιο στὴ δεξιὰ πλευρὰ δείχνει ὅτι τὸ δεξιὸ σκέλος ἦταν τὸ ἀνετὸ. Ἡ χαμηλότερη θέση τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ τὰ λείψανα τοῦ λαιμοῦ φανερώνουν ἐπίσης ὅτι τὸ κεφάλι ἔστρεφε πρὸς τὴν ἀριστερὴ του μεριά.

Σαφὴς εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ἔργων τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Παρὰ τὴν βιοτεχνικὴ ποιότητα τοῦ ἔργου, ἡ διαφάνεια τοῦ χιτῶνα, πὺ ἀφήνει νὰ φανοῦν λεπτομέρειες τοῦ σώματος, θυμίζει ἀπόμακτρα, ἀλλὰ σαφῶς, τὶς Νίκες τοῦ θωρακίου (π.χ. τὴν 1013 ἢ καὶ τὴ σανδαλιζομένη 973)²⁵⁴. Δὲν ἀποκλείεται ἡ χρονολογία του νὰ βρῖσκεται κάπου στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ.

254. Μπούσκαρη, *Θωράκιο* πίν. 56, 5, 6.

Εἰκ. 173. Τμήμα μαρμάρινου
γυναικείου ἀγαλματίου
(1957 ΝΑΓ 150).

Ἀνάγλυφη παράσταση ἀλόγου, 1957 ΝΑΓ 168 (εἰκ. 174)

Βρέθηκε στή «δυτική δεξαμενή», δυτικό διαμέρισμα (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3).
Σπασμένο κάτω ἀριστερὰ καὶ ἐπιφανειακὲς φθορὲς.
Μαλακὸς λίθος, πιθανῶς μάργα.
Σωξ. διαστ.: ὕψ. 0.13 μ., πλ. 0.15 μ., πάχ. 0.05 μ.

Εἰκ. 174. Ἀνάγλυφη
παράσταση ἀλόγου
(1957 ΝΑΓ 168).

Σε μιὰ ἐλαφρὰ κοίλη πλάκα ἀνάγλυφο ἄλογο σὲ ζωηρὸ βηματισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἐνα ἀκανόνιστο πλαίσιο περιβάλλει τὴ μορφή. Ἡ χαίτη ἀποδίδεται μὲ ἐγγαράξεις καὶ μόνον στὴ ράχη πέφτει σὲ ἀνάγλυφους, φλογωτοὺς βοστρύχους. Τὸ ἴδιο φλογωτὴ εἶναι καὶ ἡ οὐρά.

Ἡ διάπλαση τοῦ σώματος καὶ ἡ κίνηση τοῦ ἀλόγου εἶναι ὀλοζώντανες. Στὰ σκέλη ὅμως παρατηροῦνται ἀδεξιότητες στὸν σχηματισμὸ τους καὶ ἴσως καὶ κάποιοι δισταγμοί. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση – ποὺ διατυπώνεται ἐν πάσῃ περιπτώσει μὲ κάθε ἐπιφύλαξη – ὅτι τὸ ἀνάγλυφο θὰ προοριζόταν γιὰ «παράδειγμα» γιὰ τὴν κατασκευὴ κάποιου ἀναγλύφου ἀπὸ ἄλλο ὕλικό. Ἡ ἐρμηνεία πάντως, ὅπως καὶ ἡ χρονολόγηση, ἔχει δυσκολίες.

Τμῆμα ἀγαλματίου Ἀφροδίτης τοῦ τύπου τῆς Κνιδίας, 1957 ΝΑΓ 177 (εἰκ. 175)

Πιθανότατα 2ος μ.Χ. αἰ.

Βρέθηκε στὴ «δυτικὴ δεξαμενὴ» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3).
Σώζεται ἡ κοιλιά καὶ ὁ δεξιὸς μηρός.

Εἰκ. 175. Τμῆμα ἀγαλματίου Ἀφροδίτης τοῦ τύπου τῆς Κνιδίας (1957 ΝΑΓ 177).

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Ἀρκετὰ ἴχνη ράσπας. Χρήση τρυπάνου γιὰ τὴ διάκριση τοῦ ἐφηβαίου.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.18 μ., πλ. 0.10 μ., πάχ. 0.085 μ.

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο ἀνήκει στὸν τύπο τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης²⁵⁵. Στὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ στὸν μηρὸ διατηρεῖται ἵχνος τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ποὺ ἀκουμποῦσε στὰ παραπάνω σημεῖα. Πίσω, στὸν ἀριστερὸ γλουτό, ἡ ἐπιφάνεια εἶναι σπασμένη.

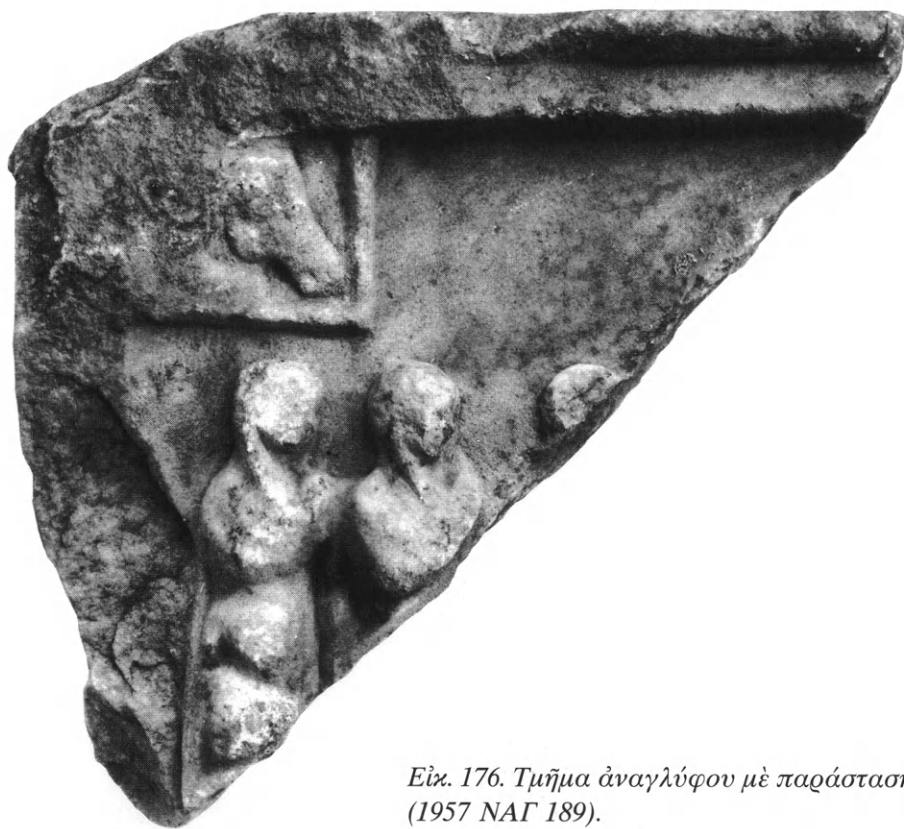
Ἡ δουλειὰ εἶναι ἀρκετὰ καλὴ καὶ χυμώδης.

Τμῆμα ἀναγλύφου μὲ παράσταση νεκροδείπνου²⁵⁶, 1957 ΝΑΓ 189 (εἰκ. 176)

Ἰσως 4ος π.Χ. αἰ.

Βρέθηκε στὴ «δυτικὴ δεξαμενὴ» (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β3).

Γενικὰ φθαρμένο. Διατηρεῖται μόνο τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου.

Εἰκ. 176. Τμῆμα ἀναγλύφου μὲ παράσταση νεκροδείπνου (1957 ΝΑΓ 189).

255. Rizzo πίν. LXXXXII. LIMC II, 1, 49-52, II, 2, εἰκόνες στὶς σ. 36-38 (Delivorrias).

256. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ νεκροδείπνου στὴν

Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ στὸν ἀρχαῖον καὶ κλασικὸν χρόνον βλ. τὴ μονογραφία τοῦ Denzler. Εἰδικὴ μονογραφία γιὰ τὰ νεκροδείπνα εἶναι ἡ

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό, με ερυθρωπή όξειδωση. Τò πίσω δουλεμένο με χονδρό βελόνι.

Σωζ. διαστ.: ύψ. 0.17 μ., πλ. 0.19 μ., πάχ. 0.05 μ.

Σώζεται τò επάνω άριστερό τμήμα άναγλύφου τού τύπου τού νεκροδείπνου.

Δύο όρθιες γυναικείες μορφές πρòς τὰ δεξιά, μία παιδίσκη στò πλάι τής πρώτης, και τò πίσω τής κεφαλής μιās τρίτης μορφής. Φορòν ιμάτιο πòν τìς σκεπάζει όλòκληρες και τò πίσω τού κεφαλιού, τò δεξιò τους χέρι εἶναι και αὐτò τυλιγμένο στò ιμάτιο και λυγισμένο στòν άγκώνα, ενώ τὰ χέρια, έλευθερα, πλησιάζουν τò πρόσωπο. Πάνω άριστερά, άνάγλυφο πλαίσιο, μέσα άπò τò όποιο προβάλλει τò κεφάλι άλόγον. Ό τιμώμενος ήρωας πρòς τòν όποιο βαδίζουν οἱ γυναῖκες βρισκόταν προφανώς στò δεξιò τμήμα τού άναγλύφου πòν λείπει.

Λόγω τής πενιχρότητας τής έργασίας εἶναι άδύνατη ή άκριβής χρονολόγηση, πάντως όχι παλαιότερη τού 4ου αἰ. π.Χ.

Τμήμα γυναικείας μορφής άπò τò δεξιò τμήμα άναγλύφου, 1957 ΝΑΓ 236 (είκ. 177)

Μετά τὰ μέσα τού 4ου π.Χ. αἰ.

Βρέθηκε στὰ ΒΑ. τής «δυτικῆς δεξαμενῆς», κατὰ τò εύρετήριο, τάφος Φ, χώρος Η, τοῖχος 79 (τοπογραφικό είκ. 27, Γ3).

Διατηρεῖται άπò τόν λαίμò ως τή μέση περίπου τής μορφής.

Μάρμαρο πεντελικό.

Σωζ. διαστ.: ύψ. 0.08 μ., πλ. 0.05 μ., πάχ. 0.035 μ.

Είκ. 177. Δεξιò άκρο άναγλύφου. Σώζεται τμήμα γυναικείας μορφής (1957 ΝΑΓ 236).

Εἰκονίζεται ὁ κορμὸς μιᾶς ἱματιοφόρου γυναικείας μορφῆς ποὺ εἶναι πρὸς τὰ ἀριστερὰ στραμμένη καὶ ἀκουμπᾷ στὴ δεξιὰ παραστάδα, τὴν ὁποία καλύπτει ἐν μέρει. Τὸ ἱμάτιο τὴν τυλίγει σχεδὸν ὁλόκληρη καί, ἀναδιπλούμενο στὸν ὦμο, πέφτει στὴ ράχη. Ὁ δεξιὸς βραχίονας ἦταν λυγισμένος καὶ τυλιγμένος στὸ ἱμάτιο, καὶ μόνον τὰ δάκτυλα τοῦ χειροῦ προβάλλουν πάνω στὸ στήθος. Τὸ ἀριστερό, ὁλόκληρο σκεπασμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ἦταν κατεβασμένο, προκαλώντας διαγώνιες πτυχές στὸ ρούχο τοῦ κορμοῦ. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἐκδηλὰ γνωρίσματα τοῦ φύλου τῆς μορφῆς, μᾶλλον πρόκειται γιὰ γυναίκα. Στὸν τράχηλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρυφή τοῦ ρούχου, σῴζεται πιθανῶς καὶ τμῆμα τῶν μαλλιῶν (;).

Οἱ μικρὲς διαστάσεις τῆς σωζόμενης μορφῆς ἀποκλείουν τὴν προέλευση ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο. Πιθανότερο εἶναι ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἀναθηματικό.

Παρατηρεῖται ἰσχυρὴ καλλιτεχνικὴ ὁμοιότης μὲ τὶς χορεύτριες ἐνὸς ἀναγλυφικοῦ τύπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., γνωστοῦ ἀπὸ ἀπηχήσεις²⁵⁷ καὶ ἀρχαῖστικὲς παραλλαγές νεοαττικῶν καλλιτεχνῶν²⁵⁸. Ἡ στυλιστικὴ συγγένεια μὲ τοὺς παραπάνω τύπους ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τὸ ΝΑΓ 236 προέρχεται ἀπὸ νεοαττικὸ ἐργαστήριο.

Κορμὸς Ἀφροδίτης, 1957 ΝΑΓ 252 (εἰκ. 178)

Πιθανότατα β' μισὸ 2ου π.Χ. αἰ.

Ὁ τύπος εὐρέσεως δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορισθεῖ μόνο μὲ τὶς ἐνδείξεις. Φαίνεται ὅμως ὅτι βρέθηκε Β. ἢ ΒΑ. τῆς «δυτικῆς δεξαμενῆς», στὸν τομέα Σ, χώρο Η (τοπογραφικὸ εἰκ. 27, Β2).

Λείπουν τὰ χέρια. Τὸ δεξιὸ στήθος ἀποκεκρουμένο.

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Ἀφθονα ἴχνη ράσπας.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.39 μ., πλ. 0.29 μ., πάχ. 0.19 μ.

Κορμὸς Ἀφροδίτης ποὺ φορεῖ λεπτό, κολλητὸ στὸ σῶμα (διαγράφεται καὶ ὁ ὀμφαλὸς) χιτῶνα, ζωσμένο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στήθος (μεγάλος κόμβος), καὶ ἱμάτιο ποὺ εἶναι ριγμένο στὸν ἀριστερό της ὦμο καὶ βραχίονα. Ἡ ἄκρη τοῦ ἱματίου της, ποὺ θὰ διασταύρωνε τὸ πάνω μέρος τῶν σκελῶν της, φαίνεται ὅτι συγκρατιόταν ἀπὸ τὸ ἀριστερό της χέρι ποὺ, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν καμπύλη τοῦ δεξιοῦ γοφοῦ, τὴ διευθέτηση τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνος στὸν λαιμὸ καὶ τὸν σχηματισμὸ τοῦ στήθους, θὰ στηριζόταν σὲ κάποιο πεσσοῦ.

Ἡ μορφή προέρχεται ἀπὸ ἀγαλμάτιο μεγέθους γύρω στὸ 1 μ., ποὺ εἶναι φανερό ὅτι βρισκόταν σὲ κάποιο ἱερό, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση τὸ ἱερὸ νὰ ἦταν σπιτικό.

Ὁ τύπος καὶ τὸ στυλ τοῦ ἀγαλματίου θυμίζουν πάμπολλες παραστάσεις ἐνὸς τύπου Ἀφροδίτης τῶν προχωρημένων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ ἀπαντᾷ κυρίως στὴ Ρόδο καὶ τὴν περιοχὴ της²⁵⁹. Ὡστόσο τὸ προβαλλόμενο ἰσχίον δὲν εἶναι τὸ ἀριστερὸ ὅπως στὰ ροδιακὰ παραδείγματα, ὅπου προκαλεῖται ἀπὸ τὴ στηρίξη τοῦ δεξιοῦ χειροῦ χαμηλὰ σὲ πεσσοῦ ἢ ὑψηλὰ σὲ σκῆπτρο, ἀλλὰ, ἀντίστροφα, τὸ δεξιὸ ἰσχίον, καθὼς αὐτὸ ποὺ στηριζό-

257. Walter ἀρ. 176.

258. Fuchs 33 κέ., πίν. 7.

259. Merker πίν. 11. Delivorrias, *LIMC* II, 1, ἀρ. 293 κέ. Gualandi, *ASAtene* 1976, 133 κέ.

ταν ἦταν τὸ ἀριστερὸ χέρι. Πάντως ἡ μορφή πρέπει νὰ ἦταν Ἀφροδίτη. Στὴν πτυχολογία οἱ λεπτὲς ἐγγαυράξεις καὶ ἀκμὲς πτυχῶν εἶναι κληρονομιά τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ὅπως ὀλοφάνερα δείχνουν οἱ σωματικὲς ἀναλογίες, ἡ διάπλαση, ἡ στάση τοῦ σώματος καὶ τὸ ὑψηλὸ ζώσιμο εἶναι χαρακτηριστικὰ πολὺ νεότερα, ἀνήκει στοὺς ὑστερο-

Εἰκ. 178. Κορμὸς Ἀφροδίτης (1957 ΝΑΓ 252).

ελληνιστικὸς χρόνους, ὅπου ἀρχίζει καὶ ἐπικρατεῖ ἓνας γραμμισμὸς στὴν πτυχολογία, χωρὶς πάντως αὐτός, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ σωματικὴ διάπλαση, νὰ γίνονται εἰς βάρος τῆς παραδοσιακῆς, χυμώδους ἐλληνιστικῆς ἀπόδοσης.

Κορμός ἀγαλματίου Ἀσκληπιοῦ, 1959 NAM 1 (εἰκ. 179)

Ἑποχή Αὐγούστου;

Βρέθηκε στὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ ἐπιφάνεια κατὰ τόπους κτυπημένη. Ἀπὸ δύο συγκολλημένα κομμάτια. Στὸν λαιμὸ ὀπὴ μὲ μολύβι, ἴσως γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς κεφαλῆς. Ὅπὴ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα.

Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο.

Διαστ.: ὕψ. 0.145 μ., πλ. 0.10 μ., πάχ. 0.05 μ.

Εἰκ. 179. Κορμὸς ἀγαλματίου Ἀσκληπιοῦ (1959 NAM 1).

Ἀπὸ τὸ πλάσιμο γύρω στὸν λαιμὸ ἡ μορφή φαίνεται ὅτι ἔστρεφε τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ της. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ παράσταση Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου Museo Nuovo²⁶⁰: τὸ ἱμάτιο ἀφήνει ἀκάλυπτο ὁλόκληρο τὸν κορμὸ ἕως τὸ ὑπογάστριο, ἀλλὰ ἀνεβαίνει πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὤμο σκεπάζοντας καὶ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Ὁ δεξιὸς βραχίονας ἀκουμποῦσε σὲ μιὰ κοντὴ βακτηρία ὅπου τυλιγόταν τὸ φίδι τοῦ θεοῦ. Τὸ ἰσχίον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς κάμπτεται ἐντονότερα ἀπὸ ὅ,τι στὸν τύπο Campana²⁶¹, τοῦ ὁποῖου ὁ τύπος Museo Nuovo εἶναι παραλλαγή.

260. *LIMC* II, 1, 885 κέ. καὶ II, 2, εἰκ. σ. 658 κέ. (Holtzmann).

261. Κατάκης 217-8, ἀρ. 20, πίν. 24-5.

Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τῆ μέση ὥς κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα, 1960 ΝΑΓ 1 (εἰκ. 180)

Βρέθηκε στὴν τάφρο Κ, τμῆμα Δ. Δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω στὸ τοπογραφικὸ. Πρέπει πάντως νὰ βρέθηκε στὸ δυτικότερο τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς.

Κατὰ τόπους κτυπημένο. Πίσω ἐργασία ἀδρῆ μὲ τὸ «βελόνι». Κάτω ὀπή.

Μάρμαρο ὑπόλευκο, λεπτόκοκκο.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.14 μ., πλ. 0.075 μ., πάχ. 0.055 μ.

Ἀσκληπιὸς τοῦ τύπου ποὺ στηρίζεται στὴ βακτηρία, ποὺ εἶναι στὴν ἀριστερῇ μασχάλῃ, καὶ λυγίζει τὸ ἀντίστοιχο σκέλος. Τὸ ἱμάτιο σχηματίζει ἐμπρὸς τριγωνικὸ ἀπόπτυγμα.

Εἰκ. 180. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ (1960 ΝΑΓ 1).

Βασικὰ πρόκειται γιὰ τὸν Ἀσκληπιὸ τοῦ τύπου Este²⁶², τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1955 ἔδωσε ἀκόμη ἓνα παράδειγμα (1955 ΝΑΜ 27), μὲ τὴ διαφορὰ ὅμως ὅτι ἐδῶ σχηματίζεται τριγωνικὸ ἀπόπτυγμα στὸν χῶρο τῆς κοιλιᾶς ὅπως καὶ σὲ ἄλλα παραδείγματα τοῦ ἴδιου βασικὰ τύπου, λ.χ. τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 254²⁶³.

262. Ἴδὲ σημ. 185.

ἀρ. 338 καὶ II, 2, 662 (Holtzmann).

263. Svoronos πίν. XXXVIII, 2 καὶ LIMC II, 1, 887,

Λαιμός ἀπὸ ἄγαλμα Ἰσιδος, 1960 ΝΑΓ 2 (εἰκ. 181)

Βρέθηκε στὴν τάφρο Κ, τμήμα Δ. Δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω στὸ τοπογραφικὸ. Πρέπει πάντως βάσει τῶν στοιχείων νὰ βρέθηκε στὸ δυτικότερο τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς.

Διατήρηση πολὺ καλή. Κάτω καταλήγει σὲ ἔμβολο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κεφαλιοῦ σὲ ἀντίστοιχη ὑποδοχὴ ἀγάλματος. Χρήση τρυπάνου στὴν ἄκρη τῶν βοστρύχων.

Μάρμαρο ὑπόλευκο, λεπτόκοκκο.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.255 μ., πλ. 0.19 μ., πάχ. 0.11 μ.

Εἰκ. 181. Λαιμός ἀπὸ ἄγαλμα Ἰσιδος (1960 ΝΑΓ 2).

Ἐστω καὶ τόσο ἀποσπασματικὰ σωζόμενο, τὸ γλυπτὸ φανερῶνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα Ἰσιδος, τουλάχιστον φυσικοῦ μεγέθους. Οἱ βόστρυχοι εἶναι οἱ τυπικοί, στριφτοὶ τῆς Ἰσιδος (πρβ. καὶ τὸ 1955 ΝΑΜ 40).

Ἀκέφαλη ἐρμαϊκή στήλη, 1960 NAM 27 (εἰκ. 182)

Βρέθηκε μετά τὸ τέλος τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως τὸ ἔτος 1960, στὴν τάφρο Κ, τοῖχο 222 (νότια ὄψη).

Μάρμαρο λευκό.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.52 μ., πλ. 0.32 μ., πάχ. 0.32 μ.

Εἰκ. 182. Ἀκέφαλη ἐρμαϊκή στήλη (1960 NAM 27).

Τμήμα ἐρμαϊκῆς στήλης, τὸ ἄνω. Κεφαλὴ δὲν σώζεται, γιὰ τὴν ἐνθεσὴ της χρησίμευε ὀρθογωνικὸς τόρμος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Τὸ παριστανόμενο πρόσωπο ἦταν ἀνδρικό καί, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ἴχνη τοῦ λαιμοῦ, τὸ κεφάλι θὰ ἦταν ἐλαφρὰ στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ του. Τὸ στήθος εἶναι λεῖο, δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ δήλωση ρούχου. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ὀρθογωνικῆς στήλης σώζονται τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματος τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου: Φιλη[- -]. Οἱ χαρακτῆρες εἶναι πολὺ ἐπιμελημένοι, κλασικίζοντες.

Εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται περὶ προτομῆς τοῦ ποιητοῦ τῆς Νέας Κωμωδίας Φιλήμονος (361-263 π.Χ.), καταγόμενου κατὰ μία παράδοση ἀπὸ τὴς Συρακοῦσες, κατ' ἄλλη ἀπὸ τοὺς Σόλους τῆς Κιλικίας. Ὁ Φιλήμων θεωρήθηκε δεύτερος σὲ ἀξία ποιητῆς τῆς Νέας Κωμωδίας μετὰ τὸν Μένανδρο. Ἐξῆσε πολὺ καιρὸ στὴν Ἀθήνα, ὅπου καὶ πέθανε σὲ μεγάλη ἡλικία. Οἱ πηγές δὲν ἀναφέρουν ἀγάλματά του, ἀλλὰ ὅτι τὰ πορτραῖτα του ἦσαν συνήθη ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴς μαρτυρίες ἀντιγράφων ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ἡ G. Richter²⁶⁴. Τὰ κλασικίζοντα γράμματα δηλώνουν ὅτι ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸ κεφάλι ἑνὸς σύγχρονου τοῦ ἀνδριάντα, τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

264. Richter 237.

SUMMARY

Almost half a century ago, specifically between 1955 and 1960, the Acropolis Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities conducted, under the aegis of the Archaeological Society at Athens, extensive excavations to the south of the Acropolis, mainly on the slope in front of the Odeum of Herodes Atticus and over a smaller area further east. These investigations were occasioned by the government's decision to shift the axis of Dionysiou Areopagitou St (which at the time terminated in the square in front of the Odeum) southwards, so that it would run parallel with the north façade of the first blocks south of the Acropolis and lead directly into Apostolou Pavlou Avenue, without making a curve. The present study offers in parts A and B a synthesis of the history of the successive and diverse uses of the area and of the principal building remains brought to light, while Part Γ is devoted to the main sculptures found over the entire excavated site. I hasten to point out that Part A and B is not a final publication, but a preliminary presentation of the history and of the remains of monuments in this area, which were virtually unknown until the excavations commenced. A full publication demands obviously much more, not least the thorough study of all the excavation daybooks and all the material discovered, and many more plans than could be drawn at that time, since the conditions in the first year of the excavation were very hard and it was extremely difficult to make accurate measured drawings of the archaeological remains. It is clear, moreover, that the final publication is the prerogative of those who had participated in the excavations. However, since, fifty years on, a comprehensive and concise presentation is still lacking, save the annual reports by Miliadis which appeared in the *IIAE* for the years 1955-1959 (the year 1958 excepted), it was deemed necessary to attempt a synthesis of the results of those old excavations using whatever data it was possible to gather, and in full awareness of the shortcomings.

The material that I could have access to consisted of a) the afore mentioned annual reports of Miliadis, b) a summary of the results, presented by Mrs M. Tsoni, one of Miliadis's collaborators, in a lecture she gave after the end of the excavations, c) the daybooks for the year 1955, kept by the then Curator of Antiquities G. Dontas (photocopies of these are in the archive of the Archaeological Society, while the originals are deposited in the archive of the Acropolis Ephorate), d) the preliminary but extremely accurate and valuable plans of details of the 1955 excavation, drawn in that year by the architect-archaeologist J. Travlos, and the photographs he took then (also in the Society archive), e) the final plan of the excavation, prepared by architect Ch. Lembesis, and the measured drawing of details of the excavations in the years 1956-1959, executed by the same architect and now deposited in the archive of the Archaeological Society, f) the extensive reports of Finnish historians and archaeologists on building X, which were published in the volume *Post Herulian Athens (Monographs of the Finnish Institute at Athens I)* and last g) Mrs. Vogeikoff's paper (published in *Hesperia* 2000), treating the filling of a Late Hellenistic pit which had been found in

front of the Herodeum. Thus I repeat emphatically that the present text is not a full publication but merely an attempt to approach the issues.

The text begins with the presentation of the area, as it was in the years before and after the Greek War of Independence till the time of the excavations: old watercolours, oil-paintings and engravings were used, as much as photographs which were taken from around the mid-nineteenth century onwards.

The excavations showed that in prehistoric times a settlement existed in the west sector of the excavation at least (the east had undergone – as will be discussed later – such radical interventions that not even hints of this period have survived). Although no building remains were found, the existence of the prehistoric settlement is confirmed by the discovery of wells and a *bothros* (pit) containing prehistoric pottery. One important observation made was that in those distant times a stream flowed through the middle of this site, carrying the rain water from the Acropolis southwards, and that the houses most probably stood on its banks.

Numerous Protogeometric and Geometric burials, both cremations and inhumations in pots, were found in the west sector. Although no buildings of the same period were found, it can be assumed that they were not far from the cemetery.

There are only scant indications of the existence of a settlement in the seventh century BC, nevertheless it is then that we have tangible evidence of the first significant human intervention at the site, namely the installation of an open-air sanctuary which remained in function in the same place for several hundred years and which, from epigraphic testimonia and graffiti on the exceptionally rich votive material that accumulated there over the centuries, is now confirmed as dedicated to the 'Nymph'. That Nymph does not have a specific epithet, but since the predominant vase types found in the fill were *loutrophoroi* and the prevailing representations depicted on them were marriage scenes, this anonymous nymph was obviously a divinity of the marriage, associated with the *loutrophoria*, the ritual bath taken by the prospective bride. The literary sources record unanimously that the water for the prenuptial bath was drawn from the Callirrhoe-Enneakrounos of the River Ilissos, but the dedication of these vases in this sanctuary so far away from the Ilissos would be meaningless unless we suppose that – initially at least – the water was taken from a spring which at some indeterminate moment (most probably during the seventh century BC), suddenly welled up at some point in this afore mentioned 'stream', and that the water from this spring was used originally for the ritual wedding bath. Presumably, at some later time this spring was no longer capable of meeting the Athenians' needs and they were obliged to turn to the waters of the Ilissos, without however abandoning the custom of dedicating the vases of the nuptial bath after use, in this sanctuary now sanctified by tradition. The sanctuary was apparently destroyed by the Persians in 480 BC, but the Athenians repaired it immediately after and its life continued uninterrupted until the Late Hellenistic period. It seems very likely that its final destruction came with the capture of Athens by the forces of Sulla in 86 BC. A part of its very rich votive material survived probably because of the collapse of its mud-brick upper structure, which buried it, and the desertion of the site for a time led to the accumulation of new deposits.

The development of settlement in the west sector of the excavations can only be followed from the sixth century BC onward. The creation of a terrace on the north part of the slope, a few metres in front of the much later Herodeion, bears witness to rationalist planning, with the construction

of a retaining wall (wall 72α) running W-E. Houses were built on this level space; remains of such houses were indeed found (see house Γ) and it is characteristic that they face SE, because this orientation protected them against the cold north winds of winter and permitted instead the entry of the 'diffuse' oblique winter sun, while in summer it precluded their exposure to the burning rays of the sun directly overhead.

Houses of the Late Archaic period were brought to light further south as well (see the so-called 'Archaic House', which has the same orientation). A very carefully constructed retaining wall of Late Archaic times (wall 162), south of the 'west Roman tank', oriented NW-SE, indicates an attempt to buttress levels to the west of the 'stream'. The E-W wall 72α, mentioned above, was destroyed by the Persian invasion, but another wall (126), was built parallel a little to the south, so widening the 'piazza'. Today wall 126 is back-filled. On the contrary, another retaining wall, wall 79, running 4 m. south of wall 126 and 11-12 m. south of wall 72α, is clearly visible. Wall 79 is also approximately oriented E-W and survives for a considerable length and height. Its masonry is not uniform: the original authentic section, made of large stone blocks, mostly of poros, is that which is adjacent to the 'west Roman tank'. This section abuts further west with a reconstructed section, while its left end is obviously a work of the Roman period. M. Korres, who not only studied this wall but also made measured drawings of part of it, expresses in his book *From Penteli to the Parthenon* (Athens 1993, pp. 106-107 and plan 30) the convincing view that the original section of this wall 'was built after the mid-fifth century BC to shore up the solid fill of the tiny valley to the north of the sanctuary of the Nymph and as far as the later Herodeion', in order to facilitate the transport of the massive marble members to the Acropolis in the course of the major Periclean building projects. In the stones of the original section, which are mainly poros, Korres noticed two parts of a marble unfinished column drum (see *ibid.* plan 30, stone 1a and 1b), which was intended either for the Parthenon or for the Propylaia but, because it was faulty, was used here in retaining wall 79β.

Several houses of the Classical period have survived in all sectors. Parts of one were uncovered at the west edge of the excavated area (House L), which included the NW edge of its courtyard, with the wellhead of an underground cistern for collecting rainwater, similar to those found elsewhere in the excavation as well as in many other places in Athens. However, the best preserved of all the houses of Classical times was House Ω, revealed in the east sector of the excavation. It comprised several rooms that opened onto a central court in one part of which another wellhead of a similar underground cistern was uncovered. The house seems to have been built in the early fourth century BC and remained in use for a few hundred years, until the early first century BC. Obvious traces of sudden destruction and the date of the last domestic vessels found scattered on the floor, leave no doubt that it was destroyed by Sulla's soldiers in 86 BC and was never rebuilt.

In Roman times, houses with more rooms and opulent decoration were built at various places in the excavated area. One of these is the so called West Roman House (House Δ) in the west sector. When it was discovered, wall-paintings were still preserved on the south wall of a room facing towards the 'sanctuary of the Nymph'; today they are almost completely destroyed.

In House Q, which came to light in the central sector of the excavated area, it was possible to ascertain the existence of a peristyle court onto which the rooms opened. The decoration on one of its walls is known from a valuable sketch by J. Travlos. On the basis of the finds, it is possible

that this phase of the house should date to the fourth century AD.

Two monumental buildings of Late Roman times were found in the east sector of the excavation. The first is an oblong hall oriented E-W (Building Στ), at the west end of which a bow-string-shaped apse was inscribed in the rectangular external wall of the building. The excavation data show that the building was never completed. Work on it stopped suddenly and the fill of its interior reveals that the reason for the interruption was the surprise incursion of the Herulians in AD 267. We can only speculate as to its intended purpose.

In contrast, much more can be said about the adjacent, imposing Building X, which stood in part upon Building Στ. The date of its construction can be determined quite precisely as c. AD 400. Although only its north part has been uncovered (the rest is still under the 8th System of Boy Scouts and the fill of the Kalisperis property to the south), its interpretation was facilitated by the excavation evidence and the correlation of this to an invaluable literary testimony. The main hall of the building was large and rectangular, in its north part however it forms a horseshoe arch, the walls of which formed seven semicircular niches. The entire floor of the central hall and of the slightly elevated apse was decorated with mosaics of diverse geometric patterns. It is obvious that the apsidal space was used as a *triclinium* and most probably as a lecture room too. There were other rectangular spaces to right and left of the central hall. The excavators pointed out the correspondence of this monumental building to the description given by Marinus, biographer of the Neoplatonic philosopher Proklos, of the building in which the great philosopher had taught: this was very close to the Asklepieion and was conspicuous for anyone looking towards here from the Acropolis. Before Proklos, Syrianos had taught here, and some time before him Plutarch, who seems to have been its founder. The archaeological data (mosaics and the earliest of the lamps found in the deeper deposits of the building) do indeed lead to the time of Plutarch. Moreover, the latest lamps found in the westernmost space in Building X attest to its abandonment in the early sixth century AD, a date which coincides with the evidence we have of the banning of the operation of the Athenian philosophical schools by Emperor Justinian in AD 529. A very small room, virtually isolated from the other spaces of the building, was found almost incorporated in the thick east wall of the large apse. Occupying the width of this room was a marmor base of the fourth century BC, bearing reliefs on three sides, obviously a funerary 'table' (*trapeza*) in which the deceased was represented in philosophical conversation. Built into the walls of this room were reliefs of Late Classical and Early Hellenistic times, which indicate the deep respect of the owners for the Classical past. This room was presumably used as their '*chapel*'. At the NE end of Building X, two other rooms (Building Σ), also with tessellated floors, were added in the closing years of the fifth century AD, judging from the style of the decoration. In one of the rooms there was a well, the poros wellhead of which, covered by a marble arch, came from an earlier building of the Roman period; in the other room, parts of marble columns were found in its two corners.

In this area of the city, as elsewhere, since very early times measures were taken to secure the water supply, by sinking wells in the bedrock. The wells were either simply dug in the ground or, more usually, had a built lining in order to protect their sides from collapsing, or a lining of terracotta curved tiles that were provided with crescent-shaped notches to facilitate the descent to inspect and/or clean the well. In the west sector of the excavation, however, was found a part of the south branch (running E-W), of the major water supply system with which Peisistratos' sons

attempted to confront radically the chronic problem of water shortage in ancient Athens. At a depth of 14 m. below ground level, archaeological search brought to light a 30 m. long section of the large aqueduct that secured a permanent supply of water, brought from springs on the lower slopes of Mt Hymettos and distributed via branches throughout the city. Placed at the bottom of a tunnel opened horizontally in the bedrock, the main conduit was in the form of clay pipes. Special care had been taken to seal the joins hermetically, just as care had been taken to make provision for cleaning them, through elliptical openings (inspection hatches) in the upper part, closed with lids. Vertical shafts, sunk at regular intervals, had been used originally for constructing the tunnels, but they also served the needs of access to individual sections. The section found in the excavation south of the Acropolis belonged to a repair made after the Persian Wars, as is evident from the form of its pipes.

There were fountains at various points in the network; the most important was that of the Ilissos, which is referred to as the Enneakrounos in most sources, except for Pausanias, who uses this name for a fountain in the ancient Agora, which was discovered and identified in excavations there, at the SE edge. In our excavation too there are some indications of the existence of a fountain, where the 'west Roman tank' was built later. It is noteworthy, however, that one more major water supply system was found in the west sector of the excavations, a few metres south of the 'Peisistratian' conduit, also with general orientation E-W, but of completely different construction and much closer to the surface of the bedrock. Its aqueduct consisted of terracotta tiles of inverted Π shape, which were covered by terracotta tiles like those used in the well linings, but placed upright so forming a pointed 'gothic' arch, as Miliadis characteristically remarked. This construction is quite similar to that of an aqueduct excavated earlier by Dörpfeld, just a few metres further west of the Miliadis excavation, and which apparently joined at some point with the 'Peisistratian' one. It is possible that this conduit corresponds to a diversion of the 'Peisistratian' aqueduct which was described by R. Tölle-Kastenbein and which, according to her, began much further east, in the Odeion of Pericles, and met up again with the 'Peisistratian' slightly west of the Miliadis' excavation, where Dörpfeld had dug earlier. However, we confess that we are puzzled by the relationship between these two branches of the water-supply network (R. Tölle-Kastenbein calls the 'Peisistratian' one *Südstrang*, and its south diversion *Südstrang III*). In addition to these two main aqueducts, Miliadis found transverse conduits which linked the first with the second or conveyed water of the first and/or the second southwards.

In Roman times, two water storage tanks were built above ground in the area of the excavations. Both are visible today: one is in the west sector of the excavations and has therefore been called the 'west tank', the other was found in the east sector and is called 'east tank'. The west, built mostly in Roman *opus caementicium* but exclusively of brick at its four edges, consists of two compartments, an east and a west, which communicated with each other and were covered by vaulted roofs. In the upper part of the east compartment was the mouth of the conduit (conduit Γ) that brought water to the tank, although from exactly where this water was drawn cannot be deduced securely on the basis of the extant evidence. Attached to the south wall of the west compartment, for most of its height, is a vertical shaft-like construction, the possible purpose of which was to visit and clean the outlet from the tank, which was shown to be through a lead pipe. It is not unlikely that here too there was a system of regulating the water outflow. A conduit,

named B, continues southward; it consists basically of terracotta tiles, of inverted Π shape, at the ends of which were built horizontal courses of bricks, on which the ends of the large horseshoe tiles stood.

The 'east tank' is of less careful construction and consists of three compartments aligned N to S. Its roof was flat and supported by plain columns, one in each compartment (the two northernmost have survived). This tank was also supplied with water through a conduit which entered the west part of the north room. Remains of this conduit were followed northwards, but it is not known from where the water that flowed into the 'east tank' came. The 'east tank' had three shaft-like constructions attached to it, just like the one in the 'west tank', but in far worse state of preservation. Their number indicates that they served different water receivers.

The 'west tank' at least was apparently built in the years when construction of the Herodeion was underway, since conduit B which exits from the tank is enveloped in a layer of marble chips which must be the waste materials from working the marble members of a large building. It is possible however that the 'east tank' was also built in the same years as the 'west'. Both cisterns were destroyed by the Herulians, as the material retrieved from inside them confirms.

Drainage channels traverse the entire excavated area from N to S. It had been assumed formerly that these channels were Hellenistic. There may well have been a system of draining rainwater running off from the Acropolis, in Hellenistic and even earlier times, but the channels found should be dated to Roman times. The main channel, A, seems to have carried water from the orchestra of the Herodeion and, skirting the 'west tank' (which fact indicates knowledge of its existence), ran southwards. Channel A as well as channel B was wrapped in thick layers of marble chips and its construction is basically the same, except that its lower part, like the upper, consists of large horseshoe tiles placed upside down. Remains of other drainage channels were found further east, in the central sector of the site. The main one is Y1, which also descends from the Herodeion and, describing a curve at some point, also diverts from the 'east tank' and heads south. At the point its direction changes, it crosses some earlier drainage channel, also oriented N-S.

The entire area of the excavation yielded no tangible remains of occupation and use after the sixth century AD until the Middle Byzantine period. In those times, and specifically during the eleventh and twelfth centuries, the area was resettled and the houses brought to light (four clusters in all have been found) point to an affluent society. Many of these houses stood on ruins of earlier buildings, e.g. the large wealthy house that covered the ruins of the 'east tank'.

As said in the foreword, Part Γ of the study is devoted to the sculptures found in the excavations of 1955-1959, to the south of the Acropolis.

Their publication is the fulfillment of old and recent obligations: a) To the Archaeological Society at Athens, which had financed part of those excavations and had included the preliminary reports in its annual proceedings (*ILAE*), b) To the excavator Yannis Miliadis, who from the very first years of the excavation had entrusted them to me for publication, even though for diverse reasons this was not possible for many years, c) To the Acropolis Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, which in 1998, when preparing an exhibition of the finds from these excavations, in the Acropolis Study Centre (the von Weiler building), asked me to compile a catalogue of part of the sculptures. Although that exhibition of the Ephorate did not take place, I

completed the texts of entries that I had undertaken by the deadline. These are included in the Greek text of the present volume, together with the report of the main excavation results.

In the meanwhile, a few years ago a small part of the sculptural material had been granted for study: 1) To researchers of the Finnish Institute in Athens,¹ 2) To Prof. B. Schmaltz, who published exhaustively the 'trapeza' 1955 NAM 9². 3) Last, to the Swiss archaeologist Dr. L. Baumer who has recently made some very useful observations about some of the sculptures from the 1955 excavation.³

The aim of my own study is to present the greatest number of the marble sculptures found throughout the area of the excavation south of the Acropolis, with the exception of the very trivial and fragmentary ones. The four terracotta sculptures found in a well near the Herodeion will be the subject of a separate study.

The disparateness of the material, the lack of any chronological and topographical cohesion, and the unequal artistic value of the sculptures, were problems that had to be considered in deciding how to present them. In the end I opted as most practical to publish them according to the excavation season, as different sectors of the whole area were excavated each year. So the material is published by year, beginning in 1955, when investigations commenced, and ending in 1960. Each of these sculptures is referred to by the number given it in the special inventory of the excavations south of the Acropolis, prefaced by the prefix ΝΑΓ (South of the Acropolis Sculptures) or NAM (South of the Acropolis Marbles), as well as the year in which it was found.

The sculptures pose many questions regarding their find spots.⁴ Quite a few sculptures of Classical, Hellenistic and Roman times were found in the 'Proklos House', where they were in second use and surely came from elsewhere in the ancient city. I cite for example three sculptures found in the 'chapel': the marble 'trapeza' 1955 NAM 90, the Cybele 1955 NAM 12, and the relief of a chthonic deity 1955 NAM 11. Whereas their significance in the 'Proklos House' raises very few questions, their original site is virtually impossible to be determined. The difficulties are much greater for the other sculptures found in the 'Proklos House', since they come from the fill of the building. And if for the torso of Isis 1955 NAM 40 has been expressed the reasonable, we believe, hypothesis that it was part of the cult statue in the temple of Isis situated on the south slope of the Acropolis, it is not at all clear where it was placed in the 'Proklos House'; and what moreover was its significance in this building. Even more puzzling is the position and the significance of the head of an ephebe, of the first century AD, 1955 NAM 22 (see n. 1), in the 'Proklos House'.

As for the sculptures found at various spots in the west sector extending from the Herodeion in the north to the 'Sanctuary of the Nymph' in the south, the indications concerning their relations with the building remains brought to light are insufficient. The surviving right leg of a flying figure (1957 ΝΑΓ 88), which comes from a Nike of *Victoria Romana* type that might have been set up

1. Karivieri, *Post-Herulian Athens*, 131-132, fig. 30a-b.

2. *AM* 1978, 83-97.

3. *AntK* 2001, 55-69.

4. In the preparation of the entries, as find spot is recorded exactly what is written on the cards in the

archive. However, the identification of these local determinates with those data contained in the map of the excavation is not always feasible and in many cases there is some vagueness, in the stratigraphical data and in even the original positions.

somewhere on the tower of the Nike temple, is a case in point. The major part of these sculptures are of small dimensions and rather paltry style, while some are unfinished. For the former it is suggested that they belonged to the 'sacred' household furnishings of the residences in this area, whereas for the latter it can be argued that they were in the process of being made hereabouts, in marble-carving workshops which, as we know from examples elsewhere in the city, were installed inside the houses.⁵ The unfinished state of many statues and the poor chronological conclusions that can be extracted from their style indicate that the marble-carving workshops in this part of the city were abandoned suddenly. A plausible reason might be the construction of the monumental Herodeion, which as we know commenced after AD 160. However, nothing is certain.

A further question is that posed by two heads dated in the second century AD: the head of an ephebe (1956 NAG 3), and the head of a bearded man (1957 NAG 82). The remnants of a relief ground in both of them shows that they were parts of relief figures. But what was the purpose of the reliefs – funerary, votive, decorative? It is impossible that there were burials so near the Acropolis. Of course, a little way off, on the top of the Hill of the Muses, the impressive funerary monument of Gaius Julius Antiochus Philopappus still stands, virtually untouched by time, and fragments of an opulent funerary monument were found at the foot of Philopappus Hill in the early twentieth century,⁶ nevertheless tombs so close to the Acropolis must be ruled out. To judge from the size of the heads, it is unlikely that they belonged to votive reliefs. Considering their date in the mid-second century AD, one might assume that they belonged to statues that once adorned the niches of the Odeum of Herodes Atticus.⁷

5. Marble-carving workshops inside houses were found not far from here: a) to the SE of the Ancient Agora (see Thompson – Wycherley, *Agora*, 177), b) in the S part of the Agora, at the SW fork of the Panathenaic Way with the road in the south part of the Agora, orientated E-W

(Thompson, *Hesperia* 1960, 33), and c) again in the Agora, in rooms of the Library of Pantainos (Shear, *Hesperia* 1935, 394-398 and Phillips Stevens, *Hesperia* 1949, 269).

6. See e.g. Ρωμιοπούλου 69, no. 67.

7. Tuckermann.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀλεξανδρῆ, *ΑΔ* 1968
 Ἀλεξανδρῆ, *ΑΔ* 1969
 Ἀτσακᾶ
 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, *ΑΔ* 1982: Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Ἀ., Κεραμικά εὐρήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ «Νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως», *ΑΔ* 37, 1982, Α, 127-138.
 Δεσπίνης, *ΑΕ* 1963
 Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος
 Δημακόπουλος, *Μέντωρ* 2001
 Δοντᾶς, *ΠΑΕ* 1960
 Δοντᾶς, *ΑΔ* 1961-2
 Καββαδίας-Καβεράου
 Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1908
 Καλλιγᾶς, *ΑΔ* 1994-5
 Καλλιγᾶς, Ἀκρόπολις
 Κανελλοπούλου
 Καρύδη-Walter
 Καστριώτης, *ΑΕ* 1914
 Κατάκης
 Κορρές
 Κορρές, *Ancient Roads in Greece*
 Ἀλεξανδρῆ, Ὁ., Ὁδὸς Ἐρεχθίου 20, *ΑΔ* 23, 1968, Β1, 55.
 Ἀλεξανδρῆ, Ὁ., Ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ Προπυλαίων, *ΑΔ* 24, 1969, Β1, 32-37.
 Ἀτσακᾶ, Π., *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος* II, *Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα* (Θεσσαλονίκη 1987).
 Δεσπίνης, Γ., Ἐπιτύμβιοι τράπεζαι μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, *ΑΕ* 1963, 46-48.
 Δεσπίνης, Γ., *Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ Ἀγορακρίτου* (Ἀθήνα 1971).
 Δημακόπουλος, Ἰ., Τὸ σχέδιο τοῦ Bassano (1670), ἡ Ἀθήνα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, *Ὁ Μέντωρ* 58, 2001, 60-79.
 Δοντᾶς, Γ., Ἀνασκαφὴ εἰς τοὺς νοτίους πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως καὶ σκέψεις τινὲς περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Πανδήμου Ἀφροδίτης, *ΠΑΕ* 1960, 4-9.
 Δοντᾶς, Γ., Ἀνασκαφὴ οἰκ. Ἀγγελοπούλου, *ΑΔ* 17, 1961-2, Α, 83-95.
 Καββαδίας, Π. - Καβεράου, Γ., *Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως* (Ἀθήναι 1907).
 Καββαδίας, Π., Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1908, *ΠΑΕ* 1908, 51-69.
 Καλλιγᾶς, Π., Ἡ Ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολις τὸ 1835, *ΑΔ* 49-50, 1994-95, Α, 23-42.
 Καλλιγᾶς, Π., Σταθμὸς Ἀκρόπολις, στὸ *Ἡ πόλις κάτω ἀπὸ τὴν πόλιν* (Ἀθήνα 2000) 29-39.
 Κανελλοπούλου, Χ., *Ἱερὸ τῆς Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι* (Ἀθήνα 1997).
 Καρύδη - Walter, Ἐ., *Τὸ ἐλληνικὸ σπίτι* (Ἀθήνα 1996).
 Καστριώτης, Π., Ἀνασκαφαὶ τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, *ΑΕ* 1914, 141.
 Κατάκης, Στ., *Ἐπίδαυρος. Ἡ πλαστικὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ* (Ἀθήνα 2002).
 Κορρές, Μ., *Ἀπὸ τὴν Πεντέλῃ στὸν Παρθενῶνα* (Ἀθήνα 1993).
 Κορρές, Μ., Ἀθηναϊκὴ πολεοδομία - Ἀρχαῖος οἰκιστικὸς χώρος. Ἀξία ὁρατῶν μαρτυριῶν, στὸ H. R. Goette (ἐκδ.), *Ancient Roads in Greece, Proceedings of a Symposium Organised by the Cultural Association Aigeas (Athens) and the German Archaeological Institute (Athens) with the Support of the German School at Athens, November 23, 1998 (Antiquitates, Archäologische Forschungsergebnisse* 21, Hamburg 2002) 1-31.
 Κορρές - Μακρῆ - Τσάκος - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, *ΔΧΑΕ* 1987-8: Μακρῆ, Ε. - Τσάκος, Κ. - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Ἀ., Τὸ Ριζόκαστρο. Σωζόμενα ὑπολείμματα: νέες παρατηρήσεις καὶ ἐπαναχρονολόγησις, *ΔΧΑΕ* ΙΔ', 1987-8, 326-366.

- Κύρκου, *Ἐπιτύμβιον G. Neumann* Κύρκου, Μ., Κοροπλαστικές ἀποκλίσεις στὸν ἀρχαῖο Κεραμεικὸ, στὸ *Ἐπιτύμβιον G. Neumann* (Μουσεῖο Μπενάκη, 2ο Παράρτημα, Ἀθήνα 2003) 31-35.
- Μαχαίρα, *Ρόδος 2400 χρόνια* Μαχαίρα, Β., Δύο ἀγαλματικοὶ τύποι τῆς Ροδιακῆς πλαστικῆς, στὸ *Ρόδος 2400 χρόνια* 173-178.
- Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1953 Μηλιάδης, Ἰ., Ἀνασκαφὴ παρὰ τὴν κοίτην τοῦ Ἰλισσοῦ (ἀμάρτυρον παρλίσιον ἱερὸν), *ΠΑΕ* 1953, 47-60.
- Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1954 Μηλιάδης, Ἰ., Ἀνασκαφὴ παρὰ τὴν κοίτην τοῦ Ἰλισσοῦ (συμπληρωματικὴ ἔκθεσις περὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Παγκράτους), *ΠΑΕ* 1954, 41-49.
- Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1955 Μηλιάδης, Ἰ., Ἀνασκαφαὶ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως (πρώτη προσωρινὴ ἔκθεσις), *ΠΑΕ* 1955, 36-52.
- Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1956 Μηλιάδης, Ἰ., Ἀνασκαφαὶ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως (δευτέρα προσωρινὴ ἔκθεσις), *ΠΑΕ* 1956, 262-265.
- Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1957 Μηλιάδης, Ἰ., Ἀνασκαφὴ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, *ΠΑΕ* 1957, 23-26.
- Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1959 Μηλιάδης, Ἰ., Ἀνασκαφαὶ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, *ΠΑΕ* 1959, 5-7.
- Μπρούσκαρη, *Κεραμεικός* Μπρούσκαρη, Μ., *Ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο Κεραμεικὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.* (Ἀθήνα 1979).
- Μπρούσκαρη, *Θωράκιο* Μπρούσκαρη, Μ., *Τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης*, ΑΕ 1998.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ἀ., *Γλυπτὰ ἀπὸ τὴ Θυρεάτιδα Κυνοῦρας* (Ἀθήνα 1993).
- Ξανθάκης Ξανθάκης, Ἀ., *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φωτογραφίας 1839-1860* (Ἀθήνα 1994).
- Ὀρλάνδος Ὀρλάνδος, Ἀ., *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (Ἀθήνα 1959-60).
- Παλαγγιᾶ, *Μνήμων* 1972 Παλαγγιᾶ, Ὁ., Δύο νεοαττικά ἡμίεργα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, *Μνήμων* Β', 1972, 105-117.
- Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἀττικά*: Παπαχατζῆς, Ν., *Πανσανίου Ἀττικά* (Ἀθήνα 1974).
- Πετράκος Πετράκος, Β., *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της (1837-1987)* (Ἀθήνα 1987).
- Πλιώτα Πλιώτα, Ἀ., *Οἱ χῶροι ὑποδοχῆς τῶν κοσμικῶν κτιρίων στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο* (διδ. μεταπτ. ἐργ., Πανεπ. Θεσσαλονίκης 2000).
- Ρωμοπούλου Ρωμοπούλου, Κ., *Ἑλληνορωμαϊκὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου* (Ἀθήνα 1997).
- Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, ΑΕ 1985: Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Ἐ., Προϊστορικὴ κεραμικὴ τῶν ἀνασκαφῶν νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως (1956-1959), ΑΕ 1985, 95-112.
- Σκιᾶς, *ΠΑΕ* 1900 Σκιᾶς, Ἀ., Ἔργασίαι ἐν τῷ Ὠδεῖῳ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, *ΠΑΕ* 1900, 88-94.
- Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1898 Σωτηριάδης, Γ., Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1898, *ΠΑΕ* 1898, 1-27.
- Τραυλός Τραυλός, Ἰ., *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1960).
- Χαριτωνίδης, ΑΔ 1973 Χαριτωνίδης, Σ., Εὐρήματα Πρωτογεωμετρικῆς καὶ Γεωμετρικῆς ἐποχῆς τῆς ἀνασκαφῆς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, ΑΔ 28, 1973, Α, 1-63.
- Albertson, *AJA* 1983 Albertson, F., A Bust of Lucius Verus in the Ashmolean Museum, Oxford, and its Artist, *AJA* 87, 1983, 153-163.
- Ashmole-Yalouris Ashmole, B. - Yalouris, N., *Olympia. The Sculptures of the Temple of Zeus* (London 1967).

- Baumer, *AntK* 2001 Baumer, L., Klassische Bildwerke für tote Philosophen? Zu zwei spät-klassischen Votivskulpturen aus Athen und ihrer Wiederverwendung in der späten Kaiserzeit, *AntK* 44, 2001, 55-69.
- Becker Becker, Im., *Anecdota Graeca* (Berlin 1814-1821).
- Beschi, *ASAtene* 1967/68 Beschi, L., Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepieion ateniese, *ASAtene* N.S. 29-30, 1967/68, 381-436.
- Bieber Bieber, M., *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art* (New York 1977).
- Blümel Blümel, K., *Griechische Bildhauer an der Arbeit* (Berlin 1940).
- Bowie-Thimme Bowie, Th. - Thimme, D., *The Carrey Drawings of the Parthenon Sculptures* (Indiana University Press 1971).
- Brommer Brommer, Fr., *Der Parthenonfries* (Mainz 1977).
- Brouscari, *BSA* 1980 Brouscari, M., A Dark Age Cemetery in Erechtheion Street, Athens, *BSA* 75, 1980, 13-32.
- Cameron, *ProcCamPhilSoc* 1969 Cameron, Al., The Last Days of the Academy at Athens, *ProcCamPhilSoc* 195, 1969, 7-29.
- Castrén, *Post-Herulian Athens* Castrén, P., General Aspects of Life in Post-Herulian Athens, στὸ *Post-Herulian Athens, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* I (Castrén, P. (ἐκδ.), Helsinki 1994) 1-14.
- Castrén, *Studies in Memory of C. Fabricius*: Castrén, P., Post-Herulian Athens, στὸ *Greek and Latin Studies in Memory of Cajus Fabricius* (Göteborg 1990) 59-64.
- Chamay-Frel-Maier Chamay, J. - Frel, J. - Maier, J.-L., *Le monde des Césars. Portraits romains, Exposition organisée au Musée d'Art et d'Histoire de Genève 28.10.1982 - 30.1.1983* (Genève 1982).
- Clairmont Clairmont, Chr., *Classical Attic Tombstones* (Kilchberg 1993).
- Cook Cook, A. B., *Zeus. A Study in Ancient Religion* (Cambridge Univ. 1914-1940).
- Curtius Curtius, L., Zeus und Hermes. Studien zur Geschichte ihres Ideals und seiner Überlieferung, *RM Ergänzungsheft* 1 (München 1931).
- Daltrop Daltrop, G., *Die stadtrömischen männlichen Privatbildnisse Trajanischer und Hadrianischer Zeit* (Münster 1958).
- Daremberg-Saglio Daremberg, Ch. V. - Saglio, Edm., *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (Paris 1877-1905).
- Daux, *BCH* 1957 Daux, G., Fouilles en 1956, *BCH* 81, 1957, 501-507, εἰκ. 1, 1bis, 2.
- Daux, *BCH* 1958 Daux, G., Fouilles en 1957, *BCH* 82, 1958, 657-661, εἰκ. 7.
- Daux, *BCH* 1960 Daux, G., Fouilles en 1959, *BCH* 84, 1960, 622-624 καὶ εἰκ. 3a, b, 4a, b.
- Delivorrias, *LIMC* Delivorrias, A., λ. *Aphrodite*, *LIMC* II, 1, 2-151.
- Dentzer Dentzer, J.-M., *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, *BEFAR* 246 (Roma 1982).
- Diepolder Diepolder, H., *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* (Berlin 1931).
- Duhn, *AM* 1877 von Duhn, F., Eine Ansicht der Akropolis aus dem Jahre 1670, *AM* 2, 1877, 38-47.
- Dunbabin, *JRA* 1996 Dunbabin, K., Convivial Spaces: Dining and Entertainment in the Roman Villa, *JRA* 9, 1996, 66-80.
- Duval, *Apamée de Syrie* Duval, N., Les maisons d'Apamée et l'architecture «palatiale» de l'antiquité tardive, στὸ J. Balty (ἐκδ.), *Apamée de Syrie, Actes du Colloque tenu à Bruxelles, 1980* (Bruxelles 1984) 447-470.
- Ervin, *Ἀρχαῖον Πόντου* 1958 Ervin, M., The Sanctuary of Aglauros on the South Slope of the Acropolis

- and its Destruction in the First Mithridatic War, *Ἀρχαῖον Πόντον* XXII, 1958, 129-166.
- Fittschen, *JdI* 1971 Fittschen, Kl., Zum angeblichen Bildnis des Lucius Verus im Thermen-Museum, *JdI* 86, 1971, 214-252.
- Fittschen, *Faustina Minor* Fittschen, Kl., *Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae* (Göttingen 1982).
- Forsén Forsén, Björn, Griechische Glieder Weihungen, στο *Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* IV (Helsinki 1996).
- Franke-Hirmer Franke, P. - Hirmer, M., *Römische Kaiserporträts im Münzbild* (München 1961).
- Frantz Frantz, A., Late Antiquity A.D. 267-700, στο *The Athenian Agora* XXIV (Princeton 1988).
- Fuchs Fuchs, W., *Vorbilder der neuattischen Reliefs* (Berlin 1959).
- Gasparri, *LIMC* Gasparri, C., λ. *Dionysos*, *LIMC* III, 1, 414-514.
- Gercke, *Antike Kunstwerke* Gercke, P., Eine Leihgabengruppe in Kassel (Stele für Glykera, Onesimos und Anthedon, Nr. 238), στο *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig* III (Mainz 1990) 227-231.
- Ginouvés Ginouvés, R., *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'Antiquité grecque* (Paris 1962).
- Ginouvés, *BCH Suppl.* 1994 Ginouvés, R., L'eau dans les sanctuaires médicaux, στο *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, *BCH Suppl.* 28 (1994) 237-246.
- Gräber, *AM* 1905 Gräber, Fr., Die Enneakrounos, *AM* 30, 1905, 1-64.
- Graindor, *Herodus Atticus* Graindor, P., *Herodus Atticus et sa famille. Un milliardaire antique* (Le Caire 1930).
- Graindor, *Athènes* Graindor, P., *Athènes sous Hadrien* (Le Caire 1934).
- Grandjouan Grandjouan, Cl., *Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora* VI (Princeton 1961).
- Gualandi, *ASAtene* 1976 Gualandi, G., Sculture di Rodi, *ASAtene* 54, 1976, 7-260.
- Gulaki, *Nikedarstellungen* Gulaki, A., *Klassische und klassizistische Nikedarstellungen. Untersuchungen zur Typologie und zum Bedeutungswandel* (Bonn 1981).
- Gulaki-Voutira, *Festschrift für N. Himmelmann*: Gulaki-Voutira, A., Eine Akroterfigur aus Eleusis, στο *Festschrift für N. Himmelmann. Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik* (Mainz 1989) 411-416.
- Hällström af Gunnar, *Post-Herulian Athens*: Hällström af Gunnar, The Closing of the Neoplatonic School in AD 529: An Additional Aspect, στο P. Castrén (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* I (Helsinki 1994) 141-160.
- Harrison Harrison, E., *Portrait Sculpture, The Athenian Agora* I (Princeton 1953).
- Hausmann, *RM* 1975 Hausmann, U., Zu den Bildnissen der Domitia Longina und der Julia Titi, *RM* 82, 1975, 315-328.
- Herbig Herbig, R., *Pan* (Frankfurt am Main 1940).
- Hölscher Hölscher, T., *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesensart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs. v. Chr.* (Mainz 1967).
- Höpfner - Schwandtner Höpfner, W. - Schwandtner, E. L., *Haus und Stadt im klassischen Griechenland* (München 1986).
- Holtzmann, *LIMC* Holtzmann, B., λ. *Asklepios*, *LIMC* II, 1, 863-897.
- Hood, *JHS* 1956 Hood, S., Archaeology in Greece 1955, *JHS* 76, 1956, 5-7.

- Hood, *JHS* 1957
Hood, *JHS* 1958
Hood, *JHS* 1960
Jeffery
Johansen
Judeich
Kabus-Jahn, *AntPl* 1972
Kankeleit
Karanastassis, *AM* 1987
Karivieri, *Post-Herulian Athens*
Knigge, *AA* 1972
Kokula, *AM* 10. Beih.
Künzl, *BJb* 1970
Kyrkou, *LIMC*
Kyrkou, *Études en l'honneur de L. Kahil*: Kyrkou, M., Réalité iconographique et tradition littéraire. Noces d'Admète et d'Alceste, στὸ Ἀγαθὸς δαίμων, *Mythes et cultes, Études d'Iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, *BCH Suppl.* 38 (Paris-Athènes 2000) 287-295.
Lambrinoudakis, *LIMC*
Lang
Lang-Crosby
La Rocca, *ASAtene* 1972/73
Levi, *ASAtene* 1961/62
Lippold
Luschey, *Festschrift B. Schweitzer*
Maass
McCamp, *Hesperia* 1979
McCamp, *Hesperia Suppl.* 1982
Machaira, *Hommage à Jean Marcadé*: Machaira, V., Une statuette en bronze d'Aphrodite proche de la Vénus du Mas, στὸ *Hommage à J. Marcadé*, *REA* 95, 1993, n. 1, 257-263.
Hood, S., Archaeology in Greece 1956, *JHS* 77, 1957, 5.
Hood, S., Archaeology in Greece 1957, *JHS* 78, 1958, 5.
Hood, S., Archaeology in Greece 1959, *JHS* 80, 1960, 4, εἰκ. 2, 5-7.
Jeffery, L., *Archaic Greece* (London 1976).
Johansen, Fl., *Catalogue Roman Portraits, Ny Carlsberg Glyptothek I* (Kopenhagen 1994).
Judeich, W., *Topographie von Athen*² (München 1931).
Kabus - Jahn, R., Die Grimanische Figurengruppe in Venedig, *AntPl* XI (Berlin 1972).
Kankeleit, A., *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland* (1994).
Karanastassis, P., Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland. II. Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena-Typen des 5. Jhs. v. Chr., *AM* 102, 1987, 323-428.
Karivieri, A., The «House of Proclus» on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution, στὸ P. Castrén (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens I* (Helsinki 1994) 115-140.
Knigge, U., Untersuchungen bei den Gesandtenstelen im Kerameikos, *AA* 1972, 584-629.
Kokula, G., *Marmorlutrophoren*, *AM* 10. Beiheft (Berlin 1984).
Künzl, E., Venus vor dem Bade. Ein Neufund aus der Colonia Ulpia Traiana und Bemerkungen zum Typus der «sandalenlösenden» Aphrodite, *BJb* 170, 1970, 102-162.
Kyrkou, M., λ. *Nymphai*, *LIMC* VIII, 1, 891-902.
Kyrkou, M., Réalité iconographique et tradition littéraire. Noces d'Admète et d'Alceste, στὸ Ἀγαθὸς δαίμων, *Mythes et cultes, Études d'Iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, *BCH Suppl.* 38 (Paris-Athènes 2000) 287-295.
Lambrinoudakis, V., λ. *Apollo*, *LIMC* II, 1, 183-327.
Lang, M., *Waterworks in the Athenian Agora* (Picture Book 11, Athens-New Jersey 1968).
Lang, M. - Crosby, M., *Weights, Measures and Tokens, The Athenian Agora X* (Princeton-New Jersey 1964).
La Rocca, E., Una testa femminile nel nuovo Museo dei Conservatori e l'Afrodite Louvre-Napoli, *ASAtene* 50-51, N.S. 34-35 (1972-73), 419-450.
Levi, D., Enneakrounos, *ASAtene* 39/40, 1961/62, 149-171.
Lippold, G., *Griechische Plastik* (München 1950).
Luschey, H., Zur Wiederkehr archaischer Bildgedanken in der attischen Grabmalkunst des 4. Jhts. v.Chr., στὸ *Neue Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft, Festschrift B. Schweitzer* (Stuttgart 1954) 243-255.
Maass, M., *Die Prohedrie des Dionysostheaters in Athen*, *Vestigia* 15 (München 1972).
McCamp, J., Jr., Drought in the Late Eighth Century B.C., *Hesperia* 48, 1979, 397-411.
McCamp, J., Jr., Drought and Famine in the 4th Century B.C., στὸ *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to Homer A. Thompson*, *Hesperia Suppl.* XX (Princeton/New Jersey 1982) 9-17.
Machaira, V., Une statuette en bronze d'Aphrodite proche de la Vénus du Mas, στὸ *Hommage à J. Marcadé*, *REA* 95, 1993, n. 1, 257-263.

- Massner, A.-K., Bildnisangleichung. Untersuchungen zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Augustusporträts (43 n.Chr.-68 n.Chr.), στο *Das römische Herrscherbild IV* (Berlin 1982).
- Merker, G. S., *The Hellenistic Sculpture of Rhodes* (Göteborg 1973).
- Metcalf, *Hesperia* 1962 Metcalf, D. M., The Slavonic Threat to Greece ca. 580: Some Evidence from Athens, *Hesperia* 31, 1962, 134-157.
- Morizot, *BCH Suppl.* 1994 Morizot, Y., Artémis, l'eau et la vie humaine, στο *L'eau, la santé et la maladie dans le monde Grec* (*BCH Suppl.* 28, 1994) 201-216.
- Morricone, *BdA* 1950 Morricone, L., Scavi e ricerche a Coa (1935-1943), Relazione preliminare, *BdA* 35, 1950, 54-75, 219-246, 316-331.
- Museo Nazionale Romano, Le sculpture*: Giuliano, A. (ἐκδ.), *Museo Nazionale Romano, Le sculpture I*, 1 (Roma 1979).
- Oikonomides, A., *The Two Agoras of Ancient Athens. A New Commentary on their History and Development. Topography and Monuments* (Chicago 1964).
- Omont, H., *Athènes au XVIIe siècle. Dessins des sculptures du Parthénon attribués à I. Carrey* (Paris 1898).
- Papageorgiou-Venetas, A., *Athens* (Athens 1994).
- Peek, W., *Attische Versinschriften* (Berlin 1980).
- Pfeiff, K. A., *Apollon* (Frankfurt 1943).
- Pfuhl, *JdI* 1935 Pfuhl, E., Spätionische Plastik. Die Wandlung seines Bildes in der griechischen Kunst, *JdI* 50, 1935, 9-48.
- Phillips Stevens, *Hesperia* 1949 Phillips Stevens, G., A Doorsill from the Library of Pantainos, *Hesperia* 18, 1949, 269-274.
- Pirenne-Delforge, *BCH Suppl.* 1994 Pirenne - Delforge, V., La Loutrofore et la «prêtresse-loutrofore» de Sicyone, στο *L'eau, la santé et la maladie dans le monde Grec* (*BCH Suppl.* 28, 1994) 147-155.
- Pochmarski, *AntK* 1972 Pochmarski, E., Ein zweiter Basler Dionysos, *AntK* 15, 1972, 73-75.
- Pochmarski, *Antike Kunstwerke* Pochmarski, E., Torso einer Dionysosstatue vom Typus «Basel-Woburn Abbey» (Nr. 249), στο *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III* (Mainz 1990) 339-350.
- Richter, G., *The Portraits of the Greeks* (London 1965).
- Rizzo, G. E., *Prassitele* (Milano, Roma, Trèves 1932).
- Roccos, *Hesperia* 2000 Roccos, L. J., Back-mantle and Peplos. The special costume of Greek maidens in 4th century funerary and votive reliefs, *Hesperia* 69, 2000, 235-265.
- Roscher, W. H., *Die Enneadischen und Hebdomatischen Fristen und Wochen der ältesten Griechen* (Leipzig 1903).
- Schefold, *Bildnisse* Schefold, K., *Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker* (Basel 1943).
- Schefold, *ÖJh* 1952 Schefold, K., Der Basler Dionysos, *ÖJh* 39, 1952, 93-100.
- Schmaltz, *Untersuchungen* Schmaltz, B., *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen* (Berlin 1970).
- Schmaltz, *AM* 1978 Schmaltz, B., Zu einer attischen Grabmahlbasis des 4. Jhs v. Chr., *AM* 93, 1978, 83-97.
- Shear, *Hesperia* 1935 Shear, T. L., The Sculpture Found in 1933, *Hesperia* 4, 1935, 394-398.
- Smith, *JRS* 1998 Smith, R. R. R., Cultural choice and political identity in honorific portrait statues in the Greek East in the second century A.D., *JRS* 88, 1998, 56-93.
- Sodini, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*: Sodini, J. P., L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions, στο *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, *Actes du*

- Sodini, *ΤΟΠΟΙ* 1997
 Spetsieri-Choremi, *AM* 1996
 Spiro
 Spon
 Svoronos
 Szabó, *BMusHon* 1981
 Thompson, *Hesperia* 1960
 Thompson - Wicherley, *Agora*
 Thönges-Stringaris, *AM* 1965
 Tölle-Kastenbein, *AW* 1994
 Travlos, *Pictorial Dictionary*
 Tuckermann
 Vanderpool, *AJA* 1957
 Vedder
 Vermaseren
 Vierneisel-Schlörb, *Katalog*
 Vikela, *AM* 1997
 Vogeikoff-Brogan, *Hesperia* 2000:
 Walker, *BSA* 1979
 Walter
 Walters, *Hesperia* Suppl. 1988
 Wasserversorgung
 Wegner
 Wegner, Hadrian
 Wegner-Daltrop-Hausmann, *Die Flavier*: Wegner, M. - Daltrop, G.- Hausmann, U., *Die Flavier*, στὸ *Das römische Herrscherbild* II, 1 (Berlin 1966).
 Willers
 Zanker
- Colloque organisé par l'École Française de Rome*, 1982 (Rome 1984) 341-396.
 Sodini, J. P., Habitat de l'Antiquité tardive, *ΤΟΠΟΙ* 7/2, 1997, 435-577.
 Spetsieri-Choremi, A., Eine überlebensgrosse Nike-Statue in Athen, *AM* 111, 1996, 363-390.
 Spiro, M., *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth-Sixth Centuries* (London 1978).
 Spon, J., *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676, 1678* (Lyon 1678).
 Svoronos, I. N., *Das Athener Nationalmuseum* (Athen 1908-1937).
 Szabó, M., Phidias en Béotie, *BMusHon* 56-57, 1981, 17-36.
 Thompson, H. A., Activities in the Athenian Agora: 1959, *Hesperia* 29, 1960, 327-368.
 Thompson, H. - Wicherley, R. E., *The Agora of Athens, The Athenian Agora XIV* (Princeton-New Jersey 1972).
 Thönges-Stringaris, R., Das griechische Totenmahl, *AM* 80, 1965, 1-99.
 Tölle-Kastenbein, R., *Das archaische Wasserleitungsnetz für Athen und seine späteren Bauphasen*, *AW* Sondernr. 25 (Mainz 1994).
 Travlos, J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (London 1971).
 Tuckermann, W. P., *Das Odeum des Herodes Atticus und der Regilla in Athen* (Bonn 1868).
 Vanderpool, E., News Letter from Greece, *AJA* 61, 1957, 281-285.
 Vedder, U., *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des IV Jhts.* (Frankfurt am Main 1985).
 Vermaseren, M. J., *Cybele und Attis* (London 1977).
 Vierneisel-Schlörb, B., *Klassische Skulpturen des 5. und 4. Jhts. v. Chr., Glyptothek München, Katalog der Skulpturen II* (München 1979).
 Vikela, E., Attische Weihreliefs und die Kulttopographie Attikas, *AM* 112, 1997, 167-246.
 Vogeikoff-Brogan, N., Late Hellenistic Pottery in Athens: A New Deposit and Further Thoughts on the Association of Pottery and Societal Change, *Hesperia* 69, 2000, 293-333.
 Walker, S., A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis, *BSA* 74, 1979, 243-256.
 Walter, O., *Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolis Museum in Athen* (Wien 1923).
 Walters, E. J., *Attic Grave Reliefs that represent women in the dress of Isis*, *Hesperia* Suppl. 22 (Princeton, New Jersey 1988).
 Frontinus Gesellschaft (ἐκδ.), *Die Wasserversorgung antiker Städte*, II (Mainz 1991), III (Mainz 1988).
 Wegner, M., Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit, στὸ *Das römische Herrscherbild* II, 4 (Berlin 1939).
 Wegner, M., Hadrian, στὸ *Das römische Herrscherbild* II, 4 (Berlin 1956).
 Wegner-Daltrop-Hausmann, U., *Die Flavier*, στὸ *Das römische Herrscherbild* II, 1 (Berlin 1966).
 Willers, D., Griechische Kunst, 4. Kaiserzeit, στὸ Nesselrath, H. G. (ἐκδ.), *Einleitung in die griechische Philologie* (Stuttgart und Leipzig 1997) 659-777.
 Zanker, P., *Die Maske des Sokrates, Das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst* (München 1995).

Ziller, <i>AM</i> 1877	Ziller, E., Untersuchungen über die antiken Wasserleitungen Athens, <i>AM</i> 2, 1877, 107-131.
Furnée-van Zwet, <i>BaBesch</i> 1956	Furnée-van Zwet, L., Fashion in Women's Hairdress in the First Century of the Roman Empire, <i>BaBesch</i> 31, 1956, 1-22.
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
Ἀρχεῖον Πόντου	Ἀρχεῖον Πόντου: Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Μέντωρ	Ὁ Μέντωρ. Ἐνημερωτικὸ δελτίο τῶν Ἑταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΑΑ	Archäologischer Anzeiger
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AntK	Antike Kunst
AntPl	Antike Plastik
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
AW	Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte
BaBesch	Bulletin Antieke Beshaving. Annual Papers on Classical Archaeology
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique
BdA	Bollettino d'Arte
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BJb	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande
BMusHon	Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BSA	The Annual of the British School at Athens
CCCA	Corpus Cultus Cybelae Attidisque (London 1978).
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	The Journal of Hellenic Studies
JRA	Journal of Roman Archaeology
JRS	The Journal of Roman Studies
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
ÖJh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
ProcCamPhSoc	Proceedings of the Cambridge Philosophical Society
REA	Revue des études anciennes
RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
ΤΟΠΟΙ	ΤΟΠΟΙ. Orient-Occident

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2002

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ ΟΕ.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

